Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты

«ҚАЗІРГІ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР»

халықаралық қатысуымен республикалық
ғылыми-тәжірибелік конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

II бөлім

23 ақпан 2017 жыл

МАТЕРИАЛЫ

республиканской научно-практической конференции
с международным участием

«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННЫХ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ»

II часть

23 февраля 2017 года

Арқалық қаласы

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты

«ҚАЗІРГІ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР»

халықаралық қатысуымен республикалық
ғылыми-тәжірибелік конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

II бөлім

23 ақпан 2017 жыл

МАТЕРИАЛЫ

республиканской научно-практической конференции
с международным участием

«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННЫХ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ»

II часть

23 февраля 2017 года

Арқалық қаласы

ӘОК 80/81 (063)
ББК 80/81
Қ 22

Бас редакторы / Главный редактор:
Мусабекова Г.А. – Ы.Алтынсарин атындағы АрқМПИ, ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыстар жөніндегі проректоры, педагогика ғылымдарының кандидаты

Бас редактордың орынбасары / Заместитель главного редактора:
Рахметова Б.А. – Ы.Алтынсарин атындағы АрқМПИ, қазақ, орыс тілдері мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.к., АрқМПИ профессоры

Редакция алқасы / Редакционная коллегия:
ф.ғ.д., профессор Аймұхамбет Ж.Ә. (Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ), ф.ғ.к., доцент Сарекенова К.К. (Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ), ф.ғ.к., Рахметова Б.А., ф.ғ.к., доцент Искакова Б.Д., п.ғ.к., доцент Колдасбаева З.Ш., ф.ғ.к., доцент Валиханов Ш.А., ф.ғ.к., Калиев А.К., ф.ғ.к., Даулетова А.С., ф.ғ.к., Дуйсебекова А.Е., пед. ғыл. магистрі, аға оқытушы Шакирова К.М., пед. ғыл. магистрі, аға оқытушы Абдуллина А.А., пед. ғыл. магистрі, аға оқытушы Ауезова Ш.С., пед. ғыл. магистрі, Айдарова Г.К., аға оқытушы Таутина Б.А., аға оқытушы Абдрашитова Р.А., гум. ғыл. магистрі, аға оқытушы Ибрагим А.Е., заң ғыл. магистрі, аға оқытушы Бермағамбет Р.Е., пед. ғыл. магистрі, аға оқытушы Алькуатова А.Л.

Басылымға жауапты / Ответственные за выпуск:
заң ғыл. магистрі, аға оқытушы Бермағамбет Р.Е.; аға оқытушы Таутина Б.А.; редакциялық-баспа бөлімінің бастығы Амирбеков О.А.; лаборант Карбозова Г.К.

Қ 22 **«Қазіргі филологиялық зерттеулердегі өзекті мәселелер» = «Актуальные проблемы современных филологических исследований»** халықаралық қатысуымен республ. ғыл.-тәжіриб. конф. материалдары. II бөлім (23 ақпан 2017 ж.). - Арқалық: АрқМПИ, 2017. – 259 б.- қазақша, орысша.

ISBN 978-601-06-3969-0

Бұл жинаққа Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институтының педагогика және филология факультетінің, қазақ, орыс тілдері мен әдебиеті кафедрасының ұйымдастыруымен 2017 жылдың 23 ақпанында өткізген «Қазіргі филологиялық зерттеулердегі өзекті мәселелер» халықаралық қатысуымен республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияға қатысушы ғалымдар, докторанттар мен магистранттардың ғылыми мақалалары енгізіліп отыр.

Конференцияға қатысушылардың мақалаларында филология ғылымындағы әр түрлі әдіснамалық көзқарастар және қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының өзекті, теориялық және тәжірибелік мәселелері қамтылған.

Жинақ филология саласындағы зерттеушілер мен білім алушыларға, жалпы оқырман қауымға арналған.

ISBN 978-601-06-3969-0

УДК 80/81 (063)
ББК 80/81

© Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты

АЛҒЫСӨЗ
Институт ректоры, г.ғ.д. С.Б.Қуанышбаевтың құттықтау сөзі

Құрметті әріптестер!
Құрметті конференция қонақтары!

«Қазіргі филологиялық зерттеулердегі өзекті мәселелер» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияға қош келдіңіздер!

Конференция тақырыбы қазіргі қазақ филологиясының өзекті мәселелеріне, сондай-ақ елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың 100 нақты қадам – Ұлт жоспарын жүзеге асыру жағдайында білім беру кеңістігіндегі білім сапасына адамның даму үрдістері мен перспективаларына арналған.

Қазақстан Республикасының президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев биылғы жылғы **«Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік»** атты Қазақстан халқына Жолдауында: «IT білімді, қаржылық сауттылықты қалыптастыруға, ұлтжандылықты дамытуға баса көңіл бөлу керек», – деп атап көрсеткен болатын. Ұлтжандылықты дамытудың негізгі құралы әдебиет пен тіл екенін ескерсек, қазіргі қазақ филологиясының алдында да зор мақсаттар мен міндеттер тұрғанын байқауға болады. Сонымен қатар Жолдауда елбасы Үкіметке тапсырма бере отырып, «Қазақ тілінің басымдығы сақталады. Оның әрі қарай дамуына зор көңіл бөлінеді», – деп баса айтты. Бұл да қазақ филологиясына үлкен міндет жүктейді. Өйткені қазақ тілінің дамуы тіл білімінің дамуымен тікелей байланысты.

Елімізде «Үш тұғырлы тіл» бағдарламасы жолға қойылғаны белгілі. Ошақтың үш аяғы тең болуы үшін, қазақ тілі ағылшын, орыс тілдерінің тасасында қалмай, керісінше басым сипат алып, мемлекеттік тіл ретінде жетекшілік қызмет атқаруға тиісті. Ол үшін қазақ филологиясы, яғни қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдары ағылшын, орыс филологиясының даму деңгейіне жетуге тиіс. Қазіргі таңда қарыштап дамыған ағылшын және орыс филология ғылымының жеткен жетістіктерінен үлгі ала отырып, дамудың жаңаша, заманауи деңгейіне көтерілу қазіргі қазақ филологиясына қойылған негізгі талап болуы қажет. Осы тұрғыдан алғанда біздің бүгінгі конференциямыздың қазіргі филологиялық зерттеулердегі өзекті мәселелерге арналуы конференция тақырыбының өзектілігі мен маңыздылығын айқындап береді.

Ғылыми-тәжірибелік конференцияның республикалық статусын конференцияға еліміздің барлық облыстарынан келген ғылыми еңбектер мен конференцияға келіп отырған көрнекті филолог-ғалымдар айқындайды.

Конференцияға қатысушылардың мақалаларында филология ғылымындағы әртүрлі әдіснамалық көзқарастар және қазіргі қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының өзекті, теориялық және тәжірибелік мәселелері қамтылған.

Бүгінгі конференция материалдары қазіргі қазақ тіл білімі мен әдебиеттануының заманауи үлгіде, жаңаша дамуына, мемлекеттік тіліміздің өркендеуіне маңызды үлес қосатын мұра болар деген сенімдемін. Сіздерге шығармашылық табыс тілеймін!

II СЕКЦИЯ
ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ДӘСТҮРЛІ БАҒЫТТАР МЕН ЖАҢА ҮРДІСТЕР

КЕЙБІР ЭТНОТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҒЫ
(Шығыс Қазақстан аймағы материалдары негізінде)

Ш.Б. Сейітова
ф.ғ.д.
Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті,
Семей, Қазақстан
seitovashinar@mai.ru

Аннотация. *Генетическая сила нации, механизм самосохранения соответствует времени, и чтобы идти в ногу со временем, необходима непрерывная работа механизма духовных ценностей, что и является главным требованием на сегодняшний день. Внедрение данного механизма, отвечающего требованиям времени и ставшим защитой нации, имеет свой собственный путь становления на долгом жизненном пути народа.*

Ключевые слова: *этноним, устойчивое сочетание, информация, культурный фонд, нацилнальное единиство.*

Abstract. *Genetial Force of nation, mechanism of self-surviving correspondence to the time, and for that mechanism of non-stop moral values is necessary. Providing this mechanism, meeting modern requirements, has its own way of development in a long life way of the nation.*

Keywords: *ethnonym, phvasal unit, advice, information, cultural heritage, national unit.*

Халық рухының өмірлік мәні оның тілінде сақталған. Сондықтан кез келген этнос өміріне қатысты мағыналық – бірлік халық өмірінің мәнді бір бөлшегі. Әрбір этностың бір-біріне ұқсамайтын мәдениеті мен өзіне тән ерекшеліктері болатыны – заңдылық. Мұндай құбылыс сол тілдік ұжымдағы ортаның қарым-қатынасынан, олардың сөйлеу мәдениеті мен өмір сүру дағдысынан, тектік құрылымының коммуникативтік ерекшеліктерінен анық байқалатынын аңғаруға әбден болады. Бұл ерекшеліктер сол кезеңге тән қоғамдық сананың тілінде жақсы сақталады да, сол этностың рухани, мәдени құндылықтарының негізін көрсетеді. Осыған орай қазіргі тіл ғылымында халықтың, индивидтің этноментальды өмірін, дүниетанымдық сипатын қарастыратын антропоөзектік бағыттағы зерттеулер өз нәтижесін беріп келеді. Себебі, тіл адамдардың іс-әрекетінен тыс дамымайды. Тілдік ұжымды, жеке адамды тілі арқылы тану арқылы оның шаруашылық, мәдени өмірінен толық ақпарат алуға болады. И.А. Бодуэн де Куртэнэ сөзі бойынша: «...язык существует только в индивидуальных мозгах, только в душах, только в психике индивидов или

особей, составляющих данное языковое общество», – десе [1, 8 с.], біз қарастыратын антропоцөзектік парадигма негізінде зерттеушінің зейінін объектілік танымнан субъектілік танымға, яғни адамзатты тілі арқылы, ал тіл арқылы адам баласын саралауға болады.

Антороповзектік парадигма тұрғысынан адам әлемді өзін-өзі жете түсіну арқылы таниды. Дүниені адами призма арқылы танитынымызға көптеген тілдік бірліктер дәлел. Мысалы: *аспандай арғын, жұлдыздай қыпшақ; Ұшасын арқалаған Ақтағыс; ноқта аға; жаныс көп пе, қамыс көп пе?* т.б. Ешқандай абстрактілі теория неге ноқта аға немесе арғынның көптігін аспанға, қыпшақтың көптігін жұлдызға теңеуін, тіпті болмаса Ақтағыстың (кісі есімі) Ұшаны (жер атауы) (*Ұшасын арқалаған Ақтағыс*) арқалауын түсіндіре алмас еді. Адамға болмыстағы заттардың өлшемі ретінде өзін сезінуі адамға өз санасында антропоцөзектік түйсік түзілім құруын ғылыми деңгейде зерттеуге болатынын көрсетеді. Адам санасындағы, басындағы түйсік түзілімі, оның рухани болмысын, іс-әрекетінің уәжін, құндылықтар дәрежесін анықтайды. Адамның сөзін, сөйлесімін жиі қолданатын сөз орамдарын зерттеу арқылы болмысын түсінуге болады.

Тілдің мәдени мағыналы ақпаратты жинақтау мен сақтау қызметі тағы бар. Кей бірліктерде бұл ақпарат қазіргі кездегі тілді тасушы имплициттерде жүздеген жылдар трансформациясына жасырылған. Алайда ол бар әрі қызмет жасайды (мысалы, найман тайпасының қыржы табын алсақ, ел ішіндегі қалыптасқан түсінік: ол – малсақ, еңбекқор, бауырмал, бірақ өкпешілдігі де бар, сондықтан болар *қыржи, қыржи, Мәмбетқұл; қисая қалса, қыржы болғаны* сынды тұрақты тіркестер сүйекке сіңді қасиетіне қатысты қалыптасқаны және т.б.)

Бұрыннан келе жатқан ұғым мен жаңа қабылданған ұғымның арасындағы ассоциациялық байланыс негізінде қалыптасқан, мысалы: *аспандай арғын, жұлдыздай қыпшақ; қойды теке бастайды, бізді Айдос бастайды; сөз анасы – қыпшақ, ел анасы – найман; елтен ел болмайды, ешкі қой болмайды; бағаналы баласы – елінің панасы, ананың көзінің қарасы;*

Қоршаған ортаның нақты шындық көрініс дағдысы нәтижесіндегі (стереотип) бізге белгілі кез келген тіркес астарында стереотиптік құбылыс бар. Мысалы: *тарақ найзалы батыр; кең қолтық керей; астындағы атын алты ай іздеген Малтүгел; қыржаңға өкпелеген қыржы; ұл туса қызай қуанар, гүл өссе қыз қуанар*. Соңғы мысалды алатын болсақ, түздің қатерлі де қиын шаруаларын атқару ер адамның мойнына жүктелген іс екені қалып алған жағдай, ал жаугершілік заманда, үркінді кезеңде ер-азаматсыз отбасы өмір сүре алмас еді, сондықтан қазақ отбасында дүниеге ұл бала келсе, қуаныш еселенеді. «Ұл туған әйелге – күн туады» ел санасында қатталған стереотиптің бір бір көрінісі. «Ұлан-ғайыр, көп» – санада орныққан стереотиптік жайт. Бұл *сан мыңдаған, құмырсқадай қаптаған, жұлдыздай бықынаған* дегенді ойша елестету арқылы жасалған ситуациямен ассоциациаланады, ұласады да, екінші реттегі

таңбамен вербалданған тұрақты тіркес «аспандай арғын, жұлдыздай қыпшақ» түрінде беріледі. Символ – әр қырынан көпқырлылығымен танылатын мәдениеттің тұрақты элементі. Мысалы, *бөлінгенді бөрі жейді; бір рулы ел.*

Жоғарыда көрсетілген когнитивті модельді ұйымдастыратын бірліктер мен таңбаларға (ассоциация, стереотип, символ, бейнелер) зер салсақ, олардың адамның ойлауы мен түсінуіне, қабылдауына, елестетуіне ықпалы ерекше екенін тануымызға болады. Тақырыпқа өзек болып отырған ру-тайпа болса, сол ру-тайпаның ойлау қабілеті, дүниені қабылдауы, қалыптасқан ұлттық рәсімді сақтай білуі, оны тілі арқылы бере білуі, ол ру-тайпа негізіндегі ұлтты тану, ұлттың мәдениетін тілі арқылы тану болып табылады. Айтылған таным-түсінік жөнінде ақпарат беруші ру-тайпа, яғни ру-тайпаның жүріп өткен жолынан, өмір кешулерінен, бағыт-бағдарынан, күнделікті жағдаяттардан бізге ақпарат беруші дереккөздердің бір арнасы – ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестер.

Біз Шығыс Қазақстан аймағындағы ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестердің мағыналық, концептуалдық ерекшеліктерін қарастыра отырып, олардың бойында жинақталған ақпарат мына мәнділіктерді көрсеткенін байқадық. Ру-тайпа одағы қоғамдық құқықтық қатынастар институты, ол құқықтық қатынастарды реттейді, ол қоғам мүшелерінің әлеуметтік қатынастарына қызмет етеді, ол ру-тайпа мүшелерінің мәдени қатынасына қызмет етеді; ол жалпы адамзаттың ұлттық құндылықтары негізінде тәрбие ісіне қызмет етеді; ол санаға, қоғамдық санаға сөз арқылы әсер етуге қызмет етеді.

Сонда ру-тайпаға қатысты ақпаратты: құқықтық мәдениет → әлеуметтік этика → тәрбие → ұлттық құндылық → қоғамдық стереотип → ұлтық менталитет ретінде қарастыруға болатынын көреміз.

Әлеуметтік этика адамның өз ақыл-ойына сәйкес қоршаған дүниені танып-білуге, бағалауға мүмкіндік береді. Б.Сағындықұлы атап көрсеткендей: «Кез келген затты немесе құбылысты қабылдау адамда бұрыннан бар тәжірибе, білім негізінде жүзеге асады» [2, 101 б.]. Мәселен, белгілі бір кезеңде өмір сүрген ру-тайпа немесе оның мүшелерінің қандай өзіндік қасиеттері болғанын бүгінге жеткен мақал-мәтел, тұрақты тіркестердің нәзік иірімін сезу арқылы, адам санасына тұтастай сол мәліметтің жетуі арқылы білеміз. Ұлттық болмыс тұрғысынан алып қарағанда, әлеуметтік этиканың қалыптануында адамның өткендегі тәжірбиесі маңызды орын алады. Мысалы, қазақы ұғымда қуанышты жағдайды қабылдаудың өз ерекшелігі бар. Құнанбайдың немере інісі Ақбердіге Құнабайдың «Бетқұдықты Ақбердіге берсін!», – деген сәлемін әкелген Абайға Құлыншақ ақын: «Ақберді, Ақберді, Ақбердіге Құдай бақ берді», – деп тақпақтай бергенде, Бала Абай іле жөнеліп: «Бақ берген емей немене, Борсақтан қалған аз жерді «Менікі» деп тап берді [3, 147 б.] деген екен. *Ақберді, Ақберді, Ақбердіге Құдай бақ берді* мағыналық бірлігі осы бір қуанышты оқиғадан кейін ел аузында қалса керек. Ұлттық қабылдау,

ұлттық түсінікте бақты берейін десе, бір-ақ сәтте бере салар деген қағида қалыптасқан, сонымен қатар есте қаларлық жағдайда өлең сөзбен термелей жөнелу бұл да қазақы топырақтан өніп шыққан бір белгі .

Қазақ халқы салт-дәстүрін, әдет-ғұрпынан бой тартпаған халық. Көптеген күрмеуі қиын мәселе дала дәстүрі негізінде шешіліп отырған. Мысалы, *өліп кетті Өтекең, майға толды Көтекең* тұрақты тіркесінен жол-жоралғы негізіндегі даулы мәселенің оңтайлы шешімін тапқанын көреміз. Айдабол балаларының арғы атасының аты Көтібақ болса керек. Ауыл ішіндегі істің аяғы насырға шауып (Абыралы жерінде), кісіге жазығы жоқ, көпшіл де діншіл жан Өтебай қазаға ұшырайды. Екі ауыл да бір Үсеннің балаларынан. Елдің тыныштығын, азаматтардың амандығын қалайық дей отырып, сол елдің болысы, Ноха қажы қомақты ақшалай құн кескен екен [4, 110 б.]. Жоғарыдағы сөзді Өтебайдың құрдасы Күлшім деген айтып, елге таралып кетіпті. Ағайын арасына жік түспеуін көздеген шешім қалыптасқан дәстүр негізінде, яғни ұлттық менталитет негізінде оң шешімін тапқан.

Қазақ халқының өзіндік сөйлеу өнері, қоғамдық стереотип қалыптасқан. Шешендік өнерді, оны иеленуші адамды ерекше құрмет тұтқан. Сол себепті шешен де шебер сөйлеудің қыр-сырын жетік білген қазақ халқының ұлттық сөйлеу ерекшеліктерін төмендегідей бөліп көрсетуге болады: *Біріншіден,* қазақ үйіне келген адамды бірден әңгімеге тартпаған, алдымен сый-құрметін көрсетіп, ыңғайы келді-ау дегенде, қалыптасқан жөн-жоба негізінде көңіл-қошын білдірген. *Екіншіден,* әңгімелесу аXVалында айтылған сөздің астарлы мағынасына көз жеткізіп барып қана, өз ойын айтқан. Қазақ көп жағдайда қойылған сұраққа бірден жауап қайтармаған. Егер сынау мақсатында немесе шұғыл жауап беруді қажет ететін төтенше жағдай болса, табан астында, бірден ұтымды да санамалы, тілге тиек ететін дерекпен қолма-қол жауап қайтарған, орайына қарай, суырып салып, өленмен де жауап қайтара білген. Әрбір айтылған сөзді талдап, пайымдап барып жауап қайтаратын болған. *Үшіншіден,* тілдесудің ойдағыдай өтуінің этикалық шарты бар. Сөйлеушіге оң пейіл білдіру, тілдесуге ықыласты екеніңді көрсету, оның сөзін түсіністікпен ден қоя тыңдау т.б. сондай-ақ әңгімеге, сөзге құлақ түріп, назар аударудың вербалды белгісі – қоштау таныту арқылы жүзеге асады. Қазақ амандасудан бастап қоштасуға дейін тиісті қалыптанған жазылмаған ережені сақтайды. Қазаққа кеңдік, есептеспеушілік, «бір Алла біледі» деушілік, қанағат, тәубеге келушілік қасиеттері тән. Сонымен, адамды, оның жан дүниесін тілінен тыс зерттеуге болмайды. Сондай-ақ тілді де адам арқылы, адамның жан дүниесі арқылы зерттемей болмайды. Тілдің субъектісі, біріншіден, тілдік тұлға (жеке адам, тілді тұтынушы), екіншіден, халық, ұлт (тілдік ұжым). Бүгінгі тілдік ұжым кешегі ру-тайпадан қалыптасқандығы айқын. Сондықтан да аймақтық дәрежедегі ру-тайпаның қолданысындағы тұрақты тіркестерді белгілі бір аспектіде қарастыру – ол халықтың тұтастығын көрсететін мәнді бірліктер.

Жинақталған материалды саралай отырып, бір қырынан, яғни тәрбиелік құндылығы тұрғысынан алғанда байқағанымыз, әртүрлі жағдаятқа байланысты, біліп-білмей жасалған кемшін тұстарды алдағы уақытта сабақ болсын деген мақсатта қолданылатын мәнділіктердің бар екеніне көз жеткізуге болады. Мысалы, *Айбикенің ауылына қонғанша, Нұрбикенің көшіп кеткен жұртына қон (*Арғын – Мейрам – Өтей). Қолы ашық, дастарқаны мол, берекелі бәйбіше өз аймағында беделді адамның біріне саналатын. Берілген тұрақты тіркес өз ортасындағы еңбегіне қарай салыстырмалы түрде айтылған, яғни бірінің екіншісіне қарағанда, адамға деген құрметі басым дегенге саяды.

Жинақталған тұрақты тіркестер мәнді-мәнсіз, баянды-баянсыз, жағымды-жағымсыз болса да ұлт тілінде туып, қалыптасып, тұрақты тіркес дәрежесіне енгеннен кейін ұлттық құндылық қатарынан орын алары сөзсіз. Себебі, кез келген бір сөз сол ұлт қажеттілігін өтемесе, лексикалық қордан, қабаттан шығып қалары аян. Дәстүрлі қоғам бар жерде құқықтық қоғам бар (М. Қойгелдиев). Әрбір ұлт мәдениеті өз бастауын сол ұлттың этникалық іргетасы болып қаланған ру-тайпа болмысының қалыптасу қайнарларынан алатыны сөзсіз.

Тілдің ұлттық мәдениетпен байланысының түрі жайлы мәселеде зерттеушілер арасында бірізділік жоқ. Бірқатар зерттеушілер (Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров) ұлттық-мәдени компонет түрінде, Ю.А.Сорокин негізгі білім түрінде және т.б. зерттеген. Негізінен В.Н.Телияның пікірі дұрысырақ болар, себебі ол байланыс мәдени коннотация арқылы жүзеге асады деген. Ондай мәдени коннотация тұрақты тіркестің, тілдік бірліктің ассоциативті-образды интерпретация нәтижесінде немесе метафоралардың ұлттық-мәдени эталон, стереотиптердің қатынастылығынан туындамақ. Мәдени коннотация мазмұнын компоненттерді символикалық оқу арқылы да анықтауға болады. Мысалы, тұрақты тіркестерде ұран мағынасындағы «*Ақжол», «Қаптағай*» сөзін аруақтану, бойға ерен күш жинау, қуат көзінің символы ретінде: *«Ақжолдаса», арғын қалмайды, екеуі бірігіп, «Сарманайлап» түйілсе, басқалардың сау тамтығы да қалмайды;* бүкіл әскер он мың болса, он мың, жүз мың болса, жүз мың бәрі ұрандап, мыңдаған ат тұяғының дүбіріне жүздеген әскерилердің дауысы қосылғанда, күн күркірегендей, алапат дауыл тұрғандай ұрыс даласының символы ретінде: *«Ақжолдаған» арғындар, «Бақтиярлаған» үйсіндер;* бір тудың астына біріктіретін, бір сөздің аясына шоғырландыратын, туысқандықтың белгісі, жинақтағыш күш символы ретінде: *Байғара – сыбанның ұраны; ұран иесі – Боранбай* және т.б. екінші деңгейлік сезім призмасынан көрінетін символдық мән иеленген тұрақты тіркестермен бейнеленіп, ұлттық тілдік әлем картинасының ерекшелігін анықтайтын басты фактор ретінде жүреді. Адам сезімінің жан-жақтылығын бағалаудың генетикалық механизмі бір мезгілде жан-жақты әрі ұлтқа тән қабілетке ие болып, әлемдік тілдік картинаны әрі жалпы типологиялық, әрі индивидуальді ерекше етіп көрсетуге бейім.

Лексикалық бірліктерді образды қабылдаудың жоғарыда көрсетілген стереотиптерге, символдық ұғымға қатыстылығының негізінде ұлттар менталитетін тану арқылы біз олардың мәдени-ұлттық мәнін, қасиетін жете түсіне түспекпіз. Тұрақты тіркестер мен мағыналық бірліктер мазмұны және онда ұялаған мәдени коннотациялар білім көзіне айналады.

Ұлттық тіл семантикасында бекіген образдар жүйесі тілдегі мәдени ақпараттың негізі болмақ. Нәтижесінде мәдени кодтар қатыстылығы мәдени ұлттық коннотация мазмұнын құрайды. Мәдени коннотация ғана мағыналық бірліктер мәніне, символдар немесе метафоралар, олар қолданылатын мәтін мағынасына да қажетті мәдени сипат береді. Әдетте, коннотативті сөзде денотаттың жекелеген белгілері бөлінген. Мәселен, берілген тақырыптағы ру-тайпа атауларының ішінде *«малтүгел»* сөзі оның найман ішіндегі аңқау ел екенін ғана білдіріп қоймайды, сонымен қатар, аңғырт, сенгіш, момын, бопау адамды да елестетеді. Сөз мағынасына ассоциативті белгілердің телінуі, коннотацияның пайда болуы – мәдени-ұлттық үрдіс, ол ақыл қисынына бағынбайды (неге мысалы, садыр табынан шыққан адам аңқау емес, малтүгел табынан шыққан адам аңқау, себебі: садыр табынан шыққан адамдарға, көбінесе, қу деген сөз телінеді), сол себептен әр халықта аңқаулық эталоны ретінде басқа да рулар табынан шыққан адамдарды алуға болады.

Жалпы коннотациялар сөзден шығатын асоциацияларға негізделеді, әйтсе де, олар кей кезде шынайылыққа сүйенеді: *садыр* – ақылдылықтың (сайтан қу ма, садыр қу ма?), *матақ* (керей) – тентектіктің (матақ, жүрген жерің шатақ), *Белгібай* (найман) – жомарттықтың (Береген Белгібай), *тобықты* (арғын) – сөзге шешен, іске алғыр, ұйымшыл (сөз маржаны тобықтыдан табылады, бөз арзаны Бұқардан табылады, толғағы бір тобықтының баласы т.б) және т.б. Көбінесе, коннотациялар бағалаушы рөлінде келіп, сонымен қатар әлем картинасын құрайтын тілдің ұлттық ерекшелігін анық байқатады. Мысалы, алғашында наймандардың әлемді қабылдау картинасында *найманның қызына шыдағанға тозақ жұмақтай көрінеді; найманның қызын алған, жұмаққа барады* тіркестері жағымды мағына берсе, арғындарда *ажалыңнан бұрын өлгің келсе, не екі аяқты мотоцикл ал, не арғыннан қатын ал* – жағымсыз баға алған; ал найман тайпасының ішіндегі қызай табының қыздары жайлы тек жағымды ғана баға берілген: *арғыннан ән таңда, қызайдан қыз таңда.* Коннотацияларда тілдің номинативті жүйесінің потенциалды шикізаты түзіледі, себебі коннотативті сөз жаңа мағына жасау қабілеті ғана емес, сонымен бірге сөз семантикасындағы күрделі қатынастардың терең мағынасын сақтау әрі ұлттық мәдени тілдік картинаны жасау мүмкіндігі тағы бар.

Қорыта келгенде, этнотұрақты тіркестер ұлттың мәдени дамуының ұзақ үрдісін көрсетіп, ондағы мәдени дәстүрді, стереотип пен архетиптерді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді.

Тұрақты тіркестер – құрамына ұрпақтан-ұрпаққа мирас болған ой-сана, таным-түсінік, адамгершілік заңдылықтары кіретін ерекше микроәлем. Ол барлық ұлт тілдерінің жаны, олардың көбінде дерлік ұлттық мәдени таңба бар; ұлттық-мәдени сипат беретін мәдени ақпарат мағыналық

бірліктердің ішкі формасындасақталады. Тұрақты тіркестер – әлемдік тілдік картинаның бір бөлігі, олар әрқашан да субъектіге бағытталып, олар әлемді сипаттау үшін емес, оны бағалауға, әлемнің субъектіге қатынасын суреттеуге арналған. Біздің пайымдауымыз бойынша, кез келген мағыналық бірлік – ол мәтін әрі мәдени ақпаратты сақтаушы. Сонымен, қарастырылып отырған мағыналық бірліктер – ұлттық менталитет пен мәдениетті ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші әрі сақтаушы.

Пайдаланылған әдебиеттер:
1. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
2. Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. – Алматы: Қазақ университеті. – 2003. – І-бөлім. – 101 б.
3. Исабаев Б. Ұлылар мекені. – Новосибирск, 2001. – 623 б.
4. Нәсенов Б. Абыралы – қанды жылдары. – Новосибирск, 2002. – 2 б., 3 кіт. – 642 б.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

С.С. Сейтенова
п. ғ. к., доцент,
Халықаралық КАНКОРД академиясының корреспондент мүшесі
Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ
Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация: *В статье расматривается проблема формирования культуры речи младших школьников — одна из актуальных проблем сегодняшнего дня. Ученик должен уметь выразить свою мысль, во первых, не стесняясь; во вторых, уметь правильно и точно составлять предложения; в третьих, освоить первые простые элементы культуры говорения; в четвёртых, уметь строить отношения с окружающими. Как показано в выводах, необходимо освоить основные принципы и концепции языковых отношений.*

Ключевые слова: *проблема, формирования, культуры речи, младших школьников, актуальных проблема, уметь выразить, мысль.*

Abstract: *In article is considered the problem of formation of speech culture of younger schoolchildren one of actual problems of today. The student should be able to Express their thoughts, first, don't hesitate; the second, to be able to correctly form sentences; third, to master the first simple elements of the culture of speaking; the fourth, to be able to build relationships with others. As shown in the conclusions, it is necessary to master the basic principles and concepts of linguistic relations.*

Keywords: *problem of formation of speech culture, Junior schoolchildren, the actual problem is, to be able to Express the thought.*

Қазіргі таңда ең басты мәселелердің бірегейі қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін көтеру, барлық қаракөз бауырларымыздың өз ана тілінде сөйлеуіне қол жеткізу. Тек тіл үйренуде ұмыт болып бара жатқан шаруа бала бақша, үй, мектеп, жоғары оқу орындарында ұл-қыздарымызды тілдік қоры бай қазақ тілінде сөйлеу мәдениетіне үйрету. Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді талдау барысында бұл мәселені көптеген ғалымдар зерттеп-қарастырғаны

белгілі болды. Солардың ішінен педагогикалық сөздікте берілген мынадай анықтаманы мысалға келтіретін болсақ: «Оқушылардың сөйлеу мәдениеті – оқыту үрдісі мен адамдардың тілдік қарым-қатынасы негізінде жазбаша және ауызша тілді игеру деңгейі. Оған тілдің мағыналылығы, ойлылығы, байлығы, көркемдігі мен жалпы тілдік нормалардың сақталуы тән» [1, 263 б.]. Ал бұл мәселені жан-жақты зерттеген Л.И.Ожегов: «Сөйлеу мәдениеті - бұл өзінің ойын дұрыс, дәл және мәнерлі жеткізе алу білігі. Дұрыс сөз дегеніміз әдеби тіл нормасы сақталған сөз. Тілдің нормасы – бұл қоғамдық сөйлеу тілі тәжірибесінде қабылданған жалпытілдік сөйлеу, грамматика, сөз қолдану ережесі. Ойын жеткізуде дәл әдіс таба білу ғана емес, сондай-ақ орынды сөйлеу» - деп тұжырымдайды [2, 287 б.].

Оқушыны сөйлеу мәдениетіне төселдіру, ең алдымен, әдеби тілдің нормаларын дұрыс меңгеруден бастау алады. Ғалым Н.Уәлиев зерттеу еңбегінде сөйлеу мәдениетінің нормативтік аспектісі мен қатысымдық қырының өзара бірлігін былайша тұжырымдайды: “Сөйлеу мәдениеті, алдымен, әдеби тілдің грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфоэпиялық, орфографиялық нормаларын меңгеру, сонымен бірге бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасаудың мақсаты мен мазмұнына сай етіп қолдана білу дегенді білдіреді” [3, 6]. Яғни сөз мәдениеті, бірінші кезекте, әдеби тіл нормаларын қамтиды да, екінші кезекте, сөйлеу шеберлігі деңгейіне қатысты мәселелерді қарастырады. Осы тұрғыдан алғанда, сөз мәдениетінің бірінші аспектісі сөз дұрыстығы болуы тиіс екендігі дау туғызбайды.

Тілдік нормалар сөз дұрыстығы деген ұғыммен парапар келеді. Балаға тіл үйрету де дұрыс сөйлеудің жолдарын таныту арқылы жүзеге асырылады.

Әдеби тіл нормаларына “тұрақтылық, қолданыс аясының кеңдігі, жалпылама қолданымдық, жалпыға ортақтық, тілдік жүйенің өзіндік дәстүрі мен мүмкіндіктеріне сәйкестік тән”. Қолданушылары шетсіз де шексіз ұлы даланың, кең байтақ өлкенің қай жерін мекендесе де, айтарлықтай тілдік айырмашылығы болмаған, жалпы жаратылысы әу бастан-ақ текті де таза қазақ тілінің нормалары оның табиғи болмысымен тығыз тұтасып жатқандықтан, оны үйрету де қиынға соқпайды. Тек тілді оқытуда оны өзге тілдің қалыбына салып қоймай, “біріншіден, оны өз табиғатына сүйене отырып жүргізуге, екіншіден, сол білімді баланың ұғыну психологиясынан туындатып үйретуге” басымдылық берілуі шарт.

Әрине, тіл үнемі даму үстіндегі құбылыс болғандықтан, оның әдеби тілдік нормалары да ішінара өзгеріп, жетіліп отыратыны заңды. Ондай өзгерістер, әсіресе, сөз мағынасына, сөз тұлғасына, сөз құрамына қатысты болып отырады. Тілде жаңа сөздердің, оралымдардың тууымен байланысты екі не одан да көп нұсқалардың қатар қолданылатын кезеңдері болады. Сондықтан әдеби тіл нормасында да екі ұдай қалыпта қолданылатын сөздер ұшырасып жатады. Ол бала тіліне де әсер етпей қоймайды. Сол себепті ғалымдар тілдің нормасының үш деңгейін саралап көрсетеді:

1-деңгейдегі норма - қатаң норма - міндетті түрде сақталуы керек, өзгертілмейтін, басқа нұсқаның қолданылуына жол бермейтін норма. (Мысалы: ауызша тілде шегара деп айтылғанмен, жазбаша нұсқада тек шекара деп қолданылады).

2-деңгейдегі норма - босаң норма - екі нұсқаның қатар қолданылуына шек қоймайтын, еркіндікке ыңғайлы норма. (Мысалы: мақрұм сөзінің махрұм, рақмет сөзінің рахмет нұсқасы тілде қатар қолданыла береді).

3-деңгейдегі норма - өзгермелі норма - ауызекі тілдегі көнерген формалардың қолданылуына шек қоймайтын норма"[4,77 б.]. Біздің түсінуімізше, алдыңғы екеуі нормалану деңгейіне жатқанымен, соңғы деңгей норманың талабына жауап бере алмайды. Өйткені нормалаудың басты кретерийі – оның тұрақтылығы. Ал осында көрсетілген үшінші деңгейде ол талап мүлде ескерілмейтіндіктен және тілді қарабайырландырып жіберетіндіктен, оны норманың деңгейіне жатқызуға болмайтын сияқты.

Сөйлеу мәдениетінің нормалық сапасының сақталуы әр сөздің мағынасын дұрыс ажыратып, орынды қолданумен тығыз байланысты. Яғни мұнда лексикалық норманың мәні ерекше деген сөз. Сол үшін мектепте оқылатын тіл білімінің әр саласы оқушыға сол саладағы негізгі нормаларды сақтай білуге үйретуден басталады. Сөздерді өз мағынасына сай қолдана білу сөйлеушінің тілдік талғамы мен ой дәлдігін өзара бірлікте дамытады.

Сөз тазалығы адамның ой тазалығын да, оның жалпы тілдесімге деген биік жауапкершілігін де танытады. Өйткені тілді шұбарламай сөйлеу, ең алдымен, адамның сол тілге деген құрметінен туындайды. Ойдағы алалық қана тілдегі алалыққа әкеледі. Сондықтан да Ахмет Байтұрсынұлы ана тілдің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламауды тіл тазалығының белгісі деп қарастырады және "тіл тазалығы тіл анықтығын тудыратынын, яғни айтылған лебіздің ашық мағыналы, түсінуге жеңіл, көңілді күдіктендірмеуіне әсер ететінін" бағамдайды [5,180 б.]. Жалпы, сөз тазалығының сақталмауының себебін екі тұрғыдан қарастыруға болады. Біріншіден, тілдесімде бөтен сөздердің қолданылуы жағынан; екіншіден, сөйлеуде басы артық сөздер мен оқшау сөздерді, сөз тіркестерінің кірістірілуі жағынан сөз тазалығына нұқсан келеді. Шындығында әлемде бөтен сөз араласпаған, шеттен сөз қабылдамаған бірде-бір тіл жоқ. Мәселе сол сөздердің дұрыс, орынды қолданылуына байланысты болып отыр. Сөз байлығы мен тазалығына қатысты В.Г.Белинский былай дейді: "Орыс әдебиетінің әр дәуірінде шет сөздер ағыл-тегіл еніп отырады; біздің дәуір де ол салттан арыла алған жоқ. Бұл қалып жуырда жойыла қоймайды: бөтен жерде туған идея бізге келгенде бөтен сөзді ертіп ала келеді.... Бірақ тілдің тағдыры жеке адамның бұрмалауына көнбейді. Тілдің сенімді, азбас сақшысы бар, ол сақшы – тілдің тума рухы, табиғаты, тума данышпандығы. Сондықтан да шеттен енген сөздің көбі өзінен-өзі жоғалып, азы ғана өмір сүріп қалады. Жаңадан енген орыс сөздері де сол заңға бағынады: біразы кірігіп, іске асады, қалғандары жоғалады. Әйтсе де, жат ұғымды атау үшін олақ жасалған орыс сөзі шет сөзден тиімді емес, қайта әлдеқайда жаман" [6,127 б.]. Дәл осындай жай қазіргі қазақ тілінің де

басынан кешірілуде. Жаһандану жағдайындағы алыс-жақын шет елдермен алыс-берістің арта түсуі, әсіресе, сөздік қорға үлкен салмақ салуда. Күнделікті бұқаралық ақпарат құралдарындағы, сан алуан жарнамалардағы “шұбар тіл” мектеп балаларының санасына сіңбей қалмайды. Ендеше, бүгінгі шұбар тіл ана тіліміздің ертеңгі тағдырына қалай әсер ететінін бағамдау қиын емес. Сол ағылып келіп жатқан сөздердің кейбірі күнделікті тұрмыста қолданылатын, тілде бұрыннан бар сөздердің өзін ығыстыратын жайы да кездеседі. “Тіл – бейне бір шексіз мұхит, оған дария суы да, ірілі-ұсақ өзен суы да, қайнар бұлақ та, өткінші жауын да, қажетсіз лай да құйылып жатады”. Мәселе сол сөздердің ішінен қажеттілерін іріктеп ала алатын талғамды қалыптастыруда. Осы орайда бүгінгі мектеп оқушыларының ғана емес, жалпы қоғамдық сипат алып бара жатқан келеңсіз үрдістің бірі – сөйлеу тілінде кірме сөздердің, бөгде тілдік элементтердің жиі қолданылуы.

Демек, біздің көтеріп отырған мәселеміз бастауыш мектеп оқушыларының сөйлеу мәдениетін қалыптастыру — бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Сондықтан, бастауыш мектепте мұғалімдер оқушыларға жалаң бір жақты тілдік матералдарды меңгертіп қана қоймай, оқушылардың игерген тілдік материалдардағы тіл заңдылықтары мен ережелерді өз сөздерін қалай қолданып жатқандығына баса көңіл аударуға тиіс. Оқушылардың қате сөйлегендеріне кешіріммен қарап, оларды қате жіберуге дағдыландырмау керек. Бұл үшін мұғалім әрбір сабақта оқушыларды ауызша сөйлеуге, сөйлеген сөздерінде қандай сөз қолданғанын байқауға, синоним сөздерді мағыналық реңктеріне қарай орынды пайдалануға дағдыландыруы қажет. Оқушыларды ауызша сөйлеуге үйрету арқылы олардың тілдік материалдарды жеңіл игеруіне ықпал етуге болады. Себебі, ауызша сөйлеу дағдысын меңгерген оқушы ауызша болсын, жазбаша болсын тілдің негізгі заңдылықтарын қолданады. Бұл жөнінде Ф.Ш.Оразбаева былайша ой қорытқан: «Сөйлеу ерекшеліктерін меңгерген окушы өз ойын ауызша және жазбаша түрде іске асырады. Бұл — тілді қолданудың тәжірибелік көрінісі. Сол себепті оқушы тілді адамдармен қарым-қатынас құралы ретінде үйренгені дұрыс» [7, 143.].

Бастауыш мектеп оқушыларының сөйлеу мәдениетін қалыптастыру деп —оқушылардың ауызша және жазбаша тілдік қатынаста өз ойын анық, тілдік нормаларға сай толық, дәлелді және тіл тазалығын сақтай сөйлеуін айтамыз.

Бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу мәдениетін қалыптастыру жұмыстарының көздеген басты мақсаты - шәкірттердің білімдік, тәрбиелік біліктерін жетілдірумен қатар олардың шығармашылық, ойлау қабілеттерін дамытып, тілдік қарым-қатынаста сөйлеген сөздерінде жаргон, варваризмдер мен қыстырма сөздерден арылту. Осы мақсатқа сәйкес бастауыш сынып оқушыларының ауызша сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға арналған тапсырмалар мен мәтіндер жүйесі оқу бағдарламасының мазмұнына лайықталып құрылуы тиіс. Оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру жұмыстары сатыланып, жеңілден қиынға қарай ұстанымын негізге алып жүргізілген кезде ғана жетістікке жетеді.

Қазақ тілінің тазалығын сақтау үшін ең жоғарыда айтып кеткендей, алдымен бастауыш мектеп оқушыларының сөйлеуін қалыптастыру қажет. Бұл тұрғыда Т. Қордабаев төмендегідей тұжырымдаған: «Өмір өріне алғаш қадам басқан жас ұрпақ болашағына қажетті нәрді мектептен алатыны белгілі. Мектеп беретін сондай нәрдің бірі, бірі болғанда да бірегейі — оқушы жастардың сөйлеу, жазу мәдениеттілігі»[8, 122-6.]. Жасыратыны жоқ, бұл салада мектептеріміздің өнімді ісі әзірше байқалмайды. Оны біз республикамыздың түкпір-түкпірінен жоғары оқу орындарына түсу үшін жылма-жыл келіп жататын оқушылар білімін тексеруден де байқаймыз. Солардың басым көпшілігінде кездесетін ең негізгі кемшіліктің бірі — шығарма жазуда болсын, ауызша емтиханда болсын өз пікірлерін, тіпті біліп тұрғандарын ауызша түрде жеткізе алмайтындықтарында, тілдік элементтерді өзіне лайықты орынды дұрыс қолдана білмейтіндіктерінде. Бастауыш сыныптарда кейбір балалар ұялшақ болады да, мұғалімнің сұрағына кейде жауап қайтармайды немесе «бар», жоқ «ия» деп, бір сөзбен ғана жауап береді.

Сондықтан, мұғалім бірінші сыныптан бастап әрбір оқушыны батыл, қатты дауыспен, анық, ашық сөйлетуді үнемі қадағалап, қолға алса, онан әрі сөйлеу мәдениеті тиісті дәрежеде қалыптаса бастайды. Бастауыш сыныпта дыбыстың анық айтылуына, жаңылтпаштарды көбірек айтқызуға, түрлі тақпақтар оқыту, жаттату жұмыстарына қатты назар аударылуы тиіс. Бастауыш сыныптан бастап оқушыларды сөйлеу мәдениетіне дағдыландыру үшін сөз ұғымын, оның мағыналық реңктерін, мағыналық түрлерін меңгеруге аса көңіл бөлінуі тиіс. Мысалы, сөздердің бір ғана дыбысын өзгертіп беру арқылы оқушыларға сөздің мағынасын толық ұғындыру дағдылары жетіледі:

Мысалы, 1-сыныпта оқушыларға «Р» дыбысы мен әрпін үйрету барысында «ара» деген сөз ауызша айтылады. Сонда ара сөзінің ағаш кесетін құрал екендігін түсіндіретін ағаштың түрі, жәндіктің түрі ретіндегі араның суретін көрсету барысында түсіндіру керек. Сондықтан бастауыш сынып мұғалімі оқушыларды сөйлеу мәдениетін, дағдысын қалыптастыруға арнайы тапсырмалар, мәтіндер беріп сабақ өткізу барысында сол тапсырмаларды орындау, мәтіндерді оқу арқылы оқушылардың сөйлеу мәдениетін, дағдысын қалыптастыруға болатындығын байқадық [9. 55].

Сонымен, зерттеуші - ғалымдардың берген түрлі зерттеулерін саралай отырып, біз сөйлеу мәдениеті дегеніміз – оқыту үрдісінде, отбасында, жалпы адамдардың өзара қарым-қатынасы негізінде жазбаша және ауызша тілді игеру деңгейі. Ойды дұрыс, түсінікті, анық, дәл, әсерлі әрі әдеби тіл нормасын сақтай, тіл тазалығын сақтай жеткізе білу шеберлігін айтамыз. Әр полимәдениетті дамыған жеке тұлғаның ерекше маңызды қасиетінің бірі – тіл (сөйлеу) мәдениетін игеру. Сондықтан бүгінде жас ұрпактың тіл (сөйлеу) мәдениетін қалыптастыру мәселесі ерекше орын алып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы. – Алматы: Ғылым, 2001. – 280 б.
2. Головин Б.Н. Как говорить правильно: Заметки о культуре речи. –М.:Высшая школа, 1988. – 299 с.
3. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ... диссер. – Алматы, 2007. – 296 б.
4. Дәулетбекова Ж. Жалпы білім беретін орта мектептерде қазақ тілінен сөз мәдениетін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: пед. ғыл. докт. ... диссер. – Алматы, 2008. – 290 б.
5. Бекбергенова Р.А. Байтұрсынұлы және тіл мәдениеті //Жинақ: Мемлекеттік тіл: бүгіні мен болашағы. – Астана, 1998. – 336 б.
6. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М.: Высшая школа, 1980. – 335 с.
7. Сейтенова С.С. Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқытудың ғылыми – әдістемелік негіздері: Монография. Алматы- 2014
8. Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі. – Алматы: Мектеп, 1975. – 192 б.
9. Сейтенова С.С. Изучение проблем формирования языковой культуры учеников начальной школы II международная студенческая научно-практическая конференция. Новосибирск, 2012 г.

НОҒАЙЛЫ ДӘУІРІ МҰРАЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Г.Баялиева
ф.ғ.к., доцент
қауымдастырылған профессор
Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қызылорда, Қазақстан
Bayalieva67@mail.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются языковые особенности поэтов и импровизаторов ногайских веков.*

Ключевые слова. *литература, ногайский язык, импровизатор, литературный язык, норма языка.*

Abstract. *The article deals with the linguistic peculiarities of poets and improvisors of Nogay Eras.*

Keywords. *literature, Nogay language, improvisor, literal language , language norms.*

XV ғасырдан бастап қазақ хандығы құрылып, төл әдебиетіміз қалыптасты. Қазақ әдебиетінің тарихы жеке жырау, жыршылармен толықты. Олар өздерінің өлең-толғаулары арқылы қоғам мен адам арасындағы қатынасты: елдік пен ерлік жайын, қысқасы өмірдің алуан мәселелерін, уақыт сөзін жеткізді. XV-XVI ғасырлар әдебиеті тарихи кезеңінің өмір тұрмысын, хан мен халықтың сыр-сипатын ашық, айқын сөз етумен ерекшеленеді. Қазақ халқының құралу дәуіріндегі кейбір тарихи оқиғалардың елесі туған әдебиетіміздің төлбасылары Асан Қайғы мен Қазтуған, Шалкиіз шығармаларынан айқын аңғарылады.

XV ғасырға дейін ноғайлылар мен қазақтың ру тайпалары Алтын Орда құрамында бірге, аралас-құралас өмір сүргені мәлім. Шоқан Уәлиханов айтқандай, Жәнібек ханның билік құрған шағында қазақ пен ноғайлы жұрттары бірге өмір сүрген кезі өлең-жырлардың алтын дәуірі болды. Шоқан Жиренше шешен аңыздарын, «ноғайлы философы» Асан Қайғы толғауларын, Әз Жәнібек сөздерін осы ноғайлы-қазақ дәуірінде туған деп топшылайды.

Тек Жиренше мен Асан емес, XV-XVI ғасырларда өмір сүрген Доспамбет, Шалкиіз, Қазтуған, Шобандар да ноғайлы-қазақ жыраулары болып саналуға тиіс. Бұл пікірді принципті түрде алғаш айтқан зерттеуші - Құлмат Өмірәлиев болатын. [1:68]

XV-XVI ғасырлардағы қазақ жыраулар шығармаларының тілі орта ғасырлық түркі әдеби тілі, соның дәстүрі, орфографиялық негізінде сөйлеу тілі арасында қалыптасып, сол бағытта дамыды және ол шығармалар ұрпақтан ұрпаққа ауызша тарады.[2:98]

XV ғасырдан басталатын қазақ поэзиясының ең көшбасында Асан Қайғының тұруы тегін емес. Өйткені, Асан айтты деген аталы сөздер ауыздан- ауызға, елден-елге, ұрпақтан-ұрпаққа көшіп, біздің заманымызға жетіп отыр. Әдетте, өзі өмір сүрген заманның, уақыттың көрінісін көркем сөзбен шебер бере білген ақынның өзіндік қолтаңбасы өшпек емес. Қазтуған, Шалкиіз жыраулар туралы да осыны айтуға болады.

Орта ғасырлық латын поэзиясы, трубадурлар лирикасы европалық лирика үшін қанша қызмет атқарса, XV-XVII ғасырлардағы қазақ өлеңі кейінгі жазба поэзиясы үшін сондай игі ықпалын сіңірді. [3:76]

Қазақ қауымы халық ретінде XV ғасырларда құрала бастағаннан кейін тілі *ж*-мен айтылатын топта қалыптасып, өзге түркі тілдерінен ажырай бастаған. XV-XVI ғасырлардан қалған өлең-жырлар әлі де ноғайлы, қазақ жұрттарына ортақ, мүмкін, көп ретте *ж*-мен емес, *й*-мен айтылған болар. Бұған кейбір тарихи есімдерге қатысты жырлар мен шағын өлеңдердің Қырым татарларында да (ноғайлыларында) сақталғаны куә. [2:70]

Бұл дәуірдің әдебиет үлгілерінің тілін құрылымдық қабаттарға қарай толық сипаттау мүмкін емес, әсіресе, олардың фонетикалық күй-қалпын мүлде беруге болмайды. Оған бұл үлгілердің хатқа түспей, ауызша сақталып, бізге ауызша жеткендігі басты себеп болып отыр. XV-XVI ғасырларда өмір сүрген қазақтың жырауларының өлең толғауларында, бағзы заманнан келе жатқан мақал-мәтелдерде, сондай-ақ кейбір ежелден қалыптасқан сөз тіркестерінің құрамында бұл күнде аса көп қолданылмайтын, мағынасы күңгірт тартқан немесе мүлде түсініксіз біраз сөздер кездеседі.

Шығарманың сөздік байлығы, сөз топтарының сипаты онда қолданылған стильдік тәсілдерге тікелей қатысты. Дидактикалық толғаулар кейде ой түйінін дәлелдеу үшін қарама-қарсы полюстерді салыстыру тәсілін пайдаланады: хан~қара, жақсы~жаман, құстың құлы~құстың төресі, дос~дұшпан, сұлтан~құл. Бірақ бұлар сөздікті байытатын дәрежеге жетпеген.[4:75]

XV-XVI ғасырлардағы қазақтың ауызша дамыған төл әдеби тілінің қазынасында орыс тілінен сөз алу дәстүрі жоқ, өйткені мұның әлі базасы қаланбаған. Жаңа сөздерге (неологизмдерге) келсек, олар жөнінде дөп басып айту қиын. [1:77]

Бұл мұралардан архаизмдерді көптеп кездестіруге болады. Оларды шартты түрде үш топқа бөліп қарастырамыз:

1. Бұл күнде мүлде қолданылмайтын бейтаныс түрлері.

2. Қазірде де түсінікті, бірақ қолданыстан шығып қалған пассив элементтер.

3. Қазірде де қолданылатын, бірақ өзгеше мағынаға ие болғандар.

Мысалы, тілі кейінгі кездердің нормасына сәйкестендірілген деп тауып отырған Асан Қайғы толғауларының ішінде мына жолдарды контекс бойынша да, контекстен тыс та ұғу өте қиын:

Ойыл деген *ойынды*
Отын тапсаң *тойыңды.*
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың.
Кеңестің түбі *нараду*

Мұндай жолдар мен жеке элементтер Қазтуған, Шалкиіз жырауларда едәуір. Мысалы, Қазтуғанның «Қара *ұнымы* сұлтандайын жүрістің», Шалкиіздің «Тұсындағы болған *нартын* қорлама. Сөз боларсың көлемге. *Сындырау* арқа,сырт соқпақ. Шемшірлігін ноқталап, *Құдаған* өскен арулар»,-деген жолдардағы сөздердің бейтаныстығы айтылмақ ойды күңгірттеп тұр.

Қазірде де түсінікті, бірақ қолданыстан шығып қалған пассив элементтерге мына сөздерді жатқызуға болады: хан,сұлтан, құл, жебе,алдаспан, т.б.

Үшінші топқа қарындас,жұрт, алаш, ару, ауыр, қыршан, озу тәрізді сөздерді жатқызуға болады. Бұлар мағыналары біраз өзгеріп, семантикалық қозғалысқа түскен сөздер. Мысалы, «қарындас» сөзі бүгінге дейін екі мағынада қолданылады. Осы күнгі әдеби нормадағы актив мағынасы «ер адамның жасы кіші әйел жынысты туысқаны» және жалпы ер адамға байланысты айтылғандағы жасы кіші әйелдің атауы. Қазақ тілінде бұрын бұл сөз жалпы «туысқандар,руластар,аға іні» деген ұғымда жиі қолданылған. Мысалы, Асан Қайғының:

Ол күнде *қарындастан* қайырым кетер, - дегенінде де Шалкиіздің:

Жайыңды білген *қарындас*,

Ол *қарындас* әм жолдас, - дегенінде де бұл сөз әйел жынысты адам туралы емес, жалпы туысқандар, жақындар туралы. XVIII ғасырда шыққан атақты «Қаратаудың басынан көш келеді» деген халық өлеңіндегі «Қарындастан айырылған жаман екен, Мөлтілдеп екі көзден жас келеді», дегендегі *қарындас* «бірге туған, туысқан, ағайын» сондықтан да ол бертінде халық аузында «Айрылған ағайыннан жаман екен» деген вариантта да айтылады.[5:45]

Көне түркі тілдерінде *қарундаш/қарындаш* сөзі бір құрсақтан шыққан аға- іні дегенді білдірген. Бұл фактілерге қарағанда, қарындас сөзінің о баста «бір құрсақтан (қарын сөзінің «құрсақ» мағынасы да болған) шыққан аға- іні,қарындас,сіңлі» деген нақты мағынаны берген. Мысалы, Қадырғали бидің шежіресінде «жасы кіші әйел бала» деген ұғымды *қыз қарындаш* деп береді: Қутуқут нойан(ның) бір анадан екі қыз қарындашы бар еді. (Жамиат – тауарих,1851,79)

Қазірде тілімізде бар, мағынасы да айқын *ару* сөзін ертедегі нұсқалардан жиі кездестіреміз. Мұнда екі түрлі мағынада қолданылады: бірі - жеке тұрып, «сұлу, көрікті әйел, сүйікті қыз, жар» деген мәнде. Сонымен қатар ертедегі қазақ әдеби тілінен *ару ат, ару ұл, ару батыр* деген тіркестер де қолданылады. Мысалы, Шалкиізде:

Айсұлдың *ару* Әметі тұрғанда,
Айсаның *ару* ұлы Қолай бар.

Бұл күнде ***ару ат, ару жігіт*** деген тіркестер құлаққа жат естіледі. Ертеректе *ару* сөзінің «пәк,таза, кіршіксіз» және діни ұғымдағы «әулие,ие», осылардан барып «игі, мінсіз, игілікті, ғаслыл, күнәсіз, пәк» деген ауыспалы мағыналары пайда болған.Бұл сөз түркі,түркі-манғол сөздерінде де кездеседі. Монғол тілінде *ариг* сөзі «таза» деген мән береді.

Дегенмен бұл кездегі қазақ тілінде бүгінгі нормалдардан өзгеше келетін азды көпті грамматикалық тұлға-тәсілдердің болғаны сөзсіз.

1. Сөз өзгерту саласында.Септеу тәртібі (парадигмасы) негізінен қазіргімен бірдей,тек есімдіктердің септелуінде өзгешелік бар. Ілік жалғауы *мен, біз* деген есімдіктерге жалғанғанда *–ің, -ім* түрінде де келеді: *менім, бізің*. Әсіресе *менім* варианты қазіргі қазақ тіліне жат,ол ноғайлық тұлға. Бірақ XV-XVI ғасырлардағы қазақ тілі үшін де бұлайша қолданыстың болуы ықтимал. Шығыс септіктің екі-үш жерде -дын, -дін варианты кездеседі:Ер өзіндін соңыратын... Бұ кеткендін қайтпасаң (Шалкиіз).Етістіктің түйық түрі (немесе қимыл атауы) екі түрлі тәсілмен жасалған:бірі қазіргіше *-у* жұрнағы арқылы, екіншісі *-мақ* жұрнағы арқылы.

Шылаулар қазақ тіліне тән түрлерінде ғана кездеседі. Жазба тілдерге тән арабша *уа,лекин,* парсыша *һәм* шылауы бір екі жерде ғана көрінеді: Жайыңды білген қарындас, Ол-қарындас *һәм* жолдас(Шалкиіз). Соң шылауының *соңратын* деген көне варианты да қолданылған.

2. Сөз тудыру жүйесінде. Туынды түбірлердің ең бір жиі қолдаылған сипатты топтары *-лық, -лы, -сыз, -дай* жұрнақтарымен жасалғандар. Грамматикалық ерекшеліктердің қатарында *дүр(-ды,-ді,-ты,-ті)* форматының қолданылуын көрсетуге болады. XV-XVII ғасырлардағы қазақ поэзиясында,сірә, *дүр* варианты басым болғанға ұқсайды. Бұл үлгілердің кейін хатқа түскенінде *-ды/-ді, -ты/-ті* болып өзгертілуі мүмкін. Бұлардан басқа бұл күнде өзгеше тұлғада қолданылатын кейбір туынды етістіктер бар. Мысалы, ырысымды *сындайын* дегендегі соңғы етістік қазірде *сынайын* күйінде болар еді. Сұлу үнмен *үндейін* (Асан

Қайғы) дегендегі *үндеу* етістігі бұл күнде жолмен берілер еді. Сонымен, XV-XVII ғ. қазақ поэзиясы тілінің грамматикалық жүйесі қазіргі кездегімен бірдей келіп отырғанымен, едәуір сәттерде ерекшеліктері бар екені байқалады. Ол ерекшеліктер, біріншіден, әріден келе жатқан ескі тұлғалардың орнын алуынан туса, екіншіден, әдебиет жанрының сөз қолданыс тәсіліне байланысты орын алғандар. [6:105]

Бұдан соң шешендік-дидактикалық толғаулар жеке сөздерді тұлғалардың, құрылымдардың қайталап келуі сияқты амалды жиі қолданады, соның нәтижесінде синтаксистік-құрылымдық параллельдер молынан орын алады. Бұл-толғаулардың ең сипатты белгісі. Мысалы, Асан Қайғы «Тақырлауға қонған қаз-тырна» деп басталатын шағын толғауын әрбір екінші тармақ сайын солардың соңында **ол** сөзін қайталау арқылы құрады:

Тақырлауға қонған қаз тырна
Таң маңында ұшар *ол.*
Тауық неше шақырса,
Таң болжалдан атар *ол.*
Қызыл изен, боз жусан
Сарыарқаға бітер *ол...*

Қазақтың мол ауыз әдебиеті мұрасының ішінде батырлар жырлары циклі мен XV-XVII ғасырлардағы жеке ақын-жыраулар шығармашылығының арасында үлкен іліктестік бар екені айқын. Бұл жақындық әсіресе, көркемдеу тәсілдері мен лексика-фразеология саласында көзге түседі. Ақын-жыраулар үлгілерінде образдар батырлар жырларындағыдай ең алдымен малға, айналаны қоршаған табиғат дүниесіне қатысты келтіреді. Айталық, «Ер Тарғын» жырының бір өзінде кездесетін бадана көзді кіреуке, алты аршын ақ болат, қозы жауырын қу жебе, т.б. «Қобыланды батыр» жырында бар толғамалы ақ сүңгі, қозы жауырын жебе дегендерді ақын-жыраулардан ұшыратамыз. Тарғынның мертігіп жатқанда Ақжүніске айтқан монологінің:

Асыл туған Ақжүніс,
Күнді бұлт құрсайды.
Күнді байқап қарасам,
Күн жауарға ұқсайды.
Көгілдірін ерткен
Көлдегі қулар шулайды.
Шулағанға қарасам,
Көктен сұңқар соғылғанға ұқсайды,- деп келетін жерлері Шалкиіздің Темір әміршісіне айтқан мына жолдарымен образдас түседі:

Аспанды бұлт құрсайды,
Күн жауарға ұқсайды.
Көлдерде қулар шулайды,
Қулардан ол айуан
Соққы жегенге ұқсайды.

Біз зерттеу жұмысымызда жыраулар мұрасының кейбір тосын қырларын ашуға тырыстық.

Әрине, ілгергі дәуірлерден ауызша жеткен қазақ көркем туындыларын әрі қарай іздестіре беру, жиналғандарына текстологиялық жұмыстар жүргізу, стильдік-тілдік жағынан жан - жақты талдаулар жасау – қазақ филологтары мен тіл мамандарының міндеттері.

Пайдаланылған әдебиеттер:
1. Р.Сыздық. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 2004. – 68 б.
2. С.Исаев. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 2004. – 98 б.
3. Өтеген Күмісбаев. Көне жырлардың жаңа қырлары. //Ақиқат, 1994. – 76 б.
4. М.Мағауин. Алдаспан. – Алматы, 2004. – 70 б.
5. М.Балақаев, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 2004. – 45 б.
6. Р.Сыздық. Сөздер сөйлейді. – Алматы, 2004. – 54 б.

ҚАЗІРГІ СӨЗ ҚОЛДАНЫСЫНДА ҰШЫРАСАТЫН КЕЛЕҢСІЗДІКТЕР

А.М. Абасилов.
ф.ғ.к., қауымд. профессор м.а.
Ж.Қ. Кеңес
студент
А.Е. Төлеген
студент
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қызылорда, Қазақстан
kenes-zhanar@mail.ru

Аннотация. *Язык − многофункциональное явление. Патриотизм и национальная гордость казахстанцев, связанные с казахским языком − довольно распространенное чувство, но в наших размышлениях мы заведомо откажемся от него и будем рассматривать только практические аспекты языка и всёчто с ними связано. Попытаемся рассмотреть основные функции, которые выполняет или должен выполнять казахский язык.*

Ключевые слова: *язык, явление, патриотизм, основные функции, аспекты языка.*

Abstract: *Language is a multifunctional phenomenon. Patriotism and national pride of the Kazakh people related to the Kazakh language − a fairly common feeling, but in our meditation we deliberately abandon him and will only consider the practical aspects of the language and everything connected with them. Try to consider the basic functions that it performs or should perform the Kazakh language.*

Keywords: *language, phenomenon, patriotism, feeling, basic functions.*

«Жылқы кісінескенше, адам сөйлескенше», - деп дана халықымыз айтқандай, адамды сөз арқылы таниды, сөзі арқылы қабылдайды. Себебі «Сөз - күн шалмас қараңғы көңілді шалады, күн жылытпас суық көңілді жылытады, сөз құдіреті ақты - қара, қараны - ақ етуге жетеді» [1].

Халық өмірі бір жылдап, я жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде әр халықтың дағдылы қолданылып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне-бірі жалғасып тізілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады. Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай айырмашылық болса, тілінде де сондай айырмашылықтар болады [2].

Қазіргі таңда қазақ тілімізді молынан бай, сауатты, көрнектілігі шексіз деп аузымызды толтырып айтқанымыздың өзінде де, жай адамды қоя тұрып, қазақ әдебиетіміздің тіл жағдайларының жыртысын жыртып жүрген әдебиетші-жазушыларымыздың өзінен де батпандай қателіктер жіберіліп жатады және бұл ғасырдан-ғасырға жөнделмей, осы біздер - ұрпақтарға тарап келеді. Егер мұндай қателіктерді жөндемесек, тіл әдебиетіміздің түбінде бір ауытқуға апарып соғуы мүмкін. Сондықтан қазақ тілі әдебиетіміздің қисынсыз кетіп бара жатқан жерлерді түзету, өңдеу мәселесі негізгі зерттеу жұмыстарының біріне айналып отыр.

Сөз дұрыс айтылуы деп әр сөздің, әр сөйлеуінің дұрыс күйінде жұмсалуы айтылады. Олай болуы үшін керек:

Ең алдымен, сөздердің тұлғасын, мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сияқты нәрселерді жақсы біліп, әрқайсысы өз орнына қолданылуы.

Екіншіден, сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру.

Үшіншіден, сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орналастырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орналастыру [3].

Мысалға, қазақ тілінде самай сөзінің самай шам, самайын қырау, шалған тәрізді орындарда жұмсалып, адамға байланысты қолданылатыны белгілі.Олай бола тұрса да, біз автордың былай жазғанын оқимыз: Басына киген түлкі тымағының екі самайына қалың қырау қатқан өзен қария шамадан түскені болмаса, қозғалмай тұр.

Сөз дұрыстығынан жөнсіз ауытқуының мұндай түрлері тіл білмегендіктен емес, көбіне мұқиятсыздықтан болып жатады. Әдетте, самай, желке дегендер адамға қарата айтылатын сөздер. Әлбетте тымақтың самайы, желкесі болмайтыны белгілі. Адамға тән мұндай нәрселерді киімге таңу ақиқатпен үйлеспейді.

Өзге тілден еніп, заңды түрде орныққан осы тәрізді сөздерден кейбіреудің дағдысына енген мүгістіктер: *остановкаға барамын, субботада келді, звонит ет т.б.*

Аударма әдебиет арқылы тұрақталып тілімізде тиянақ тапқан қолданыстардың қатары (*соңғы жылдарда тарих сахнасына шықты;екі арасын Қытай қорғанымен бөліп тастауға болмайды; Америка ашты; екінші тыныс (Мартен пешінің екінші тынысы)* тәрізді тұрақты тізбектермен көбейе түсті. Осындай тізбектерден тіл шұбарлайтын тіркестерді ажырата білу – сөз тазалығына қойылар талаптардың бірі.

Сөйлеуде немесе жазуда болсын әр сөз айтылар ойға, мазмұнға қатысты болып мағыналық жүк арқалап тұруға тиіс. Бірақ кейбір

адамдардың сөйлеу дағдысында сөз тазалығына нұқсан келтіретін, сөзді әсерлілігінен айыратын «қызметсіз» қыстырымды сөздер жиі кездеседі. Сөз арасында қыстырылып жүретін *жаңағы, нетіп, әлгі, мәселен, ал енді,яғни, сонымен* тәрізділерге аузы үйір адам тыңдаушысын мезі етеді. Әсіресе, сөйлеушінің айтар ойы айқын болмай сүреңсіз сөздер киліккіш келеді. Сөз тазалығын сақтауға талаптанған адам белгілі бір мәселе жөнінде әңгіме қозғамас бұрын сөйлейтінін кесіп-пішіп, ой елегінен өткізіп алып, жұрт алдына шығады. Тіл тазалығын сақтауға талаптанған адам сөз арасын ыбырсыта бермейді.

Айтылған сөз не жазылған сөз ашық мағыналы, түсінуге жеңіл, көңілді күдіктендірмейтіндей болса, тіл анықтығы дегеніміз сол болады.

Айтылған сөз не жазылған сөз ашық мағыналы болу үшін айтушы айтатын нәрсесін анық танитын болуы керек. Адам анық танитын нәрсесін анық айтады да, көмескі танитын нәрсесін көмескі, күңгірт айтады. Сондықтан біреудің айтқан сөзін анық түсінеміз де, біреудің сөзін анық түсінбей, жорамалдап, жорып, ұйғарып қана қоямыз. Тілдің анық болмауы мынадай кемшіліктерден көрінеді, сөз мағынасы екіұшты болып айтылғанында. Мысалы:

Жаман қатын алсаңыз,
Төркініне бере алмай,
Төсегіне жата алмай,
Тең құрбысы келгенде,
Жөнді жауап айта алмай,
Жалғанда қор болады.

Мұнда *«жалғанда қор болады»* дегенді екі түрлі ұғуға болады. *«Төркініне бере алмай, төсегіне жата алмай»* байы *«қор болады»* деп те ұғуға болады. Сондай-ақ «тең құрбысы келгенде, жөнді жауап айта алмай» қатыны «қор болады» деп те ұғуға болады [4].

Сол сияқты мынау да екі ұшты: *«Абай ұрыға қас еді, ұры ауылының маңына жоламаушы еді».* Мұнда *«ұры ауылының маңына»* Абай *«жоламаушы еді»* деп те ұғуға болады. *«Ұры Абай ауылының маңына жоламаушы еді»* деп те ұғуға болады.

Белгілі бір ұғымды білдіріп, яғни белгілі бір заттың аты немесе сынның, сапаның белгісін, санды, әр түрлі әрекет-құбылысты, қимылды білдіретін мағына, яғни сөздің ішкі сипаты, мазмұны қоса жүреді. Міне, осы мазмұны, ішкі сипатына қарамай сөздерді күнделікті өмірде қолдана беретін адамдар жеткілікті. Ол өзіміздің күнделікті өмірде, қоғамда, көптеген салаларда, тіпті оқыған, көзі ашық деген адамдардың өзінде де кездеседі.

Қазақ тілінің тұлғалану ерекшеліктеріне, сөздердің бір-бірімен тіркесе түсіп, сөйлем құрау сияқты қасиеттеріне қарай, топ-топтап қателіктерді әр түрлі салаларға бөлуге болады. Олар: лексикалық қателер, фразеологизмдерді қолдануда кететін қателер, морфологиялық қателер, синтаксистік қателер, стилистикалық қателер.

Лексикалық қателерге бірнеше мысал келтірсек:

Сөздің мағынасын білмей қолдану: *«Бәрінен де шиеттей баланыдалаға тастамай өсіріп адам қылғанын айтсайшы»*.

Сөздің мағынасын білмей тексеру: «*Қырық құлаш қыл шылбырдан аттың мойнына тұзақ салды»*, *«Кеше ғана университет есігін аттағанда».*

Сөздің мағынасының нақты қолданылмауы, күңгір болуы: *«Жігіт жігерлене жұтынды», «Екінші, үшінші курста біреудің айтқанымен жүрген сияқты ұйқылы көзбен сабаққа келіп аузын ашып сабақ айтады»*.

Паронимдердің қолданысы: *«Төсек жаңартты»(жаңғыртты), «Жазушылар сұрақты қардай жаудыртты» (боратты).*

Тілдің құрылым жүйесінде фразеологизмдердің алатын орны ерекше. Бірақ фразеологиялық бірлікті танып білуде зерттеушілер арасында бір ауызды пікір жоқ. Сондықтан да мағынаға ие тілдік бірлік ретінде фразеологизмдер түрлі сөздіктерде әрқилы беріліп жүр. Зерттеулерде я болмаса лексикографиялық еңбектерде тұрақты сөздердің белгілі бір типтері фразеологиялық бірлікке жатқызылса, қайсысы бірі мүлде басқа құбылыс деп танылады. Дегенмен, зерттеушілер фразеологизмдерді ұқсас өзге де құбылыстардан ажыратудың ондаған белгісін ұсынды. Бірақ солардың ішінде негізгілерін атап айтқанда мыналар: фразеологиялық бірліктер тұтастығы, тіркесте нақтылығы, қолдану тиянақтылығы. Осы негізгі белгілерге сүйене отырып фразеологизмге мынадай анықтама беруге болады: құрылым құрылысы тұрақты әрі тиянақты, сыңарлары біртұтас мағынаны білдіретін және дара тұлғаланатын, сондай-ақ тұтас күйінде өзгеде сөздермен тіркеске түсе алатын, форма жағынан синтаксистік бірліктер (сөз тіркесі, сөйлем), мазмұны жағынан лексикалық бірліктер түріндегі тілдің мағыналық бірлігін фразеологизм деп атаймыз [5].

Осы фразеологизмді пайдалану барысында кететін қателіктер:

1.Тұрақты тіркес құрамындағы сыңарлардың мағынасына жақын келетін сөздермен ауыстырылып қолданылуы:*«ауыр қылмысқа адамды өмір сүру құқығынан қию жатады».*

2.Тұрақты тіркес мағынасының контекстке сай келмеуі: *«қылмыс таяң қатал жағдайда қайрап, егеп»* сөз тапқанға қолқа жоқ дегендей ерге, елге медет болып, адамның ақиқат пен шындыққа ақылдық пен қайсаршылыққа меңзелеп отырады.

Морфологиялық қателер:

1. Тек қана жекеше түрде қолданылатын зат есімдерге көптік жалғаудың тұлғасын қосып жазылуы.

2. Зат есімдерде септік жалғауын дұрыс қолданылмауы: *«біз бұл өмірде бақытты болу үшін туылдық», «XXI ғасырдың мақсаты осы өмірде сау сәбиді өмірге келтіру, ішімдік пен есірткіден аулақ болу»*.

3. Сын есімнің шылауларын орынсыз қолданылуы: *«бас хатшының баяндамасы проблеманың барынша тереңдігін және байыптылығын алғаш көрген БҰҰ-ға мүше мемлекеттер өкілдерінің ерен әсерін туғызғанын атап кеткен ләзім».*

Синтаксис деген термин грек тілінен алынған, қазақша құрау, құрастыру немесе ретке келтіру деген мағынаны білдіреді. Грамматикада ол сөздердің басын қосып тіркес жасап, бір-бірімен байланыстырып сөйлем құрауды, сол арқылы адам ойын білдіруді үйретеді. Сонымен бірге синтаксис сөйлем түрлерін, олардың құрылымын, неден жасалатынын және сөйлемді сазына келтіріп оқуды, айтуды және тыныс белгілерін қалай қою керектігін көрсетеді [6].

Синтаксистік қателер:

1. Сөз тіркестірудің нормаларының сақталмауы, бағыныңқы мен басыңқы сыңарларының тым алшақ болуынан мағына байланысының нақтылығының болмауы: *Қылмыс – елеулі маңызы бар немесе мемлекеттік қауіпсіздікке және адам өміріне зиян келтіретін әрекет не әрекетсіздік.*

2. Етістіктің шақ тұлғаларының бірі-біріне сәйкес қолданылмауы: *Ең алғаш мектепте оқып жүргенде арман етіп, қиялдап жүрген Алматы қаласына келдік, армандаған маман иесі болуымызға аз уақытта қалды.* Сондай-ақ бұл сөйлемдегі *«арман етіп, қиялдап жүрген»* есімше тұлғаларының басыңқы *«Алматы»* сөзімен байланысы орынсыз.

3. Бірыңғай мүшелі сөйлемдерді қолдануда жіберілетін қателер: *Қазіргі кезде қылмысты жасайтын адамдар, олар - негізінен жас балалар.*

4. Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі сақталмауы: *көшеде бір қарапайым өзімен-өзі кетіп бара жатқан адамды полиция қызметкерлері көріп қалды.*

5. Бастауыштың қайталанып, үстемеленіп жұмсалуы: *«Өлді деуге бола ма ойландаршы», - дегендей, Ы.Алтынсарин, яғни ұстаз атамыз біз үшін тірі*.

6. Сөйлемге қажетті сөздерді тастап кетудің салдарынан сөйлем мағынасының күңгірттенуі: *Сәби жарыққа шыр етіп келгеннен бастап, өмірден жылу алуды армандайды.*

Стилистикалық қателер:

1. Сөздік қордың жетіспеуінен жіберілетін қателер: *Біз бұл өмірде бақытты болу үшін туылдық, сол себептен біз өзімізді бақытты қылуымыз керек. Осы жерден басталып екеуміздің таныстығымыз басталды.*

2. Тавталогиялық сөз қолданысының салдарынан сөйлеу тілінің көріксіз, кедей болуы: *15 сәуір күні біздің университет ұжымы жылдағыдай наурыз мерекесін Алматы қаласының орталық бағындағы стадионда тойлады.*

3. Қыстырма сөздерді орынсыз қолдану: *Қылмыстың алдын алу үшін мектеп қабырғасында дұрыс тәрбие беріп, қадағалап және де діни сабақтар жүргізіп, инспекторлар қою керек.*

4. Тілдің көріктеу құралдарын керекті жерінде пайдаланбау: *Әрине әр адамның өзі біртуар, қайта келмес даналары болады.Бұл адамзаттар ел үшін күреске, сонымен қатар біз туындылары қалдырып кеткен данышпандар болмақ.*

5. Бояма сөздерге құмар болу: *Ол өлеңді оқысымен жүрегім дүр сілкінді.*

6. Сындық мәні бар сөздерді дұрыс таңдай алмау: *Ол болашақта өз мүдделері және күллі адамзат мүдделері үшін тиімді еңбек етеріне шынайы үміттіміз.*

7. Сөйлемде басы артық, керексіз сөздерді келтіруден кететін қателер: *Балтаның сабын қолмен ұстап отын жардым. Орманға қарай аяғыммен жаяу жүрдім.*

Еліміздің болашағы – жастар қолында, олай болса, туған тіліне деген құрметті, тіл тазалығын сақтауға деген жауапкершілікті арттыруымыз шарт.

Қазіргі уақытта «мен – қазақпын, менің тілім – қазақ тілі, оны сақтау, қорғау – менің міндетім» деген ұғымды, ұлтжандылық қасиетті тумысынан жас ұрпақтың бойына сіңіру біздің міндетіміз!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ә.Хасенов. Тіл білімі. – Алматы: 1996 жыл. – 92 бет.
2. А.Байтұрсынов. Тіл тағылымы. – Алматы: 1992 жыл. – 257-455 бет.
3. Н.Оразақынова, Н.Әміреев Қазақ тілі оқулығы. - 10 сынып. – Мектеп, 2010 жыл. – 160 бет.
4. Жанаш Нұрмахан Қазақ әдебиеті газеті. – 2006 жыл, 17 қараша.
5. М.Балақаев. Қазіргі қазақ тілі. – Ана тілі. 1992 жыл. – 133 бет.

ОҚУ ҮРДІСІНДЕ КӨРКЕМ МӘТІНДІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ ӘДІСТЕРІ

К.О. Өмірбаева
п.ғ.к, профессор
Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ
Ақтөбе, Қазақстан
Ohasovna48gmail.com

Резюме. *В данной статье рассматриваются методы лингвистического анализа XVдожественных текстов в учебном процессе. Даются некоторые высказывания ученых о методах лингвистического анализа XVдожественного текста, о его видах, а также предлагается классификация методов и пути языковых особенностей текста.*

Ключевые слова: *учебный процесс,XVдожественный текст,лингвистический анализ, методы.*

Resume. *This article refers to the methods of linguistic analysis of literary texts in the learning process. Forms and methods of scientists gaying about the procedures of linguistic analysis of artistic. The possibility of opening linguistic features of texts and classification methods.*

Keywords: *linguistic analysis, literary texts, learning process, texts, methods.*

Жас ұрпақты саналы тәрбие беруде үлкен маңызды құралдың бірі – көркем шығарма, оның ішінде мәтінмен жұмыс. Мәтінмен жұмыс бір жағынан, оқушылардың сөйлеу дағдысы мен ойлау логикасын дамытудың негізі болса, екінші жағынан, тілдің лексикалық, грамматикалық және стилистикалық жақтарының алуан түрлі қыр – сырларын, өзара бірлікте болатынын жан-жақты талдап, жинақтай білуге мүмкіндік береді.

Көркем текстi лингвистикалық талдау қазақ филологиясында ертеден жалғасы үзілмей келе жатқан ілгері сала.Тілдік талдаудың негізгі объектісі – шығарманың сөздік құрамы және мәтін лингвистикасы. Көркем шығарманың мазмұны терең, тілі күрделі. Мәтіндегі бейнелеуші қызмет атқаратын сөздер, фразеологиялық тіркестер, шаттық пен қуанышты әсерлейтін теңеулер, нәзік лирикалық бояулар т.б. тілдік құрылымдар белгілі бір жүйемен талданады.

Талдау кезінде жазушының айтайын деген ойын аса сезімталдықпен қабылдап, суреткердің идеясын терең түсінуге мүмкіндік туады. Сонымен, көркем мәтінді тілдік талдау шығарманың идеялық мазмұнына қатысты жүргізіледі.Көркем мәтінді тілдік талдау кезінде тілдік элементтердің мағынасы ашылып, эстетикалық қызметі айқындалады. Талдау арқылы мәтінді түсінуге қажетті фонетикалық, лексикалық, грамматикалық құрылымдар мен категориялардың мазмұны ашылады. [1,87]

Мәтін – әр түрлі лексикалық, логикалық, грамматикалық байланыстардан тұратын құрылымдық-мағыналық бірлік ретінде қызмет ететін күрделі тұтастық. Көркем мәтін тіл мен әдеби сөз арқылы жасалады. Лингвистикалық тұрғыда мәтінді талдау тілдік бірліктер мен тілдік категориялардың қызметтерін айқындаумен сипатталады.

Көркем мәтінді тілдік және әдеби талдау әдістемесі ілімінің іргетасын Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, М.Балақаев, сияқты аға буын ғалымдарымыздың еңбектерінен көруге болады. Қазақ тіл білімінде Р.Сыздық, Т.Қордабаев, Б.Шалабай, М.Серғалиев, Б.Мүсірепова, С.Құнанбаева, Ж.Жакупов, О.Бүркіт, А.Жұбанов, Г.Смағұлова, З.Ерназарова, С.Мұстафина, Г.Әзімжанова, Н.Құрманова, К.Мухлис, А.Таусоғарова, Б.Райымбекова, Ф.Жақсыбаева, А.Қайдаров, Е.Жанпейісов, Ж.Қайшығұлова, М.К. Ахметова т.б. мәтін талдау мәселесіне бірнеше ғылыми зерттеу еңбектері мен мақалаларын, оқу құралдарын атауға болады.

Көркем ойды бейнелейтін тіл құралының эстетикалық қасиетін ашуды орыс грамматикасынан көрнекі орыс ғалымдары Г.Лакофф, Р.Харвег, В.Скаличка, Э.Бенвенист, С.Карцевский, З.Шмидт, Т.Николаева, А.А.Потебня, С.М. Пешковский, Я.В. Шерба, В.В.Виноградов еңбектерінен оқып білуге болады. Қазақ тіл білімінің ғылыми негізін салушылар – А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбанов еңбектерінен мәтін туралы алғашқы ойларды кездестіреміз. Сөйлеу тілін лингвистикалык тұрғыда қарастырған Қ.Жұбанов өз еңбегінде «Мәтін - тілдің негізгі бірліктерін, морфеманы, сөзді, сөз тіркесін, сөйлемді камтитын күрделі бірлік» -десе, З.Ерназарова: «Мәтін деп сөйлеуші мақсатына сай аяқталған ойды білдіретін бір немесе бірнеше сөйлемдер тізбегін айтады» - деп таниды. [2,58]

Ғалымдардың мәтін туралы ой-пікірлері тілдің күнделікті қолданысындағы, қызметіндегі ерекшеліктерін байқаудан туындаған еді. Өйткені ғалымдар сол кезеңдерде мәтінді, оның сипатын, белгілерін зерттеу нысаны ретінде қарастыра отырып, зерттеуші және сол тілді иеленуші ретінде мәтін талдауға катысты құнды пікірлерін білдірген. Ә.Қайдар «Халық даналығы» еңбегінде және жерлес ғалымдарымыз

Н.Ж. Құрманова, К.Мухлис «Текст теориясы және текстi талдау әдістемесі» зерттеу жұмыстарында тілдік бірліктердін қолданымдық сипатын ашқандығын және автордың дара стильдік ерекшеліктерін анықтау жолдарын көруге болады.

Орыс ғалымдары Л.Выготский, Т.Дридзе, А.Леонтьев, Н.Жинкин мәтінді психолингвистикалық талдау, А.Н.Баранов прагматикалық талдау, Г.Золотова, Н.Болотнова қатысымдық талдау, М.Бахтин, М.Кожина, Т.Шмелева жанрлық-стильдік талдау арқылы ерекшеленеді. Олар біріншіден, экспериментальды әдістерді өте көп қолданады; екіншіден, тілді және тілдік бірліктерді психологиялық әрекеттің ерекше түрі ретінде қарастырады. 1992 жылы жарық көрген Н.М. Шанский, Ш.А. Махмудовтың «Сборник упражнений по лингвистическому анализу текста» еңбегінен, 1976 жылы басылып шыққан Л.А.Новиковтың «Лингвистическое толкование XVдожественного текста» еңбегінен және 1982 жылы жазылған Н.М. Шанскийдің «Лингвистический анализ XVдожественного текста» орыс тілінде жазылған еңбектерінен көркем мәтінді лингвистикалық талдау әдістемесі бойынша өзекті мәселелерді оқуға болады. [3,126]

Көркем мәтінді лингвистикалық талдау әдістемесі бойынша тілшілердің айтуынша, көркем шығарманың тілдік құралының көркем мазмұнын бейнелеуге қатысты мәселелерді талдаудың негізгі обьектісіне жатқызады. Сыздықова Р., Шалабай Б. «Мәтінді лингвистикалық талдау» еңбегінде М.Өтемісовтың, А.Құнанбаевтың, Ы.Алтынсариннің, С.Торайғыровтың, С.Сейфуллиннің, Ғ. Мүсіреповтың, С.Мұқановтың, М.Әуезовтың т.б. ақын-жазушылардың көркем шығармаларына лингвистикалық талдау жасайды.

Көркем мәтінді лингвистикалық талдау пәнінің объектісі – көркем шығармадағы тілдік құралдардың көркем мазмұнды бейнелеуге қатысы, әдеби туындыда пайдаланылған тілдік элементтердің мағына мазмұны, эстетикалық қызметі. Бұл міндет мәтінге тілдік және стилистикалық талдаулар жүргізу арқылы жүзеге асады. Барлық мәтіндер ең алдымен лингвистикалық обьект болып табылады. Сондықтан да мәтіндердің типологиясы лингвистикалық тұрғыдан алынады.

Адамның рухани әлемін оның адамгершілік бүкіл ішкі сезім қасиетін қалыптастырып байытуда әдебиеттің, ана тілі пәнінің атқарар қызметі ерекше. Көркем туындыны толық, терең әрі жан-жақты түсіну оны талдаудың түр –түрін жетік меңгеріп, оларды талдаудың жоғары мәдениетін ғылымдық сапада жүргізуді талап етеді. Олардың қай – қайсысында да зерттеушінің алдына әдеби шығарманың шынайы көркем табиғатын тану мақсаты қойылады.

Талдау әдісі дегеніміз – тілдік және әдеби талдаудың ғылыми негізделген түрлі жолдары мен тәсілдерін іздестірумен айналысатын білім саласы. Мысалы, шығарманы танып-білу барысында тиімді тәсіл ретінде мәтіндегі эпитет пен метафораны терең ұғыну процесін алуға болады. Талдау арқылы көркем туындының көрінбей жасырын тұрған жақтарын аңғарамыз.

Әдеби туындыны пайдаланып тіл әлемінің мағынасы мен мазмұнына терең бойлап, эстетикалық қызметін ашып, айқындап, мәтінді мазмұндауға, мәнерлеп оқуға тез жаттықтыруға болады. [4,39]

Тілдік талдау – талдаудың ең қарапайым түрі. Оның мақсаты: көркем мәтінді пайымдау, әдеби шығарманы дұрыс ұғыну, тілдік тұлғаның мән-мағынасын, көркемдегіш құралдарын ашып беру. Лингвистикалық және стилистикалық талдаулар көркем шығарманы түсініп, оқудың жоғарғы мәдениетін қалыптастырады. Көркем туындыны ой мен сезім арқылы белсенді қабылдап, оқырманды суреткермен бірге толғанып, көркем бейнені бірге сомдайды. Әдеби туындының идеялық көркемдік болмысын шынайы терең түсінеді. Оның негізгі идеясын ашуға тілдік талдау арқылы қол жеткізеді. Бұл тұрғыдан тілдік талдау стилистикалық және әдеби талдауларға жәрдемші. Көркем шығарманың тілін талдаудың әдістері сан алуан, көп қырлы болып келеді.

Болашақ маман иесі жаңалыққа құмар, білім алу үшін ізденеді, жаңалық ашуға тырысады. Студенттер мәтіннен ізденіс арқылы ақпарат алады және мәтін лингвистикасының арқасында көптеген тілдік фактілерді меңгереді. Талдау барысында сөз таптарының, есімдіктердің мағыналық топтарының қызметі ашылады. Сөз таптары оның ішінде шылаулар, үстеулер, қыстырма сөздердің синтаксистік функциялары ашылады.

Көркем мәтінмен жұмыс жүргізу әдістемесі:

- Мәтінмен жұмыс жасау-мазмұндау, талдау;
- Монологты, диологты ажырата білу;
- Жоспар құра алу, грамматикалық сөйлем байланыстарын ажырату;
- Оқиғалар байланысын сақтап әңгімелеу;
- Шағын шығармаларды түрлендіріп, толықтырып дамытып құрастыра алу;
- Сөздікпен жұмыс, жаңа сөздермен күрделі сөздерді жаттау, оның мән -мағынасын түсіну;
- Ойын байланыстырып айту және жаза алу.

Әдістерді төмендегідей үш топқа жіктеп қарауға болады:

1. синтетикалық
2. құрылымдық
3. татистикалық

Бұлардың ішіндегі негізгісі – синтетикалық әдіс. Бұл әдіске тән белгі – сыртқы тұлғалық және ішкі мазмұндық талдаудың іштей органикалық түрде бірігуі.

Көркем әдебиет стилистикасында бұл әдіс ең алғаш А.А. Потебня, В.Б. Щебра, Б.А. Ларин, В.В. Виноградов, Г.О. Винокур сияқты ғалымдардың еңбектерінде қолданыс тауып, кейінгі зерттеулерде одан әрі ұшталып, дамытылды. Бұл әдіс арқылы жазушы стилистиканың ерекшеліктерін тілдік тұлға мен бейнелі идеяның мазмұнының бірлігін, жанр түрінің өзгешелігін ашады. Синтетикалық әдісінің негізгі белгілерінің бірі – шығарманың жекелей тілдік ерекшеліктерін емес, оның әрбір элементінің эстетикалық маңыздылығын ашу мақсатымен тұтас көркем тілдік болмысын зерттеуге құрылуы.

Әдістің екінші бір маңызды белгісі – жазушы қолданған тілдік құралдарды тізбектеп, олардың бар екенін санамалап көрсетіп, кейбір ерекшеліктерін ашып қана қоймай, олардың қолданыстағы жүйелік сипатын көрсетуі. Сонымен көркем шығарманың тілін бұл әдіс арқылы талдау кезінде оның идеялық бейнелі мазмұны композициялық құрылымымен, тілдік тұлғаның стилистикалық қолданыста жасалуымен және олардың мағыналық жағымен анықталады.

Көркем шығарма тілін талдауда синтетикалық әдістен басқа құрылымдық және статистикалық әдістер де қолданылады. Бұлар синтетикалық әдіске көмекші ретінде, онымен бірлікте қолданылып, оны толықтырады.

Құрылымдық әдістің үш түрі болады:

- диетрибутивті әдіс;
- трансформативті әдіс;
- құрылымдық-симманенттік талдау әдісі.

Статистикалық әдіске келетін болсақ, оның талдау тәртібін пайдалана отырып, сөздердің белгілі бір топтарының синтаксистік құрылымдардың жазушы стилінде алатын орнын анықтауға болады. Қорыта келе айтарымыз, оқу процесінде көркем мәтінді талдау барысында Шығарманың тақырыбы мен идеясын және тәрбиелік мәнін түсінуге, мәтіндегі бейнелі сөздерді, көркемдегіш құралдарды тани білуге болады.

Студенттер мәтінді мазмұндауға және мәнерлеп оқуға төселеді, мәтін түрлерімен танысып, мәтін бойынша сұрақ қоя білуге дағдыланады. Олардың сөздік қоры, ауызша және жазбаша сөйлеу тілі, сөйлеу мәдениеті қалыптасады. Көлемді мәтіндердің мән-мағынасын түсініп, баяндап, дұрыс жүйелі түрде өз ойын айта біліп, мәтінді лингвистикалық талдауға машықтанады.Тіл ғылымы саласындағы жетістіктеріміз молая бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сыздықова Р., Шалабай Б. Мәтінді лингвистикалық талдау. - А:Мектеп, 1989. - 125 б.
2. Ерназарова З. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. - Алматы, 2001. -215 б.
3. Бабенко Л.Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа: Учебник для вузов. - Москва: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004. - 464 с.
4. Құрманова Н.Ж., Мухлис К. Текст теориясы және текстi талдау әдістемесі: Студенттер мен мұғалімдерге арналған кітап. – Алматы: Абай атындағы Алматы мемлекеттік университеті, 2000. -114 бет.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ҚАЛЫП СӨЗДЕР

А.А. Қасымова
PhD докторант
Нергис Бирай
PhD докторы, профессор
Памуккале университеті
Денизли, Түркия
asemzn@mail.ru

Аннотация. *В статье рассматривается речевой этикет турецкого и казахского языков. Речевые этикеты двух языков сопоставляются в лингвистических, в коммуникационных и в прагматических аспектах.*

Ключевые слова. *речевой этикет, процесс коммуникации, Турецкая и казахская культура, коммуникация*

Abstract. *The article discusses the speech etiquette Turkish and Kazakh languages. Speech etiquette two languages are compared in the language in communication and pragmatic aspects.*

Keywords. *speech etiquette, process of communication, Turkish and Kazakh culture, communication*

Бүгінгі таңда әрбір халықтың өзін өзі тануға деген құлшынысы ерекше кең өріс алып отыр. Осыған қатысты түркі халықтары да өзінің өткенін, бүгінгісін қайта саралап, тілін, дінін қайта жаңғыртып, рухани қазынасын, тарихын, халықтық төлтума болмысын қалпына келтіруге ұмтылуда. Мұның өзі бүгінгі түркі тану ғылымының алдына да жаңа мақсаттар мен міндеттер қойып отыр. Түркология тіл ғылымының бір саласы ретінде көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеген еуропа ғалымдарының ізденістерімен бірге қалыптасқаны белгілі. Әрине, көрші туыстас халықтармен біздің қазіргі этно, гео, саяси шарттарымыз және мәдени, экономикалық қарым-қатынасымызды одан ары жетілдіре түсу үшін тарихи тамырластықтың маңызы зор. Дей тұрғанмен, қазіргі халықаралық және мемлекетаралық байланыстардың нығаюы үшін өткен тарихымызда ортақ жарқын беттердің болғаны басты себепке айнала алмайтынын өмірдің өзі көрсетіп отыр. Бұл мәселеде өткенді ғана алға тарту емес, ең алдымен өткеннен сабақ ала отырып, қазіргі қарым-қатынасымыздың сипатын әлемдік дамудың алғышарттарымен өрелестіріп отырудың маңызы айрықша. Қазіргі түркі тілдері болып табылатын қазақ тілі мен түрік тілінің сөйлеу мәдениеті аясында қалыптасқан қалып сөздері, немесе сөйлеу этикеттерінсалыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеу бүгінгі түркітану ғылымының алдында тұрғанөзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Түрік тілі де, қазақ тілі детүркі тілдері деп аталатын алып бәйтеректің өте үлкен бір тармағына жатады. Сөздік қордағы төл сөздердің ортақболуымен бірге, грамматикалық шақ, жақ көрсеткіштері мен негізгі септіктердіңтүркі тілдеріне ортақ болып келуі олардың бір ата тілден тарағандығын, туыс екенін дәлелдейтін ең сенімді тілдік деректер болып табылады.

Туыстығы жағынан қазақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ тобына, түрік тілі оғызтобына жатады. Туыстығы алыс, туыстығы біршама жақын, туыстығы өте жақын тілдердіңдеректерін салыстыру арқылы тіліміздің қандай көнелік белгілері сақталғанын, дыбыстық, мағыналық жақтан қандай өзгерістердіөткергенін көре аламыз. Түркі тілдерінің туыстығы олардың лексикалық мағынасынан, грамматкиалық құрылысынан, дыбыс жүйесінен нақты байқалады. Сондай-ақ түркі тілдерінің әрқайсысына тән лексикалық, грамматикалық, фонетикалық өзгешеліктер де болады. Ондай өзгешеліктерді туыстас тілдердің деректерін салыстыру арқылы байқауға болады.

Қазақ халқында да, түрік халқында да болмасын қарсымызға келген адамға *Ассалаумағалейкум, Сәлеметсіз бе, Сәлем, Мерхаба* деп амандасу әдебі сақталған. Екі халықта да, алдымызға келген адамға еш қызығушылығымыз болмаса да, *Қалыңыз қалай? Қалайсыз?Насылсыныз?* деп хал сұрасу үрдісі сақталған. Ас қабылдағанда *Ас болсын! Афиетолсун!*, телефонның тұтқасын көтергенде *Алло, Тыңдап тұрмын, Ефендим* тәрізді қалыптасқан сөз оралымдарын қолданамыз. Қандай да бір жетістікке жеткен адамға *Құттықтаймын, Құтты болсын, Тебрикедерим* қалып сөздерін айтсақ, *Рахмет, Көп рахмет, Тешекюрлер, Сағ ол* жауабын аламыз. Іс-әрекетімізден қандай да бір кемшілік кетсе, *Кешіріңіз, Айып етпеңіз, Аффедерсиниз, Кусрабакмайын* тіркестерін қолданамыз. Жаңадан сәбилі болған ата-анаға *Бауы берік болсын! Аналы бабалы бүйүсүн!* дейміз. Көріп отырғанымыздай, екінші бір адаммен қарым-қатынасқа түскенде кез келген жағдайға байланысты айтылуға тиісті сөздер мен сөздер тізбегін еш ойланбастан қолдана береміз. Тіл тілде, адамдар арасындағы қарым-қатынаста мәселен, сәлемдесуде, қоштасуда, ас қабылдауда, екінші бір адамға қуаныш сезімін білдіргенде, қайғысына ортақтасқанда және т.б. жағдайларда әдетке айналып, қолдануға әзір тұратын сөздер тобы, оралымдар, немесе қалып сөздер екі тілде де үлкен қолданысқа ие.

«Қалып сөз» - түрік тіліне тән грамматикалық термин. Бұл термин қазақ әдеби тілінде сөйлеу әдебі, сөз әдебі, сөйлеу этикеті, көңіл күй лебіздері, ниет-тілек, қарғыс мәнді сөздер деген әр түрлі терминдік атауларға сай келеді.

Адам баласы белгілі бір қоғамда бірлесіп өмір сүріп, бірлесіп еңбек етеді. Кез келген қоғамның қабылданған әдет-ғұрып, қарым-қатынас жасау дәстүрі болады. Адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасы сол дәстүрге негізделеді. Одан ауытқу өзара қалыптасқан қарым-қатынасқа кірбің түсіруі мүмкін. Сондықтан әркім қоғамның бір мүшесі бола отырып, көпшілікке аян дәстүрлі қағидалар мен әдет-ғұрыптарды құрметтеуге, орындап отыруға тиіс.

«Адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасы алдымен тіл арқылы жүзеге асады. Тіл пікір алысу құралы ретінде адамның тек ойын ғана емес, сезімін де білдіреді. Сөйлеудегіізет, құрмет, сыпайыгершілік кісінің сезіміне әсер етеді. Өмірде жиі қолданылатын амандасу, қоштасу, ризашылық білдіру, кешірім сұрау, құттықтау, көңіл айту... т.б. адамдар арасындағы қарым-қатынасқа ұйтқы болады. Бұлар **сөйлеу этикеті** деген ұғымға саяды» [4;128] деп түрік тілінде «қалып сөздер» деп аталатын сөздер мен сөздер тіркесіне, сөздік оралымдарға қазақ тілінде сөйлеу этикеті деген атау бере отырып, ғалым Н.Уәлиұлы: «Адамдардың дидарласуына, ең алдымен, дәнекер болатын да - осылар. Туған-туысқан, жора-жолдас, тамыр-таныстармен кездескенде - амандасу, кетерде - қоштасу қаншалықты дәстүрлі әдетке айналса, біреудің қуанышына, қайғы-қасіретіне ортақтасу соншалықты табиғи да, адамның жанына жағымды, жылы сөздер оның көңіл күйінің пернесі сияқты» деп сөйлеу этикетін адамның көңіл күйімен байланыстырады [4;128]. Бұл ретте тілші ғалым С.Бизақов: «Қуанышы мен қиыншылығы, ризашылығы мен реніші, жетістігі мен кемшілігі, өкініші мен қайғы-мұңы, жиіркеніші мен сүйініші, сыйлауы мен жек көрініші қатар жүретін бұл фәни дүниеде тіршілік иесінің эмоцияғатолы тебіренісі мен сезімін танытатын сөз қолданыстарын көңіл күй лебіздері дейміз» [3;253] деп көңіл күй лебіздері терминін алға тартады. Қазақ әдеби тілі, фразеология, лексикология саласында ерен еңбек сіңірген М.Балақаев, Ә.Болғанбайұлы, Ғ.Қалиұлы, М.Томанов, Б.Манасбаев, Е.Жанпейісов сынды ғалымдарымыз: «Экспрессивтік-эмоцианалды сөздер барлық стильде бірдей қолданыла бермейді. Олар негізінен сөйлеу тілі мен көркем әдебиетке тән» [2]. Қазақ тілінде әдеби нормадан шет қалатын, ауызекі сөйлеу тілінде белсенді қызмет атқаратын эмоцианалды-экспрессивтібояуы ерекше сөздертобы «қарапайым сөздер» адамның, кейіпкердің көңіл күйін, мінез-құлқын беруде қолданылатынын айта келіп, ондай сөз оралымдарын қарапайым сөздер деп атайды [1]. Ауыз екі сөйлеу тілінде көңіл күй тебіреністері мен эмоциядан туындайтын алғыс, ниет тілек, қарғыс мәнді сөздер де шынайы өмірде адамдардың өзара қарым-қатынасынан туындап, жағымды көңіл күй мен жағымсыз көңіл күйден туындайтындықтан, профессор С.Бизақов екеуін де көңіл күй лебіздеріне жатқызады[3]. Яғни алғыс ризашылық сезімнен, толқудан, қуаныштан туады, ал қарғыс жек көру, ыза, өкпе реніштен туады.

Сайып келгенде, қазақ тілінде сөйлеу әдебі, сөйлеу этикеті, қарапайым сөздер, көңіл күй лебіздері, алғыс мәнді сөздер, қарғыс мәнді сөздер деп аталатын әр түрлі грамматикалық терминдермен беріліп жүрген ауызекі сөйлеу тілінің лексикалық бірліктері түрік тіліндегі «қалып сөздер» деген грамматикалық атауға сай келеді.

Қалып сөздердің қолданыс аясы, мәдени бағыты мен қалыптасқан дәстүрлі қолданыстарын зерттеген түрік ғалымдары оларды «қарым-қатынас сөздері», «мәдени тұтастықтар», «байланыс сөздер» және «жауап сөздер» деген грамматикалық терминдермен атап келеді. Бұл атауларға қарап, қалып сөздердің қоғам мәдениетімен ерекше байланыста екенін

байқауға болады. Қоғамдағы белгілі бір сөйлеу мәдениетін беруде қалыптасқан сөздерді немесе сөздердің тізбегін «қарым-қатынас сөздері» деп атаған түрік ғалымы ДоғанАксан, олардың қоғам мәдениетінің ажырамас бір бөлігі болып табылатынын, адамдар арасындағы қарым-қатынастың алуан түрлі жағдайларында қолданылатынын және түріктердің сөз мәдениетінде үлкен қызмет атқаратындығын сөзге тиек етеді [5].

Түрік тілі бірнеше лексикалық қатар қалыптастыратын қалып сөздерге өте бай тіл. Сондықтан, кез келген қалып сөздің лексикалық мағынасын түсіну үшін сол қалып сөздің қандай мәдени жағдайда қалыптасқанын білу қажет [7,8]. Себебі, «халықтың ұжымдық мәдени білімі мен өресі олардың қолданған қалып сөздерінен айқын көрінеді. Бұл қолданыстарды негізге ала отырып, қоғамның мәдени бірігуін, білімі мен білігін анықтауға мүмкіндік туады» дейді, зерттеуші Доған Аскан [5].

Қалып сөздердің өзіне тән нормалары мен ерекшеліктері болады. Адамдар өз қарым-қатынастарында этикалық норманы сақтап, іземтілік, сыпайыгершілік, кішіпейілдік, әдептілікке жататын ерекшеліктерді орынды қолдануы отбасында, қоғамда, ұжымда қарым-қатынас өнімділігіне әсер етпей қоймайды.

Әрине, адамдар арасындағы тілдік қарым - қатынастың түрлері мен сипаты алуан түрлі. Қоғамда, ұжымда, отбасында, дос - жарандар ортасында, мәдени орындарда, көзқарасымызды, сезімкүйімізді бір - бірімізге тіл арқылы жеткіземіз, сөз арқылы бір-бірімізбен қарым-қатынас жасаймыз. Бір-бірімізбен амандасу, қоштасу, қуанышқа ортақтасып құттықтау, қайғысын бөлісіп, көңіл айту, байқаусызда жіберіп алған ағаттығымыз үшінкешірім сұрау, сыпайылық білдіру т.б. таныс - бейтаныс адамдар арасындағы қарым-қатынасқа жатады.

Қазақ тілінде, түрік тілінде де, осындай қоғамдағы адамдар арасындағы қарым - қатынастарды бейнелейтін сөз оралымдары, сөздер тіркесі немесе қалыптасқан сөздер көптеп кездеседі. Құрамындағы сөздердің тұтасып бір ғана мағына беруіне байланысты қалып сөздерді тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, идиомалар сияқты біртұтас бірлікте қарастырғанды жөн санайды түрік ғалымдары [6]. Алайда, әр екі тілде де, сөйлеу әдебін беретін қалып сөздердің лексикалық қатарда өз орны жоқтың қасы. Бүгінгі таңда бұл сөздерді тұрақты тіркестердің құрамынан, еркін сөз тіркестері қатарынан да көріп жүрміз.

Сонымен қорыта келе, тілдегі сөйлеу мәдениетінен қалыптасқан сөздер қоғам мәдениетімен өте тығыз байланыста бола отырып, адамдар арасындағы әртүрлі қатынастарды береді. Сан ғасырлық тарихы бар қоғам мәдениетінде қалыптасқан қалып сөздердің де өзіндік қалыптасу тарихы, лексика-грамматикалық сипаты, этнолингвистикалық сипаты болады. Ортақ тарихты басынан кешірген туыстас қазақ - түрік тілдеріндегі белгілі бір қалыпты білдіретін қалып сөздер немесе сөйлеу этикеті, көңіл-күй лебіздері қай кезеңде қалыптасып, қай кезде ортақ қолданылып, қай кезеңде бір-бірінен ажырағанын, қай кезде дыбыстық, мағыналық өзгеріске ұшырағанын анықтау бүгінгі күннің кезек күттірмейтін мәселелерінің бірі деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:
1. Балақаев М. Қазақ тіл мәдениетінің мәселелері. - А., 1965.
2. Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. - А., 1989.
3. Бизақов С. Қазақ тілі. - Алматы, 2010. - 298б.
4. Уали Н. Сөз мәдениеті. – Алматы, 1984.
5. AKSAN, Doğan (1996). Türkçenin Sözvarlığı. - Ankara: EnginYayınevi.
6. BULUT Serdar (2012). "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Kalıp Sözler Ve Bu Kalıp Sözlerin Kullanım Özellikleri", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/4, Fall, p. 1117–1155.
7. GÖKDAYI Hürriyet (2008). "TürkçedeKalıpSözler", bilig, Kış, sayı 44: 89–110.
8. GÖKDAYI, Hürriyet (2011). TürkçedeKalıpSözler. - İstanbul: KriterYayınları.

ТІЛ МӘДЕНИЕТІН ЖЕТІЛДІРУ - БАСТЫ ПАРЫЗ

Б.А. Төлегенова
ф.ғ.к., доцент
Шет тілдер және іскерлік карьера университеті.
Алматы, Қазақстан
beisenkul-jannur@mail.ru

Аннотация. *В статье дается краткий обзор что Государственный язык – это не только средство общения, а высшее достояние нации и его развитие – долг каждого гражданина.*

Ключевые слова: *Государственный язык, развитие, молодеж, традиция, казахская литература*

Abstract. *The state language is not only a means of communication, it is the highest property of nation and development of the language is a duty of every citizen.*

Keywords: *Official language, development, molodezh, of tradition, kazakh literature*

Қазақ тілі өзінің таза түрінде, бірнеше ғасыр өткірлігімен, бой балқытып, тамыр шымырлатып, жан-жүйеңді жандырып, құлақ құрышын қандырып, ұғымына қонымды, жүрегіне тиімді, көңіл көтеріп, керегінде жанға тиіп, ашындырып, өтін сыртқа шығарып, долдандырып, қысыл-таяң қатал жағдайда қайрап, егеп «сөз тапқанға қолқа жоқ» дегендейін ерге, елге медет болып, ер намысын, ел намысын, адамгершілік арын, қан майданда, қырғын соғыста қасиетті тудай жоғары көтеріп, текті сезім оятып-туғызып, адам түгіл жағдайдың көмейіне құм құйып, аузын аштырмай, үнін шығармай қоятын тіл болған емес пе еді.

Қазіргі таңда сөз қадіріне жетіп, қазақ тілінің тазалығын сақтау, қазақпын деген әрбір жанға өзекті мәселе.

Қазақ тілі еш уақытта, өзімен көршілес халықтың тілдерінен сорлы болып, қатардан қалып өмір сүрмегендігі, өз сыбағасын ешкімге жегізбегендігі мыңдаған жыл тарихында айқындалған.

Барлық өткен заманның, халық тәжірибе-қасиеттерін, ғылыми-мәдениетін, өнеркәсібін бойымызға тарата сіңіріп, жағдайға толық түсіндіріп, ұғындыра, ел қатарына қосып, бізді бұл дәрежеге жеткізіп отырған алдымен тіл емес пе.

Американдық ғалым Дэвид Харрисон: «Тілдің өміршеңдігін анықтайтын басты фактор – он жасар балалардың өз ана тілінде сөйлеу деңгейі. Егер он жастағы балалардың бір-бірімен ана тілінде пікірлесе, сөйлесе алмайтын болса, онда ол тілдің өміршеңдігі шүбәлі» [1,8б.] деген.

Қазақ бола тұра қазақ тілін білмейтін, біле тұра сөйлегісі келмейтін әрі өз ана тілін басқа тілдердің соңына қарай ығыстырып қойып, бір-бір мекемелерді басқарып отырғандар жайында не айтуға болады?

Әрине «алдыңғы арба қайда жүрсе, соңғы арба сонда барады» емес пе?

«Орысшаға үйір» қазақ баласы қайдан шығады? Әрине, ата-аналар мен мектеп арасындағы байланыстың жеткіліксіздігі, олардың бірін-бірі қадағаламағандығы, ұрпақ тәрбиесін жақсартарлық мүмкіндікті азайтуға себепкер болып отыр.

«Түптеп келгенде тілді шұбарлау оны білмеуден де қатерлі. Бүгінгі күні жаһандану дегенді алға тартқан ірі державалар өз саясаттары мен дәстүрлерін сөз саптауларымен, түрлі атауларымен қоса қажымай-талмай тықпалап жатыр. Мұндай жағдайда біз жердің бүтіндігі үшін шекарамызды қалай күзетсек, ана тіліміздің тазалығына да дәл солай қырағылық танытуымыз керек» [2,18б.] - деген еді халықаралық журналист Қ.Шамахайұлы.

Тіл байлығы, тіл тазалығы - ұлт қасиетінің, салт-санасының негізгі өнеге, нағыз белгісі емес пе еді.

Адам өз тілі арқылы жан сарайындағы қуанышы мен ренішін, қайғысы мен мұң-шерін, ашу-ызасы мен ризалығын немесе наразылығын, арманын, мұратын, мақсатын, мүддесін білдіре алады.

Бірнеше тіл жанашырларының пікірлеріне назар аударайық. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті философия, теология ғылымдарының профессоры, Досай Кенжетай: «Қазақ тілі қазақтан басқа ешкімге қажет емес. Бүгін соны ойлайтын, сезінетін, түйсінетін қазақтар мен қазақ билігі керек. Мемлекеттік және қоғамдық қабаттар үндестікте, үйлесімділікте қазақ болмысын жасауға, дамытуға талпынып, қамқор болмаса, қазақ баласына қауіп төніп тұр. Бұл сана «ұлттық мен» және саясат мәселесі. Қазір қарап отырсам, осы үш тұғыр да өлімші күйде. Сана да жетім, ұлт та шалажансар, саясат та қазақтан басқаға ойысқан» [1,5б.] - дейді.

Анар Салқынбай: «Әсіресе бастауыш сыныптарда қазақ тілін басқа тілдермен жарыстыра оқытуды қолдау қиындау. Өйткені бастауыш сыныптағы балаға кириллица мен латын қаріптерін қатар үйрету баланың қабылдауына кері әсер ететіні – ғылыми дәлелденген шындық» [1,5б.] - деген сөзінің жаны бар.

Бұл мәселе төңірегінде А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, грамматика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы Орынай Жұбаева: «Қазіргі кезде ғалымдар жан-жақты дәлелдеп бергеніндей, бала шет тілді үйрену үшін алдымен ана тілін толық меңгеріп алуы тиіс... Тілдік санада ана тілінің схемасы әлі қалыптаса қоймаған балаға басқа тілді үйрету баланы жаңылдыруға, ана тілінің өзіндік ерекшелігін түсінбеуге апарып соғады... Осы тұрғыдан алғанда, сөйлеу дағдылары қалыптаспай тұрып, басқа тілді үйрету бала үшін де, мұғалім үшін де ауыр» [1,5б.] - дейді.

Жоғарыда айтылған ойларды түйіндейтін болсақ, бүлдіршіндердің қазақша жаза, оқи және сөйлей алуына, олардың ұлттық ойлау жүйесінің қалыптасуына ерекше мән берген жөн. Сондықтан білім мен тәрбиені қазақтың тілінде және ежелден келе жатқан еш халықтан кем емес ұлттық құндылықтарымызға негіздеп, бүгінгі замана талаптарына сәйкес жетілдіре, толықтыра ескере отырып жүргізген дұрыс.

Қазіргі кезде ана тіліміздің қадірін кетіріп, шұбарлаушылар қатары күннен күнге көбеюде. Күнделікті өмірде мұны баршамыз көріп те, біліп те жүрміз. Ана тілінен мақұрым ағайынға ұлттық діл мен дәстүр, намыс пен мәртебе деген жай ғана сөз болып қалады. Ондайлар үшін тіл де, туыс та, ұлт намысы мен өзара тілектестік те далада қалады.

«Телеарналар тілбұзарға айналды» деген мақаласында М.Кенжебай:

«Қазақстанда қарақұрым телеарналар алдағы уақытта да дәл бүгінгідей күндіз-түні орысша сампылдап тұра беретін болса, қазақ тілі осылайша орысшаның көшірмесіне түгел айналып бітеді де, бірте-бірте жойылып кетеді. Қазір қазақтар бір-бірімен сөйлескенде сөзінің тең жартысы орысша екенін байқап жүрсіз бе? Ол да осы телеарналардың қазақ миына тигізіп жатқан зардабы. Біз бүгінде ең әуелі өзінің ата-бабасының тілін, туған қазақ тілін үйренгісі келмейтін мәңгүрттердің көзін ашып, бетін бері қаратуымыз керек. Ал ұлттың бұзылуы мен ұрпақтың бұзылуы, ең алдымен осы тілбұзарлықтан басталады. Ондай ұлт біртіндеп өзінің бүкіл ұлттық белгілерінен, ерекшеліктерінен, өзгешеліктерінен айырылып, аты да, заты да жоқ, әйтеуір қарнын тойғызып, киім кигеніне мәз, аузынан «елімізде тыныштық» деген сөзді тастамайтын мәңгүрт бір тірі жанға айналады» [3,7б.] деп өткір мәселені көпшілік талқысына ұсынады.

Қазақ тілін жауапкершіліксіз, оның небір әсем қолдану ерекшеліктерін, стильдік тәртіптерін ескермеу, кейінгі кезде газеттерге де жайылып барады.

Көптеген журналистер интернеттен орыс тілінде жаңалықтар тауып алып, соны тікелей аударады. Сол тікелей аударғанда тілдің құрылымы, тілдің грамматикалық қалпы, әуезділігі бұзылады. Сингармонизм заңы сақталмайды.

Тіл мәдениетінің бір саласы сөзді, сөз тіркесін, сөйлемді, мәтінді, мазмұн мен ойды орынды, нақты қолдану болып табылады.

Мәселен, қазіргі кезде теледидардан да, күнделікті өмірде де «айтуың керексің, баруым керекпін, сен жөндеуің керексің» деген тіркестерді жиі еститін болдық. Тіпті көпшілік еш мән бермейтін сияқты. Осы бір қаптап кеткен «сің, піндердің» қазақ тілінің о бастан қалыптасқан сөйлеу мәнерін бұзып жатқаны айтпаса да түсінікті.

Қазақ тілінде сөздердің бір-бірімен тіркесуінде орныққан заңдылық бар. Ол заңдылық, біріншіден, сөздердің тіркесімпаздылық қабілетіне негізделеді. Тілде қалыптасқан осы заңдылықтың орынсыз бұзылып, «біз онда баруымыз керекпіз», «сен апаруың керексің» деп айтуды тілге енген жаңалық, оның сымбаттылығын арттырады, оны дамыта түседі десек, біз оңбай қателесеміз.

Т.Қордабаев: «Сөйлеу мәдениетін сөз еткенде, бұл саладағы кемшілікті сынға алғанда сүйеніш етер негіз, бағыт тұтар құбыламыз тілдік норма, әдеби тіліміздің сөйлеу, жазу нормасы болмақ. Сондықтан сөйлеу мәдениеті, тіл тазалығы үшін күрес – қалыптасқан норманы сақтау үшін күрес болмақ. Олай болса, бұдан шығатын қорытынды – сөйлеу мәдениеті жөніндегі ілімнің негізгі міндеті – тілдік норма дегеннің сырын ашу, оның құрамына нелердің енетінін айқындау болса керек» [4,118б.] - дейді.

Сөйлемдегі сөздердің қалыптасқан орын тәртібін бұзу, орысша құрап сөйлеу – тілге басты қатер болып табылады. Сондықтан басты талап сөйлеу тілінің дұрыстығын сақтау, тілдің тарихи қалыптасқан жүйесін сақтау болып табылады.

Тілдік норма жазуда ғана емес, сөз қолдануда да, сөздің айтылуынан да, грамматикалық тұлғаларды пайдалануда да, сөйлем құруда да, қысқасы, тілдің өн бойында болуға тиіс.

Қазақ Мемлекеттік Қыздар педагогикалық университеті, ф.ғ.к. Ғ.Шойбекова:«...Ендеше ұлттың өзегі – тілі жоғалса, ұлттың да жоғалатыны анық. Бізде байқатпай оккупациялау (басып алу) әдісімен отарлау саясаты жүріп жатқан секілді. Бүгінде ұлттың көш басында тұрғандар бұл мәселені анық, айқын түсінгенімен, қолдарында қайран жоқ сияқты» - деп налиды да, «Ал енді неге бүгінде ортамызға сөз мәнін ұқпайтын, тұрақты тіркестердің беретін мағынасын мүлде білмейтін ұрпақ келді деп ойлайсыз. Оның бірден-бір себебі тест... Бұл қазақ тілінің өлуіне алып келетін бірінші жағдай» [1,5б.] деген келелі ой қозғайды.

Рухани өміріміз дамуының бүгінгі күнгі маңызды талаптарының бірі, өскелең ұрпақтың тіл мәдениетіне жауапты болуы. Сондықтан тіл мәдениетін жетілдіру ана тіліміздің нормасындағы тілдің жатықтығы, мәнерлілігі, әсерлілігі, тазалығы сияқты тіл сапаларын игеріп, қатенің не үшін қате екендігін дұрыс түсіндіру, үйрету бағытында әрбір оқу орындарында оқытушылар қауымы дұрыс жұмыс жүргізуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:
1. Он жасар балаң өз ана тілінде сөйлей ме? немесе ұлттық қауіпсіздік. Қазақ әдебиеті №27, 3бет. 1.07.2016
2. Ақиқат журналы. №11,2015
3. М.Кенжебай. Телеарналар тілбұзарға айналды. Ана тілі газеті, №5, 2013
4. Т.Қордабаев. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Рауан, 1991.

КӘСІБИ ТІЛДІК ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА БОЛАШАҚ МАМАН МҮДДЕСІНІҢ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТІЛУІ

Н.Ж. Бекеева
ф.ғ.к., PhD докторант
КИМЭП Университеті
Алматы, Қазақстан
nuraisha@kimep.kz

Аннотация. *В статье рассматривается проблема формирования профессионально-языковой компетенции будущего специалиста. Автор основывается на опробированные материалы в практике. Результаты обучения казахскому языку как профессиональному преследуют цель возможного выхода на уровень профессиональной коммуникации. Педагогическое обеспечение профессионально-языковой компетенции рассматривается как фактор успешной учебной деятельности .*

Ключевые слова: *методика преподавания языка, профессионально-языковая компетенция, уровень профессиональной коммуникации.*

Abstract. *The article deals with the problems of professional language competence formation of the future specialists.The author takes into account the tasted in practice materials . The results of teaching Kazakh language, as professional, aims on possibilities to further the level of professional communication. Pedagogical requirements in professional language competence are considered as a language teaching sector.*

Keywords*: method in teaching, professional language competence, level of professional communication.*

Жаңа заман құндылықтары қай салада да жаңаша технологияға бейімделуді талап ететіні –шындық. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуы әлеуеті зор кәсіби маманға сұраныс пен қоса атқарар кәсіптің жоғары талаптарын жүктейді.Тілді оқыту мәселесінде де студентті болашақ мамандығына бейімдей оқыту негізгі талапқа енуі тиіс. Бұл мәселе қазіргі заманда өзекті орында болып отыр. Қазақ тілін оқытудың кәсіби бағытының арнайы әдістемесі жасалып, өзіндік жүйелі жолы ғылыми тұрғыда негізделуі қажет.

Осы зерттеу мақаламызда аталған мәселенің жаңаша әдістерге негізделген, өз тәжірибемізде сыналған тұстары жөнінде айтпақшымыз.

Замана өзгеріп, қоғамдық орта мен кәсіби қызмет салалары өзгеше сипат ала бастағалы да біршама жылдар өтті. Әр кезең өзіндік өзгеріс, жаңалықтарымен, талаптарымен келетіні табиғи заңдылық. Жаңа қоғам

әкелген жаңаша технология, әлемдік интеграция мен ғаламдық өзгерістер ғылымның барлық саласы мен адам санасына түбегейлі өзгерістер енгізуде. Өскелең ұрпақ өмір сүрудің сындарлы салтын, білімнің сапалылығын, тәсілдің тиімділігін таңдауда. Бұл өзгерістер тіл үйрету саласында да өзіндік жақсы үлгісін қалыптастыруда. Бүгінгі күн мінберінен қарағанда, тіл білуге деген жағдай да, талап та түбегейлі өзгеріп, қасиетті қазақ тіліне қарай бет бұрылып, мемлекеттік тілде сауатты сөйлеу мәселесі әрбір Қазақстандық азамат үшін өзекті болып отыр. Мемлекет қазақ тілін үйренуді өзге ұлт өкілдеріне мәжбүрлей емес, саналы да сапалы оқып-үйрену саясатын алға тартып отыр. Тіл оқытудың түрлі озық әдістемелері, ерекше сұранысқа ие батыстық әдістемелер де ұсынылып, мемлекет тарапынан тіл үйренушілерге барлық мүмкіндік қарастырылуда. Қазіргі уақытта тіл үйретудің барлық деңгейлерінде және кәсіби салалық оқыту әдістемелері мен теориялары жасалуда. Қазақ тілін кәсіби тіл ретінде оқытып, студентті маман ретінде тілдесімге шыға алатындай мақсат пен міндетке бағыттау күн тәртібіндегі мәселе. Осы арқылы жоғары білікті, кәсіби құзіретті маман дайындау көзделіп отыр. Бүгінгі студенттің жақсы маман болуымен қатар, тілдік білімі толысқан, бірнеше тілде соның ішінде мемлекеттік тілде кәсіби сөйлей алатын маманның компания, мекеме, мемлекеттік қызмет және қоғам үшін алар орны, көтерер абыройы бөлек.

Тәжірибе көрсетіп ортырғандай, кредиттік технологиямен оқытудың бірнеше ерекшеліктері мен артықшылықтары бар. Ол бірінші кезекте-студенттің жан-жақты құзіретті маман болып шығуына бағытталуы. Студентке міндетті пәннен басқа таңдау пәндеріне де құқық берілуі. Студентке қажет пәннің болуы деген сөз – болашақ өміріне, мамандығына пайдалы пәннің болуы. Қазіргі заманға, қоғамға қажеті –жан-жақты жетілген тұлға. Осындай қарыштап дамып жатқан қоғамның жастары өзінің болашақ қызметінде не қажет екендігін шамамен болса да болжай біледі. Студент алдында өз қажеттілігін, кәсіби тілдік құзіреттілігін толық жетілдіру және дамыту мәселесі туындайды. Қандай сала маманы болмасын, олардың негізгі қарым қатынас құралы тіл екені шындық. Тіл білу, сауатты сөйлеу, шебер де шешен сөйлеу болашақ маманға таптырмайтын құрал.Осы тұрғыдан келгенде, қандай ЖОО-ны болмасын, қазақ тілі пәнінің, түрлі бағыттағы маманданған қазақ тілі курстардың маңыздылығы зор екенін ескергені орынды. Білім берудегі кредиттік жүйеде осындай қажет курстардың ашылар кезі келді. Мақаланың зерттеу обьектісі болып отырған КИМЭП Университетінде аталған мәселелер толық жолға қойылған. Студенттің негізгі және міндетті пәндерден бөлек қосымша ретінде, таңдау пәндерін ала алатындығын көріп отырмыз. Мемлекеттік тіл беделін арттыруда тағы бір мүмкіндік туып отыр. Ол - студентті қызықтыратын, болашақ өмірінде, қызметінде пайдаға жарайтын пәннің болуы. Өз тәжірибемізде қазақ мектебін бітіріп келген студенттің де кәсіби салада өз ойын тиянақты, еркін жеткізе алмайтындығының куәсі болып жүрміз. Көптеген ЖОО-да қазақ мектебін бітіріп келген студент

үшін қазақ тілін ары қарай дамытуға, тілдік түрлі курстарды ұсынуды қажет деп санамайды. Өзгетілді ұлт өкілі үшін де мемлекеттік тілді мамандық тіліне дайындай, бағытай оқыту мәселесі де толық жолға қойылмаған. Тіл білу сол тілде еркін және жатық сөйлеумен ғана шектелмейді. Адам баласының тіл байлығын нақты бір өлшеммен өлшеу де, шектеу де мүмкін нәрсе емес. Тіл де қоғаммен бірге дамитындығын ескерсек, онда адам баласы үшін тілдің байлығын игеру де, тілдік білімін толықтыру да үздіксіз, шексіз процесс екенін көруге болады. А. Байтұрсыновтың: «Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек»[1, 123]- деген сөзі біз қарастырып отырған мәселеге нақты жауап бола алады. Осы айтылып отырған мәселелерді жинақтай келе, белгілі бір мамандық тілінің қыр-сырын меңгеру - бүгінгі уақыт қажеттілігі екенін айтқымыз келеді. Қандай мәселеде де озық, дәлелденген тәжірибеге сүйену – нәтиженің кепілі. Бірақ қазақ тілін оқытудың өзіндік ерекшеліктері мен қиындықтары бар.

Шет тілдерін оқыту әдістемесінде ағылшын тілін мамандық тілі ретінде оқыту, яғни арнайы мақсатқа бағыттай оқытуға арналған «иностранный (английский) язык для конкретных целей» (Language (English) for Specific Purposes LSP (ESP) деген курстар бар. Бұл курстар жақсы жолға қойылған. Осындай курстар бизнесс, экономика, туризм т.б. түрлі салаларда жоғарғы сұранысқа ие болып есептеледі. Бұндай курстардың пайда болуына да, дамуына да себеп - түрлі салалардағы халықаралық қарым қатынастар. Қазақстанның дәл қазіргідей даму, өркендеу жағдайында да осындай қажеттіліктің орнын толтыру тек тіл мамандарының ғана емес, түрлі іскерлік қарым қатынас саласындағы әрбір қазақстандық азаматты ойландыруы тиіс. «Тіл - қарым -қатынас құралы» дейміз. Ал барлық іскерлік салада қарым қатынас құралы рөлін орыс және шет тілдері атқарып отыр. Сондықтан да республикамызда қазіргі таңда қажетті және өзекті болып отырған тілді оқытудың деңгейлік технологиясын дамыту барысында арнайы мамандық тіліне бейімдей, бағыттай оқытуды тек өзге ұлт өкілдеріне ғана емес, қазақ мектебін бітірген болашақ маман үшін де қатар қарастырудың уақыты келді. Ол үшін бірінші кезекте, арнайы пән ретінде министрлік тарапынан жасалған мемлекеттік типтік стандарттың болуы қажет деп ойлаймыз. Міндеттелмеген іс ешқашан да толық мақсатқа жетпейтіндігі белгілі.

Мамандыққа бейімдей оқытудың әлеуметтік-қатысымдық бағытта болуы, ол дегеніміз болашақ маманның кәсіби қажеттілігіне, кәсіби міндетті қызметіне бағытталуы. Бұл саланы зерттеушілер [2, 85], пікіріне сүйенетін болсақ, мамандық тілін оқыту пәніне арналған бағдарламаны құрастыруда бірнеше ұсыныстарды алға тартады:

- бағдарламаның кәсіби сала мамандарымен ақылдаса, бірлесе отырып құрастырылуы;
- мәтіндік материалдарға ерекше мән берілуі - мамандыққа тікелей қатыстылығы.

Біздің пайымдауымызша, бірінші ұсынысқа себеп - сол саладан арнайы білімі бар маманның кәсіби көзқарасының негізге алынуы. Екінші ұсыныстың негізінде болашақ маманның өз мамандығына деген мотивациясы жатыр. Тілді кәсіби бағытта оқытудың мақсаты болашақ маманды өзінің нақты кәсіби саласында, іскери және әлеуметтік ортаға толық бейімделген тұлға дәрежесіне көтеру болып табылады. Оқыту технологиясы студенттің жеке тұлға ретінде қалыптасуына, өзін өзі жан-жақты жетілдіруге, белсенділікке, сапалы білімге ұмтылуына, кәсиби дағды қалыптастыруға құрылуы басты назарда болуы қажет. Ол қазіргі таңда кең қолданысқа ие болып отырған оқытудың белсенді креативті технологиясына негізделгені дұрыс. Нәтижені жалпы тілдік білім алған студент пен арнайы мамандық тілін меңгерген студенттің кәсіби тілдік білім айырмашылығынан көруге болады. Ол үшін болашақ маман келесідей құзіреттіліктерді қалыптастыруы қажет:

Лингвистикалық құзіреттілігі: Қазақ тілінің заңдылықтарын толық меңгеруі. Кәсіби лексика мен грамматиканы терең білуі –оның кәсіби құзіреттілігінің қалыптасқандығының кепілі.

Лингвоелтанушылық құзіреттілігі: Түрлі ситуациялардағы әңгімеде қазақ тілінің бай тілдік қоры бояуының көрініс тауып отыруы, халықтық санадағы дәстүрлі, қалыпты үлгілердің сақталуы. Қазақ халқының ұлттық сөйлеу ерекшеліктері, сөз саптауы, жалпы дүнетанымдық ойлау жүйесінің айқын көрініс табуы.

Әлеуметтік құзіреттілік: Республикадағы болып жатқан түрлі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер және жүріп жатқан күрделі жаңғыру үдерісі болашақ маманға келешек ісінде қоғамдық ортада, көпшілік ортада, кәсіби ортада өзін тұлға ретінде таныта алуын талап етеді. Кез келген іскери-кәсіби орта өз әрекетінде белгілі бір норманы басшылыққа ала, сөз саптайды, ой қорытады, тұжырым жасайды. Шаршы топта немесе көпшілік ортада, іскери ортамен және жеке тұлғамен тілдік қарым қатынаста әлеуметтік санаға әсер етуші тұлға деңгейінде, қоғамдық идеологияның қозғаушы күші деңгейінде сөз сөйлеу - тұлғаның әлеуметтік құзіреттілікке жетуі болса, осы арқылы тілдің әлеуметтік құзіреттілік дәрежесі көрінеді.

Дискурстық құзіреттілігі: Әріптесінің әңгімесін толық түсініп қабылдай алуы және әңгіме ыңғайын алдын ала түсіне алуы. Соған сәйкес өз айтар сөзінің бағытын/жай-жапсарын/ жоспарлай алуы. Сөйлеу барысында, ақпарат беруде логикалық байланыстың толық сақталуы.

Әдістемелік құзіреттілік. Үйренген, қалыптасқан тілдік дағдыларды өз қызметінде тиімді әрі нәтижелі, дұрыс жұмсай алуы.

Кәсіби құзіреттілік. Өзінің тілдік білік-дағдысын кәсіби бағытта кәсіби құзіретті маман ретінде қажеттілігіне еркін қанағаттанушылық тұрғысынан қолдануы.

Аталған құзіреттіліктерге жету жолында студенттің уәждемесінің рөлі ерекше. Қандай студент болмасын, өз болашағының жақсы болғанын қалайды. Солай болады деп ойлайды да. Ол институт қабырғасындағы білімді өзінің болашақ биік мансабы, жоғары жалақыға жету жолы деп

түсінеді. Осы мақсаттан студент қажеттілігі туындайды. Қажеттілікті қанағаттандаруда белсенді уәж болса, ол тез шешімін табады. Түрлі ғалымдар пікірі де уәждеменің жетекші рөліне басымдық береді. Мысалы психолог А.В. Петровский пікірі «Главными структурными компонентами мотивации являются мотивы, потребности и цели, которые реализуются в процессе деятельности обучающихся» [3,114], ,-дейтін болса, А.Н. Леонтьев[4, 205], пікірі де осыған үндес. Мотивтің болашақ қызметке жету жолындағы қажеттіліктің толық қанағаттандырылуы деген пікірді айтады. И.А.Зимняя пікірі [5,145], оқу қызметі барысында екі түрлі уәждің болатындығын дәлелдейді.Ол:

1. қол жеткізу уәжі /мотив достижения/;
2. танымдық уәж /познавательный мотив/.

Мамандық тіліне бағыттай оқытуда осы аталған кәсіби қатысымдылық құзіреттіліктер мен белсенді уәждеме дұрыс жолға қойылса, әрбір маманның жақсы нәтижеге, көздеген мақсатқа жететіндігіне сеніміміз зор.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал./Құраст. - Алматы: Сардар, 2009.- 348б.
2. Образцов П.И., Иванова О.Ю. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов: Учебное пособие /Под ред. П.И. Образцова.- Орел: ОГУ, 2005. - 114 с.
3. Петровский А.В. Психология развивающейся личности. – М.: Педагогика, 1987. – 238 с.
4. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: в 2-х тт. / Под ред. В.В. Давыдова и р. – М.: Педагогика, 1983. – 391 с.
5. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 1999. – 384 с.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИМЕН СОБСТВЕННЫХ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ж.У. Калимова
к.ф.н, доцент
ГУ имени Шакарима
Семей, Казахстан

Аңдатпа. *Мақалада ағылшын тіліндегі жалқы есімдердің, соның ішінде адам есімдерінің семантикалық сипаты жайлы сөз болады. Адам есімдерін таңдауға себепші болатын әлеуметтік факторлар мен басқа да қоғамдық-тарихи жағдайлар баяндалған.*

Түйін сөздер. *ономастика, антропонимия, жалқы есімдер, жалған ат, лақап ат.*

Abstract. *The article is devoted to the semantic characteristics of English Proper names, exactly to the semantic meanings of names of persons. The author describes different social factors, other social and historical situations in choosing names of persons in English Great Britain, Wales and Scotland.*

Keywords. *onomastics, anthroponimics, proper names, nickname, pen name (pseudonym).*

Имена собственные занимают значительное место в составе лексики любого языка, в том числе и английского. Они служат для наименования людей и животных, географических и космических объектов разных классов, а также различных объектов и духовной культуры.

Специфике имен собственных давно привлекала внимание исследователей: географов, историков, лингвистов. Их своеобразие привело к тому, что имена собственные стали изучать в особой отрасли языкознания – ономастике (от греч. onomastike “искусство давать имена”). Термин «оним» (онома, собственное имя) – это «слово или словосочетание, которое служит для выделения именуемого им объекта среди других объектов: его индивидуализации и идентификации» [1].

Человек имеет имя, фамилию, может иметь прозвище, псевдоним. Этот разряд слов называется антропонимы (греч. anthropos “человек” и onyma “имя”). Совокупность антропонимов – антропонимия [2, 8].

Собственные имена различных географических объектов называются топонимами. Соответственно, совокупность топонимов составляет топонимию, а наука, изучающая их, называется топонимикой (от греч. topos “место”) [3].

По статистике, все английские дети получают при рождении два имени: личное имя (personal name, first name) и среднее имя (middle name). Наиболее важным, существенным представляется именно первое, личное имя. Под термином «личное имя» понимается, прежде всего «индивидуальное именование субъекта» (А.В. Суперанская), официально закрепленное за ним при рождении.

Обычай давать ребенку среднее имя восходит к традиции присваивать новорожденному несколько личных имен. В современном английском изменнике случаи присвоения двух или трех средних имен встречаются чаще, чем полное отсутствие среднего имени. Хотя нет закона, ограничивающего количество средних имен, больше четырех дополнительных средних имен обычно не присваиваются: Andrew Albert Christian Edward, Edward Antony Richard Luis, Anne Elisabeth Alice Luis. Роль среднего имени в настоящее время – служить дополнительным индивидуализирующим знаком, особенно для лиц, которые носят широко распространенные имена и фамилии. В качестве средних имен используются как имена личные, так и географические названия, нарицательные имена и т.п. Часто в качестве средних имен используются фамилии людей, в честь которых оно присваивается. Например, именно так получили имена семь сыновей Ч.Диккенса: Чарльз Калифорд *Боз* Диккенс (по псевдониму отца), Уолтер *Лэндор* Диккенс (в честь известного писателя), Фрэнсис *Джеффери* Диккенс (в честь другого писателя), Альфред *Теннисон* Диккенс (в честь поэта), Генри *Филдинг* Диккенс (в честь знаменитого английского писателя), Эдвард *Бульвер* Диккенс (в честь писателя) [4].

В Шотландии сильна традиция, давать средние имена ребенку по девичьей фамилии матери. Совсем недавно в Англии еще считалось общепринятым давать при рождении мальчику традиционное имя и несколько более необычное, нетрадиционное среднее имя, а при наречении девочек использовать ту же формулу, но уже в обратном порядке: если имя не понравится подросшей девочке, то всегда можно воспользоваться средним именем. Кстати говоря, известны случаи, когда личное имя забывается полностью, существуя, только, в документах или регистрационных книгах, а в повседневном обращении полноправно используется среднее имя. Так, полное имя известного британского премьера Г. Вильсона James Harold Wilson, но повсюду употреблялось только сочетание Harold Wilson. Исторически среднее имя гораздо моложе других антропонимов. Первыми появились имена, затем фамилии и только в XVII в. возникли средние имена, заимствованные от обоих классов имен. Как уже отмечалось выше, средние имена редко употребляются за пределами официальных документов, деловой переписки и т.д. Однако, в американском обиходе, среднему имени придается гораздо большой акцент, чем в британском, даже если оно и выражено лишь заглавной буквой: Harry S. Truman, Franklin D. Roosevelt, John F. Kennedy и др.

Специалисты, изучающие процесс формирования личности, утверждают, что имя – это один из важных факторов, влияющих на характер и даже здоровье.

Исследователи из Чикаго считают, что люди с забавными или странными именами в четыре раза больше остальных предрасположены разного рода психическим комплексам. Роберт Николей, один из чикагских врачей пишет: «Когда ребенок получает имя, способное вызвать насмешки, это ставит его в оборонительную позицию с первых же шагов среди сверстников. Он вынужден бороться за нормальное отношение к себе».

Исследователи утверждают, что родители должны тщательно выбирать имена своим детям. Ведь имя – это первый подарок, если не считать мамой жизни, который родители преподносят ребенку, причем пожизненный подарок. Но он может стать проклятием. Психолог Джон Трейн собрал целую книгу самых несуразных имен, от которых страдают некоторые американцы. Семья Май из Нового Орлеана, например, выбрала для своих дочерей такие «имена»: Му, Бу, Гу. Джессоны из Чикаго буквально заклеймили своих пятерых детей, назвав их Менингит, Ларингит ,Аппендицит, Перитонит и Тонзиллит.

Чрезвычайно интересным представляется исследование социологического аспекта мотивов выбора имен. Остановимся вкратце на некоторых факторах, определяющих выбор личных имен у англичан:

1. Влияние моды. Современная мода на имена – общественная мода, в которой проявляется общественный, а не индивидуальный вкус. Например, в конце 20 столетия более 20 000 новорожденных мальчиков в Англии и Уэльса получили имя *Jason.*

2. Связь имени с определенной социальной группой.
Так имена *Benjamin, Alexandra* традиционно связывают с представителями средних слоев общества. Исчезли социально окрашенные имена, как, например, *Abigail,* которые воспринималось как традиционное имя служанки.

3. Стремление избежать трудных, неблагозвучных сочетаний (например, *Jason Jackson, Paul Hall, Mark Clark, Mark Martin)*, тяга к звучным именам:

I have a passion for the name Mary
For once it had a magic sound to me.

Большое значение при выборе имеет, по видимому, фонетико-психологический фактор, под которым понимается возникновение определенных эмоциональных ассоциации, вызываемых различными звуками и сочетаниями звуков.

4. Желание прослыть оригинальным заставляет некоторых родителей давать своим детям редкие, необычные имена: *Charisma, Damask, Bina, Queen*. Этим особенно «грешат» родители новорожденных афро-американцев. Так, по статистике, среди мальчиков, которым в последние годы в Америке давали имена: *Cornell, Darius, Deon, Everett, Ivan, Maurice, Myron,Roderick*, и среди девочек с именами *Akilah, Briana, Danita, Dionne, Evette, Jamila ,Jawanda, Kia, Kyra, Sabrina,Tamika, Yolanda* и т.п. большинство – представители негритянского населения. Семья из Гавайи назвала своих детей *Dodo, Mimi, Fafa, Soso, Lala, Sisi* и *Octavia.*

5. Влияние на выбор имени положительных или отрицательных ассоциации с известными историческими или культурными деятелями (ср. почти полное исчезновение имени *Adolf* их современного английского изменника). Американский XVдожник 19 в. Ч.У. Пил, например. дал своим детям имена выдающихся живописцев: *Rembrandt, Rafaelle, Peale, Rubens, Titian.*

6. Зачастую имя дается в честь другого человека, часто ближайшего родственника. Много отцов поступили так, как м-р Домби в романе Ч. Диккенса «Домби и сын». В числе других факторов можно назвать также такие факторы, как влияние религии и связь местом рождения, желание избежать имен, встречающихся в устойчивых выражениях.

Фамилия – «Вид антропонима. Наследуемое официальное именование, указывающее на принадлежность человека к определенной семье. Фамилия прибавляется к имени личному для уточнения именуемого лица; исторически имя личное первично, фамилия вторична; различие между личным именем и фамилией функциональное, социальное и отчасти структурное». Так определяет термин «фамилия» словарь Н.В.Подольской [1].

Возникновение и развитие фамилии как общественно-исторической и языковой категории тесно связано с главными этапами социально-экономического развития человечества. До определенной ступени развития человечество не имело фамильных имен. В XI-XII вв. наиболее распространенными мужскими именами были *William, Robert, Ralph, Richard.* В конце 14 в. имя *John* было примерно у 25% всего мужского населения Англии. Дж. Хьюз, исследовавший английские фамилии, пишет,

что если бы в то время где-нибудь на рынке в Уэльсе было произнесено имя John, Jones, то на него откликнулись бы либо все, либо никто: «все, потому что подумал бы, что зовут его; никто, потому что к имени не было добавлено никаких особых отличительных характеристик» [5].

В том случае, когда личное имя не в состоянии было индивидуализировать того или иного члена языкового коллектива, прибегали к помощи дополнительного индивидуализирующего знака – прозвище.

Процесс превращения прозвища в наследственное фамильное имя был сам по себе продолжителен и неодинаков для разных социальных групп населения и для разных районов страны. Одним из основных факторов, способствовавших переходу прозвища в фамилию, была потеря его мотивировки, утрата информации о причинах его возникновения. «Если Джон Кук не был поваром, Томас Хилл не жил на холме и Ричард Рэд не был рыжим, то мы можем сказать, что их прозвище стали наследственными [6].

Прозвища, относящиеся к людям, по определению Н.В.Подольской, - «это вид антропонима, т.е. дополнительные имена, данные человеку окружающими людьми в соответствии с его характерными чертами, сопутствующими его жизни обстоятельствами [1]. Автор выделяет групповые (или коллективные), школьные, возвеличивающие, уничижительные, насмешливые и другие прозвища.

Групповые (или коллективные) даются этнической группе людей. Например, «Джон Буль» - собирательное прозвище англичан (по персонажу произведения английского публициста начала 18 в. Дж. Арбетнота «The History of John Bull»).

Jock, Jocks – прозвище шотландцев, особенно солдат-шотландцев, *Sandy* – также прозвище шотландцев (уменьшительное от Alexander), *Taffy* –прозвище жителей Уэльса, *Mick, Paddy* – прозвище ирландцев (уменьшительное от Micheal и Patrick), распространенных в Ирлании имен. *Yankee* – собирательное прозвище жителей США. Первоначально употреблялось по отношению к населению Новой Англии (New England).

Очень широко распространены прозвища в среде школьников. Нередко прозвище, полученные в детстве, сопутствует человеку на протяжении всей его жизни. Так, известны школьные прозвища английской писательницы Д. Сейерс (D.Sayers) – *Swanny* “лебединая шея”, писателя Ч. Кингсли (Ch. Kingsley) – *Cave* “пещера”(прозванного так за большой рот). Большинство школьных прозвищ явно скрыто насмешливы. Толстого школьника могут прозвать *Baloon, Falstaff* (по имени персонажа У. Шекспира, сэра Дж. Фальстафа), *Fat Belly, Fatty, Tubby, Tubs, Tank* и т.п. XVдые мальчики могут получит традиционные прозвища *Broomstick, Matchstick, Matchy, Needles, Spindy, Lanky, Lanky-Panky.*

Самым распространенным прозвищем школьников высокого роста считается *Lofty.* За ним следует *Long John Silver* (по имени персонажа известного романа Р.Л. Стивенсона “Остров сокровищ”).

Использование прозвищ, в которых их создатели пытались отразить определенные черты характера человека, его заслуги. достоинств или недостатки, имеют многовековую историю в английском языке. Достаточно будет упомянуть здесь некоторые возвеличивающие или уничижительные прозвища английских королей: Alfred the Great, Edward the Confessor, Richard the Lion Heart, Farmer George (прозвище короля Георга III). использование прозвищ различных политических деятелей – широко распространенный экспрессивный прием в английской и американской печати, особенно так называемой массовой прессе. Тяга к ярким, выразительным прозвищам вызвана желанием газеты приблизиться к «человеку с улицы», заговорить его языком, а с другой стороны. обусловлена стремлением газеты скомпрометировать или, наоборот, поддерживать идею или человека, не прибегая к логическим доводам. Так. *Дэнис Хили (Denis Heakey),* министр финансов в правительстве Г.Вильсона, был известен в английской прессе как *Dismal Denis "Мрачный Дэнис"(*прозрачный намек на катастрофическое финансовое положение Великобритании), *Маргарет Тетчер (Margaret Thatcher),* бывший премьер-министр консервативного правительства Великобританн, была известна как *Peggy Thatcher, Iron Lady (of British Politics*), другой бывший премьер- министр консервативной партии *Эдвард хит (Edward Heath)* был известен под многими прозвищами*: True-Blue Ted, Skipper Captin (намек на увеличение Э.Хита яхтами)* и т.д.

Особый разряд собственных имен составляют псевдонимы. Псевдоним – это «вымышленное имя, существующее в общественной жизни человека наряду с настоящим именем или вместо него» [1]. Основную массу псевдонимов составляют вымышленные имена писателей, артистов, политических деятелей. Причины, по которым эти люди были вынуждены скрывать свои настоящие имена, были весьма разнообразными. Здесь и боязнь преследования, и желания отвести от себя огонь критики, и попытки сделать свои имена более благозвучными, «артистичными». Прибегая к так называемым псевдонимам-характеристикам, их авторы иногда стремились подчеркнуть какую то особенность своего характера, свою профессию, место жительства и т.п.

Примеров использования псевдонимов множество. Одной из причин появления псевдонима являлось кажущаяся обыденность или же недостаточная благозвучность имени и фамилии. Например:

Настоящее имя и фамилия	Псевдоним
Donald Smith	*Robert Armstrong*
Norma Baker	*Marilyn Monroe*
Doris Collier	*Josephine Bell*
Peggy Middleton	*Yvonne de Carlo*

Иногда появление псевдонима обусловлено тем, что настоящее имя может вызвать смех или насмешку своими ассоциациями:

Настоящее имя и фамилия	Псевдоним
John Suckling ("сосунок")	*John Wyckham*

William Parrot ("попугай") *Talbot O' Farrel*
Louise Jelly ("желе") *Louise Kirkland*

Чересчур длинная фамилия часто вынуждает ее обладателя выбирать себе более лаконичный псевдоним. Например, *Michael Dumble-Dmith – Michael Crawford; Albert Cromwell-Knox – Teddy Knox; Corneliys McGillicuddy – Connie Mack* и т.д.

Едва ли можно рассказать в небольшой статье о всех загадках и тайнах английских имен. В настоящей статье мы рассмотрели некоторые вопросы только антропонимов. Каждый день жизнь вносит в язык массу новых имен, появляются тысячи названий новых книг, произведений искусства, товаров, новых химических элементов и т.п. География и история английских имен обширны.

Имена собственные составляют значительную часть лексики такого высокоразвитого языка, каким является английский язык, и заслуживает того, чтобы их тщательно изучали.

Использованная литература:

1. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М., Наука, 1988.
2. Зайцева К.Б. Английская антропонимика и ее стилистические использования. АКД, Одесса, 1979.
3. Беленькая В.Д. Топонимы в составе лексической системы языка. М., Просвещение, 1983.
4. Щетинин Л.М. Слова. Имена. Вещи. Ростов-на-Дону, РГУ, 1968.
5. Hughes J. The origin and Meaning of Surnames. London, 1999.
6. Smith E.C. The story of our Names. N.Y. 1990
7. Жучкевич В.А. Общая топонимика. Минск, 1980.
8. Суперанская А.В., Суслова А.В. Современные русские фамилии. М., 1981.
9. Белозерова Ф. М. Антропонимы в английской фразеологии. – Курган, 2000.

РЕЧЕВЫЕ (ТЕКСТОВЫЕ) ТАКТИКИ В ЖАНРЕ ИНТЕРВЬЮ

А.Т. Акишева
к.ф.н., доцент
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
alka_14.04@mail.ru

Аңдатпа. *Мақала сұхбат жанрындағы сөйлеу (мәтіндік) тактикасына арналған. Кейбір модельдерге сөйлеу клишелерімен қатар сиппатама берілген. Жиі қолданылатын тактикалар бейнеленген. Коммуниканттардың сөйлеу қарым-қатынастағы гендердің маңыздылығы белгіленеді.*

Түйін сөздер. *сөйлеу тактикасы, жанр, сұхбат, коммуникант, гендер.*

Abstract. *The article is devoted to problems of speech (text) tactics in the genre of the interview. We characterize some models with examples of voice expressions. The description of the frequency of tactics. It notes the importance of gender in speech communication communicants.*

Keywords. *speech tactics, genre, interview, communicant, gender.*

Тактика – комплекс языковых и речевых приемов построения текста. Под тактикой текста подразумеваются принципы соединения, сцепления конструктивно-семантических и субъективно-оценочных единиц, которые создают дополнительные смыслы. Она организуется текстовой стратегией: замыслом, позицией, мировосприятием, отношением автора к предмету и проблеме, прагматическими интересами. Тактические цели могут быть направлены на: передачу новых знаний; изменение мировоззрения; завоевание имиджа (авторитета) и его сохранение; запугивание, лишение способности сопротивляться; выведение собеседника из психологического равновесия; предостережение от опрометчивого поступка. Они реализуются в речевой деятельности, направленной на осознание и порождение целостных речевых произведений. Ее также называют «дискурсивной деятельностью», включающую в себя три информационные тактические группы:

1. Информирование о событии. Построение текста по модели – «ход события», «пространство действий», «причины события», «событие и его последствия». Основное речевое действие – повествование.

2. Информирование о состоянии действительности. Построение текста по модели – «факт и его разъяснение», «ситуация как результат взаимодействия сторон», «место ситуации и обнаружение факта», «причины факта и ситуации». Основное коммуникативное действие – описание.

3. Информирование о действиях и деятельности известных политических, общественных деятелей, представителей делового круга. Построение текста по модели – «действия персонажа события», «сообщение о деятельности известного лица», «мнение лица», «человек и его качества». Основное речевое и коммуникативное действие – повествование (первые две модели), описание – (третья и четвертая модели).

Вышеуказанные тактики можно наблюдать особенно в жанре интервью (средство массовой информации). Жанр интервью – это беседа в форме вопроса-ответа, дающая возможность детально проследить выбор речевых тактик коммуникантов. Существуют три вида интервью: неформальное (спонтанные вопросы); индивидуальное (заранее подготовленный «мягкий» опросник); стандартизованное открытое (тщательно продуманные и организованные вопросы). Эффективной является смешение (комбинация) всех этих типов в пропорциональном соотношении и в зависимости от ситуации, обстановки, среды [1, с.49]. Составляющей частью выступают сами вопросы, которые стимулируют отклик со стороны участников беседы. Вопросы бывают: открытые (требование ответа с выражением эмоций, чувств и оценки); закрытые (требование ответа в форме «знаю/не знаю», «удовлетворен/неудовлетворен»). В беседе участвуют интервьюер (адресант) и респондент (адресат). Интервьюер, в нашем случае журналист, задает тему и тон речи участникам (лицам, приглашенным на телестудию, радио), для получения истинной информации от них, для пробуждения интереса к ним у слушателей/читателей применяет различные конфронтационные вопросы. Анализ материала показал, что собеседниками наиболее часто применяются следующие речевые (текстовые) тактики с моделями и типами речи:

- Т1 «Оценка действительности». М1 – «оценка и прогноз общественных изменений», тип речи – собственно рассуждение (ход мысли коммуникантов с гипотезами и догадками); М2 – «оценка последовательности и причин социальных действий, ведущих к изменениям», тип речи – рассуждение (ход мысли партнеров по коммуникации с объяснением или обоснованием).
- Т2 «Оценка чужих высказываний», тип речи – рассуждение (подтверждение либо опровержение мнений других о себе).
- Т3 «Побуждение». Подразумевается тактика исправления положения, если оно оценивается негативно, или сохранение положения, если оно оценивается положительно. М1 – «определение целей и задач общественной деятельности», М2 – «предложение способов решения проблемы», М3 –«сопоставление вариантов решения общественной проблемы», М4 –«коррекция принятых для решения проблемы действий», М5 – «коррекция неверной модели управленческой деятельности».

Типичными тактиками текста в конфронтационных вопросах являются «намек», «аппеляция к слухам», «разрушение имиджа», характеристика которых предлагается с целью расширения информации по данному вопросу.

Речевая (текстовая) тактика «намек». Ее применение выявляет «скрытое обвинение в намеке», «обобщение – я и много людей», «намеренное игнорирование», «отрицание презумпции», «уход от ответа с элементом иронии», «намеренное непонимание намека», «непрочитывание намека». Интервьюер (журналист) использует речевые маркеры: «Вас

критиковали за …», «Одним из неудач у вас считается …» и др. Ответная тактика на намек со стороны респондента (приглашенного лица) – моделирование «своего круга», «противопоставление его чужому», объект критики «другие», но не «я». В его ответе можно наблюдать метонимический прием переноса, метакоммуникации в форме предположения «может быть…» и причастности «косвенного отношения – уступки», в отношении «надежности источника информации» и «по поводу обозначения проблемы».

Речевая (текстовая) тактика «аппеляция к слухам». Она является наиболее популярной, так как слухи как элемент новизны и провокации выступают продуктивным приемом для рассуждения. Интервьюер обращается к своему собеседнику с речевыми клише «Говорят, что вы…», «Правда ли, что вы…?», «Ходят слухи о том, что …» и др. Ю.И.Левин рассматривает их как модальные преобразования [2, с.147]. Респондентом в речевом тексте (ответах на вопросы) могут быть использованы приемы «отведения источника информации», «опровержения негативной информации в свой адрес с аргументами либо без них», «отрицание негативной информации с элементом самопрезентации».

Речевая (текстовая) тактика «разрушение имиджа». Она может быть представлена через прием «чужими устами». Негативное мнение интервьюер передает глаголами неопределенно-личной формы (смеются, называют, указывают). В ответах респондента можно пронаблюдать «отведение» насмешки или негативной информации от себя, демонстрацию уверенности или защиту с помощью иронии. Следует заметить, что тактика на понижение и разрушение положительного имиджа заранее планируется. В этой связи для сохранения собственного «Я» требуется знание тактических приемов, умелое применение которых в ходе общения, обязательно, даст желаемый результат:

- перевоплощение («незнайка», «дилетант», выражение «я не в курсе»);
- обобщение (речевые выражения типа «и так всегда…», «с этим сталкиваешься на каждом шагу», «данный факт общеизвестный»);
- усиление, утрирование (речевые фразы «это ужасно, что …», «позор»);
- уступка (условное обобщение с целью продемонстрировать реальную или воображаемую терпимость и сочувствие (типичные клише «не стоит обобщать, но …», «среди них бывают и хорошие люди, поэтому надо …»);
- комплимент, или «подмазывание аргумента», то есть оценка достоинства и интеллекта респондента, тонкое указание на проявление уважения многих к нему (применяемые речевые выражения «Всем хорошо известна ваша честность и принципиальность, поэтому вы...», «Вы, как человек образованный, не станете отрицать, что …», «Вас ценят за то, что…).

Одной из активных тактик текста, реализующих установку на сотрудничество, является вопрос-комплимент. Он настраивает на волну гармоничной стратегии – кооперацию, достигаемую за счет положительного сравнения «лица» с известными людьми, сопоставления

представляемой программы действий (например, кандидата в депутаты) и т.д. Более того, кооперативно настроенный интервьюер сможет выполнить важнейшую задачу – создать имидж, выгодно представить образ собеседника (его положительные личностные качества с негативными проявлениями характера конкурента). Вопросы интервьюера о хобби, активном отдыхе, серьезном занятии спортом, предпочтении жанров литературы и видов искусства также направлены на повышение имиджа, авторитета адресата. Такого рода вопросы публичного интервью обычно адресуются мужчинам. Женщинам, помимо вопросов о профессиональной деятельности и вышеперечисленных, задаются о семье, воспитании детей. Почему? Скорее всего, смоделировать имидж не только женщины-политика, но и положительный образ матери, хозяйки. Мы считаем, такой подход, правильный, поскольку учитываются гендерный аспект, гендерный фактор, которые можно воспринимать как проявление «смягчения» тактик.

Значительную роль выполняет тактический прием «игра на повышение», осуществляемый за счет семантического наполнения конфронтационного вопроса и употребления лексических единиц языка с положительной коннотацией [3, с.99]. Имплицитный комплимент, по нашему мнению, содержится в пресуппозициях: интервьюер для повышения авторитета «лица» привлекает справку либо характеристику, отзыв, говорящие о профессиональных компетенциях, об отношении к окружающим людям, о личностных качествах, особенностях характера респондента.

Эффективной является речевая (текстовая) тактика юмора. В беседе, публичном выступлении к месту сказанная шутка, анекдот, забавная история, в том числе из своей жизни, в сочетании с невербальными средствами (например, улыбкой) позволяют достичь положительного результата, добиться нужного успеха для адресата в речевой коммуникации любого уровня, в повышении собственного имиджа и авторитета.

Размышления о тактике текста в коммуникации невольно напоминают об интересном и самом древнем речевом ходе «да-да-да», который был предложен древнегреческим философом Сократом. Суть ее заключается в том, что собеседнику задаются три-четыре вопроса, на которые он должен быстро ответить «да», тогда ответ на основной вопрос будет положительным. Мы предполагаем, что для философа важна была коммуникативная стратегия и на ее основе предпринимаемые речевые тактики. Следует отметить, что исследователями выделяются две глобальные коммуникативные стратегии: репрезентативная, или изобразительная; нарративная, или аналитическая. Они являются формами моделирования действительности, направленной на осознание и порождение целостных речевых (текстовых) произведений. Текст окончательно в сложившемся виде создает особую материальную протяженность, последовательность связанных между собой предложений

и сверхфразовых единиц, образующих семантическое (семиотическое) пространство. Он позволяет «измерять» уровень сформированности компетенций личности в осуществлении результативной коммуникативной и речевой деятельности, также уровень информированности по проблеме.

Таким образом, в жанре интервью создаются различные ситуации посредством конфронтационных вопросов с эксплицитной или имплицитной формулировкой обсуждаемой проблемы, которые стимулируют необходимые интервьюеру логические умозаключения респондента. Их основная цель – получение объективной и максимальной информации. В ходе интервью-беседы собеседники должны предъявлять свои знания о видах текстовой тактики, уметь действовать в рамках кооперативной стратегии, используя эффективные речевые шаги. В речевом общении с адресатом (женщиной, мужчиной) интервьюеру необходимо учитывать гендерный аспект. Благодаря гендерным исследованиям получены ценные материалы о языковой женской и мужской личности: их ролевом предназначении в социуме, отличительных особенностях речеповедения.

Использованная литература:

1. Васильева В.В. О механизме продуцирования массмедийного политического текста // Мысль. Текст. Стиль/ Под ред. Л.Р.Дускаевой, В.И.Конькова. – СПб., 2011 (совместно с Салимовским В.А.). – С. 43-51.
2. Левин Ю.И. Истина в дискурсе. Семиотика и информатика. – М., 1994. – С. 145-148.
3. Кузнецова Н.В., Трофимова О.В. Публицистический текст. Лингвистический анализ: учебное пособие. – М., 2010. – 183 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИДЕОМАТЕРИАЛОВ В ОБУЧЕНИИ СЛОГАМ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Н.А. Екибаева
к.ф.н., доцент
ekibaeva@yandex.kz
Сатышева Аяла Хаджимукановна
магистрант
ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва
Астана, Казахстан
ayala-92@mail.ru

Аңдатпа. *Берілген мақалада ағылшын тіліндегі буындарды оқуда бейнематериалдарды қолдану жайлы баяндалады. Осы барлық материалдар Астана қаласының бір мектебінде тәжірибе жүзінде талдаудан өтті. Ұсынылған жаттығулар буындарды оқуда тиімділігін арттыруға көмектеседі.*

Түйін сөздер. *бейнематериал, ақпарат, мәтін, мұғалім, буын.*

Abstract. *The article deals with a set of effective exercises due to which pupils are able to pronounce and read correctly the most difficult syllables in the English language. For this purpose the usage of video materials is presented here. The effectiveness of using them is very obvious.*

Keywords. *video material, information, text, teacher, syllable.*

На наш взгляд, видео метод относится к группе наглядных методов, при использовании которого необходимо соблюдать ряд условий:

• применяемый видеоматериал должен соответствовать уровню знаний учащихся;

• наглядность должна использоваться в меру и показывать её следует постепенно и только в соответствующий момент урока;

• просмотр видео должен быть организован таким образом, чтобы все учащиеся могли хорошо видеть демонстрируемый материал;

• необходимо чётко выделять главное;

• детально продумывать пояснения, даваемые в ходе демонстрации видеоматериала;

• демонстрируемый видеоматериал должен быть точно согласован с изучаемым учебным материалом, соответствовать изучаемой теме. Мы согласны с мнением методистов, что использование видео имеет следующие положительные стороны, как:

• видеоматериалы заключают в себе обучающую и воспитывающую функции, что обусловливается высокой эффективностью воздействия наглядных образов;

• информация является наиболее доступной для восприятия, усваивается легче и быстрее;

• видеотекст соединяет в себе различные аспекты акта речевого взаимодействия;

• видеотекст содержит визуальную информацию о месте события, внешнем виде и невербальном поведении участников общения в конкретной ситуации;

• использование видео способствует реализации важнейшего требования коммуникативной методики — представить процесс овладения слогами в языке как постижение живой иноязычной культуры; индивидуализации обучения и мотивированности речевой деятельности обучаемых;

• использование видео помогает развитию различных сторон психической деятельности учащихся, и прежде всего внимания и памяти [1, с.1289]. Использованные нами во время практики видеоматериалы стимулировали интерес обучающихся, давали образец для речи и поведения в конкретной ситуации общения, расширяли знания учащихся о стране изучаемого языка, мотивируя к высказыванию о себе, о своих жизненных обстоятельствах и интересах.

Следует признать, что существует ряд недостатков видеоматериалов, которые должны быть приняты во внимание. Основными из них являются стоимость и неудобство использования технического обслуживания, а также страх применения технологий. Учитель должен обладать соответствующими навыками по использованию и эксплуатации видеоматериалов. В противном случае процесс обучения становится скучным и бесцельным для учащихся. Существуют следующие этапы методической работы с учебными видеоматериалами и уроков с использованием данных материалов:

•подготовительный;

•демонстрационный;

•последемонстрационный.

Подготовительный этап является этапом психологической подготовки обучаемых к восприятию речи. На данном этапе важно перед просмотром видео снять лексические и языковые трудности, связанные с пониманием речи носителей языка. Можно предложить направленные на активизацию словарного запаса обучающихся, восстановление и обобщение уже имеющихся в их памяти знаний по теме видеоматериала задания. Данные упражнения представляют своеобразное введение в тему и проводятся в форме беседы. Отвечая на вопросы учителя, учащиеся определяют, что им уже известно по данной проблеме. Другими словами затрагиваются те вопросы, о которых пойдёт речь в аутентичном видео тексте, и тем самым обсуждение направляется в нужное русло.

Учитель может предложить такие виды заданий, как: определите, о чём пойдет речь в фильме по заголовку; до начала просмотра видео определите верные или ложные утверждения; просмотрите список новых слов и определите тематику фильма.

Предъявление видео материала должно включать такой объём и темп слов английского языка, который соответствует возможностям учащихся. Звучание текста более трёх минут перегружает кратковременную память и осложняет процесс восприятия. Текст предъявляется для прослушивания

два раза. Если учащиеся не поняли текст после двукратного предъявления, целесообразно просмотреть текст фрагментами. На данном этапе широко используется приём «Застывший кадр», позволяющий нажатием кнопки «Пауза» ещё раз просмотреть и прослушать иноязычную речь и ответить на поставленные учителем вопросы [2, с.71].

Демонстрационный этап включает в себя упражнения на извлечение интересующей нас информации, выполняемые во время прослушивания и на котором мы проверяем умения учащихся ориентироваться в тексте, понимать, в какой части текста содержится нужная информация. На этом этапе учащиеся могут выполнять следующие задания:

• соотносите печатную информацию с озвученной речью носителя языка;

• прослушайте фрагмент текста и найдите место его пропуска в соответствующем графическом тексте;

• определите, какой из приведенных вариантов ответа – правильный; расставьте номера в соответствии с логической последовательностью повествования видео;

• завершите следующие предложения, используя различные варианты пропусков: а) есть начало предложения, но отсутствует завершение текста; б) пропущена середина предложения; в) при наличии завершения предложения отсутствует его начало;

• найдите английские, русские эквиваленты слов в параллельном столбце, прослушав текст.

Последемонстрационный или последний этап включает в себя упражнения, которые направленные на проверку понимания учащимися содержания просмотренного фрагмента и подразделяются на три типа упражнений: репродуктивные, частично-продуктивные и продуктивные упражнения. [3, с.101-106] . Репродуктивные и частично-продуктивные задания важно и целесообразно предлагать учащимся с низким и средним уровнем языковой компетенции, например: определите, соответствуют ли следующие предложения сюжету фильма или определите, какие из следующих высказываний не соответствуют сюжету фильма; ответьте на следующие вопросы. Учитель предлагает следующие вопросы: общие, разделительные вопросы, требующие ответа «да» или «нет», а также альтернативные и специальные вопросы. Продуктивные упражнения предлагаются учащимся с высоким уровнем языковой компетенции. К этим заданиям относятся пересказ сюжета, обсуждение проблем фильма в малых группах, преобразование материала; продуцирование текста; решение проблемных задач; проектные задания.

Существует наиболее важная в методическом плане классификация учебных видеоматериалов [4, с. 62-63]:

• специально предназначенные для обучения иностранному языку;

• предназначенные для носителей языка или аутентичные, включая художественные фильмы и прямую трансляцию телепрограмм в эфир;

• разработанные самими преподавателями и обучающимися.

Относящиеся к первым двум категориям видеоматериалы широко используются в процессе обучения из-за доступности и меньшей сложности в использовании.

Разработанные самостоятельно видеоматериалы могут решить большее поставленных учителем количество задач, так как учитель сам выбирает фрагменты для съёмки и может повлиять на сам процесс, направить его в нужном направлении. Для создания таких материалов необходимо много времени, тщательное планирование и наличие технического оборудования.

Видеоматериалы помогают не только совершенствовать, но и также развивать слухо-произносительные навыки в ходе просмотра любого видео, где используются фонетические упражнения. Во время просмотра аутентичного видео происходит запоминание фонетических норм на подсознательном уровне.

Фонетические упражнения с применением видео включают:

• демонстрацию образцов артикуляции слогов с последующим их воспроизведением;

• повторение отдельных слов, предложений, слогов вслед за диктором с использованием кнопки «пауза»;

• просмотр видеофрагментов с одновременным выделением в тексте; слов с заданным слогом; повторение этих слов в паузах за носителем;

• мини-урок по слогу в игровой форме;

• запись на носитель речи обучаемых анализ речи обучаемых учителем с целью показать, как особенности артикуляции слогов влияют на их произношение; сравнение записей, сделанных в начале и конце обучения. В заключение, из вышесказанного, очевидно, что видеоматериалы формируют, и, совершенствуя, развивают слухо-произносительные навыки, для чего нами использовались наиболее эффективные упражнения.

Использованная литература:

1. Солиева М. А. Использование видеоматериалов для формирования коммуникативной компетенции учащихся на уроках английского языка. - Казань: Молодой учёный, 2015.-1289 с.
2. Бабинская П.К., Т.П. Леонтьева, Андреасян И.М., Будько А.Ф., Чепик И.В. Практический курс методики преподавания иностранных языков: Учебное пособие.- Мн: ТетраСистемс, 2005-. 71с.
3. Колесникова И.Л., Долгина О.А. Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков. – СПб: «Русско - Балтийский информационный центр «БЛИЦ», «CambridgeUniversityPress», 2001.-101 – 106 с.
4. Леонтьева Т. П. Опыт и перспективы применения видео в обучении иностранным языкам.-Мн: Нетрадиционные методы обучения иностранным языкам в вузе: материалы республиканской конференции, 1995-.62-63 с.

ТОПОНИМИЯ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ: АССОЦИАТИВНЫЙ АНАЛИЗ

Б.З. Ахметова
к.ф.н., доцент
КГУ им. А.Байтурсынова
Костанай, Казахстан
bigajsha@mail.ru

А.Е. Ибрагим
старший преподаватель, магистр
АркГПИ им. И.Алтынсарина
Аркалык, Казахстан
a.e.ibragim@mail.ru

Аңдатпа. *Аймақтық этнолингвистика өзекті ғылыми бағыт болып келеді, оның теориялық та, практикалық та маңызы зор. Жалпы қазіргі тіл тұлғасының генезисі құрамына адамзат санасының бүтін құрылымын құрастырушы жеке генезистік-ақпараттық бірліктердің де кіретініне байланысты жастар және үлкендер арасындағы қалыпты және жеке тіл қолданысындағы күрделі топонимикалық жайттарды анықтау, саралау. Топонимияның мәліметтеріне сүйене отырып полиэтникалық аймақтағы тілдердің қарым-қатынасы мен мәдениеті де зерттеледі: тіл психоэтнолингвистикалық үрдістердің ұзақ уақыттағы қарым-қатынастың айнасы ретінде, бір-біріне үзбей әсер ету мен жаңашыл тілдік қалыптардың пайда болуының әсерінен халықтардың психологиясы мен ділінің өзгеруі жайында, сонымен қатар топонимикалық бірлестіктердің сөздігі беріледі.*

Кілтті сөздер. *аймақ топонимиясы, топонимиялық бірлестігі, этнолингвистикалық аймақ.*

Abstract. *Regional ethnolinguistics is still pertinent scientific direction, which has vast theoretical significance as well as practical. Peculiarities of interactions among languages and cultures in polyethnic region are investigated on materials of toponymy: language as a reflection of psychoethnolinguistic processes under conditions of long-term communication, adjustment in psychology and mentality of nations under conditions of continuous interaction and generation of new language forms. Toponymy of any region is not only locally limited, various according to its origin, but it is also a specific lexis, which is used to signify a certain geographic realia of the particular region. Linguistic as well as geographic aspect should be distinguished during the investigation of toponymic material. From the linguistic point of view, toponym examines as a language unit, revealing conjunctions and relations of that unit in the language system as well as in language cognition of native speakers of a definite language.*

Keywords. *toponymy of the region, toponymic associations, ethnolinguistic space.*

В современной лингвистике увеличивается число топонимических работ, повышается их исследовательский уровень. Появляются работы, посвященные топонимике Казахстана. Решающую роль в определении направления исследования топонимики Казахстана сыграли работы Конкашпаева Г.К., Баяндина Н.И., Абдрахманова А. В них были заложены основы топонимической науки Казахстана, содержались принципы и методы исследования, использованные последующими поколениями

ученых. Многие проблемы топонимики Казахстана еще не решены. В последние годы многих топонимистов привлекают проблемы казахско-русского двуязычия. Этой проблеме в той или иной степени посвящены работы Абдрахманова А., Джанузакова Т.Д, Даировой М.А, отдельные статьи Головиной К.М., Керимбаева Е.А., Бекпатшаевой Г.Ж., Поповой Н.В. Однако круг вопросов, связанных с этой проблематикой далеко еще не исчерпан.

Воздействие человека на природу, его взаимоотношения с природой нашли отражение в топонимии Костанайского региона. Это социологические топонимы, отражающие социально-экономические условия жизни общества в момент называния топообъекта: Кр. Кордон (Алтынсаринский район) – «близ поселения находился охотничий кордон»; Котлованное (Карабалыкский район) - «недалеко от котлована», Березовка – «небольшая березовая роща» (Карабалыкский район), Сасыксор (Джангильдинский район) – «грязное место», Перелески (Денисовский район), Актасты (Аулиекольский район) «белые камни», Ногайколь (Аулиекольский район) - «рядом с поселением татар, башкир», Русское (Алтынсаринский район) - «первые поселенцы-русские», Сосна (Алтынсаринский район), Луговое (Алтынсаринский район), оз. Татарское - «озеро, на берегу которого было татарское селение» и др.

К социологическим названиям мы относим и так называемые перенесенные названия, которые связаны с миграциями населения. Благодаря перенесенным названиям можно судить о передвижениях населения и из каких мест прибыли во время целины: Целинное (Амангельдинский район), Свердловка, Комаровка, Ждановка, Покровка, (Денисовский район), Львовка, Чебендовка, Покровка, Коломенка, Филипповка, Туфановка, Наумовка, Ждановка (Камыстинский район), Харьковское, Жуковка, Свердловка (Алтынсаринский район), Мелитополь, Севастополь (Сарыкольский район), Симферополь, Севастополь (Карасуский район), Кировка, Новопавловка, Черниговка, Москалевка, Киевка, Казанское, Харьковка (Аулиекольский район).

В традиционных топонимических исследованиях топонимы рассматриваются преимущественно в статике - в плане отражения топонимов в картах, документах, текстах, но не в динамике, предполагающей анализ порождения и взаимодействия элементов различных этнокультурных кодов. Топоним – это слово, остающееся в подвешенном состоянии между полюсом значения и полюсом представления. Его понятийная ценность не является ни абсолютно строгой, ни абсолютно нестрогой, однако она, безусловно, имеет некую степень строгости или нестрогости, целесообразную для научного употребления. Именно между полюсами значения и представления находится скользящая шкала, которая простирается между значениями ассоциативного поля того или иного топонима. Однако нельзя не согласиться с тем, что топонимы, являясь именами собственными, находятся очень близко от полюса представления и поэтому имеют

большую детерминативную силу. Для вербального семантического пространства лексики ведущими факторами являются «оценка», «сила», «активность» и четыре новых показателя: «сложность», «упорядоченность», «обычность / частотность», «комфортность» [1, с.33].

Ассоциативные эксперименты в исследованиях по топонимии позволяют смоделировать лексикон конкретного носителя языка и могут служить средством доступа к информационной базе человека. Топонимическое пространство региона способствует не только узнаванию исторических сюжетов в окружающем пространстве, но также развивает само историческое знание, обогащаемое дополнительными подробностями, извлекаемыми при переосмыслении внутренней формы топонимов.

Исходя из частоты употребления слов-реакций, можно выделить ядро и периферию лексикона, которые составляют у каждой языковой индивидуальности более или менее упорядоченную картину мира, отражающую иерархию ценностей. На формирование ядра оказывает существенное влияние частотность слова, с которой оно встречается в качестве реакций на разные слова-стимулы.

В ядро входят конкретные по значению единицы, легко вызывающие мысленный образ (Костанай - дружба, зерно, хлеб, спокойствие, костанайские зори; Тобол - тишина, рыба). Благодаря им носитель традиционной культуры представляет окружающий ландшафт как сцену, на которой разыгрываются те или иные исторические события. Вокруг них группируются другие входящие в данную категорию слова, более абстрактные по значению, обеспечивая переход от «чувственных конкретов» к «абстрактам».

Региональное топонимическое пространство может быть рассмотрено, с одной стороны, как текст, отражающий историю народа, а с другой стороны, как культурная среда, формирующая историческое сознание, поскольку зачастую топонимия воспринимается как мемориал историческим деятелям и событиям.

Ассоциации по сходству неоднородны. На основе внешних признаков топонимов возникают реакции по звуковому сходству слов: Алтерня - пятерня (13), Айю - I love you (1), Ащикуль - щи в кульке, щи (3/4), Верхневараксино - Вараксин (65), Гаутамак - Гаутама (1/1), «Гаудеамус» (1/3), Барчик - барчук (7), Рауда - Иуда (1). Сходство функциональных характеристик объектов реализуется в реакциях типа: Диван - кровать (0/18), мебель (0/12), Быки - коровы (6). Наконец, благодаря внутреннему сходству, установленному индивидом по достаточно сложным и не всегда ясным основаниям, появляются реакции-символы: Камышный Чандак (Федоровский район) - камыши; Каренинка (Федоровский район) – Каренин (школьное произведение), кино; Большая Чураковка - Чурсина (артистка), большое поле; Лютинка (Мендыгаринский район) – лютики на озерах, луна, цветы; Долбушка (Мендыгаринский район) – столб; Волынкино – Шотландия.

При восприятии топонимов наблюдаются следующие проявления уровней языковой компетенции опрошенных:

1) несформированность концепта – абстрактного понятия, отражающего основные, существенные признаки топообъекта (что особенно важно, если топоним субстратного происхождения);

2) представление о топониме как одном из признаков или свойств обозначенного им топообъекта;

3) отличия, связанные с влиянием языков региона (особенно в речи билингвов).

Большинство региональных топонимов воспринимается современными носителями языка в виде образов-эталонов, которые являются личностными образованиями для хранения информации. На наш взгляд, уровень владения языком не столько влияет на степень конкретизации обозначаемого объекта (цельность), сколько ограничивает возможности ее вербализации (связность, грамматическая правильность).

Проведенные со взрослыми носителями языка свободные и направленные ассоциативные эксперименты свидетельствуют о плодотворности предлагаемого подхода к исследованию стандартного и индивидуального в речевом поведении.

В результате наблюдений над топонимическими ассоциациями можно прийти к выводу, что индивидуальный элемент (специфика лексического значения данного топонима) находится в конкретных наборах семантических компонентов. Можно говорить об истинной и ложной мотивации топонимов. Истинная мотивация характеризуется совпадением внешних и собственно семантических компонентов словесного знака, а ложной свойственно несовпадение этих компонентов (Таблица 1).

Таблица 1 - Истинная и ложная мотивация

Лексема	Внешняя семантическая информация	Внутренняя семантическая информация
оз.Сасыкколь (Карабалыкский район)	грязный, с запахом + предмет	река с грязной водой, с плохим запахом
оз.Близкова (Камыстинский район)	близко + предмет	озеро близко расположенное к деревне
оз.Речное (Сарыкольский район)	река + признак	река, напоминающая озеро
р.Кулыколь (Камыстинский район)	хитрый + предмет	озеро, опасное для жизни

Словами с истинной мотивацией оказываются Быстрянка, Грязнуха, потому что в них признаки внутренней семантической информации включают в себя внешние: Грязнуха – река с грязной водой. Топонимы Ямина, Блиниха характеризуются ложной мотивацией, поскольку семы «яма», «блины» не входят в собственно семантическую структуру соответствующих топонимов. «Ложные» семы все же релевантны тем, что они создают образность (ментальную презентацию дополнительного понятия на фоне первичного) данных лексем. Так, при упоминании данных

топонимов участники речевого акта могут ассоциировать не только «прозаичные» понятия «река, озеро», но и метафорические: «Река, что тесто на блины»; «Глухое место, опасное. Одно слово – ямина». Образность слов тем сильнее, чем прозрачнее их словообразовательная структура, чем больше контраста между внутренними и внешними семантическими признаками.

Психолингвистические исследования нормативных ассоциаций берут свое начало с исследования миннесотских ассоциативных норм. К настоящему времени собраны ассоциативные нормы большинства европейских языков, ряда языков народов бывшего СССР, японского языка [2, с.51].

Вербальные ассоциации получают в ходе психоаналитического сеанса или специального эксперимента. Единицей психолингвистического анализа является ассоциативная структура, т.е. предполагается два объекта, между которыми существует связь. Как правило, ассоциативная связь действует от стимула к реакции, обратные связи встречаются не всегда. Минимальной ассоциативной структурой признается пара слов, где одно выступает в качестве стимула, а второе в качестве реакции: S - R.

МАМА - дочка; Костанай - город; *Карабалык* - черная рыба, икра. На одно слово-стимул (S) можно получить целую цепочку слов-реакций (RR), в которой все предыдущие реакции становятся дополнительными стимулами для последующих, например: мама - дочка - **(**дочка) - девочка - девочка - любить - любить - жизнь - жизнь - день ... Это свойственно не только апеллятивной лексике, как хорошо показано в «Словаре ассоциативных норм русского языка», но и онимам: абак - кабак - кабак - вино - вино - праздник - праздник - свадьба - свадьба - молодожены - любовь... Промежуточные стимулы как бы направляют процесс ассоциирования, при этом в цепочке, строго говоря, ассоциативно связаны только смежные слова, а не первое и, например, последнее.

Ассоциации представляют собой результат свободного ассоциативного эксперимента, в ходе которого, как правило, фиксируется только первая реакция на слово-стимул. В результате массового свободного ассоциативного эксперимента получается набор реакций на заданные слова-стимулы [3, 4].

В центре ассоциативного поля находятся наиболее частотные реакции, а на периферии (или в конце) скользящей шкалы – единичные реакции.

Таким образом, для понимания топонима большую роль играют опосредованная мотивация, отражающая ассоциативные связи топонима как звена словообразовательной цепочки и допускающая переосмысление последовательности словообразовательных актов в сознании говорящих; способность к обнаружению ассоциативного кода, используемого при метафорическом осмыслении внутренней формы топонима; зависимость восприятия семантики топонима от его ситуативно-контекстуальных функций и грамматических свойств (например, каламбур); уточняющая мотивация на основе паронимической подмены.

Использованная литература:
1. Лютикова В.Д. Языковая личность: идиолект и диалект. - Тюмень,1999-219 с.
2. Бюлер К. Теория языка. - М., 1993.- 308 с.
3. Василевич А.П. К исследованию ассоциативного поля // Функционирование текста в речевой деятельности. - М., 1986. – 231с.
4. Караулов Ю.Н. Ассоциативный анализ: новый подход к интерпретации XVдожественного текста // IX Международный Конгресс МАПРЯЛ. Русский язык, литература и культура на рубеже веков. Тезисы докладов. - Братислава, 1999. - С.175-210.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ ГОДОНИМОВ Г.АРКАЛЫКА КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Б.З. Ахметова
к.ф.н., доцент
КГУ им. А.Байтурсынова
Костанай, Казахстан
bigajsha@mail.ru

А.Е. Ибрагим
старший преподаватель, магистр
АркГПИ им.И.Алтынсарина
Аркалык, Казахстан
a.e.ibragim@mail.ru

Аңдатпа. *Бұл мақалада қазіргі заманғы лингвистиканың ең маңызды және өзекті болып табылатын топонимикалық жүйені анықтау, жүйелеу және талдау мәселелері қарастырылады. Қостанай облысы Арқалық қаласының годонимдерін лексикалық-семантикалық кешенді талдау арқылы Қостанай облысы аймақтық топонимикасының этнолингвистикалық кеңістігінің негізгі ерекшеліктеріне сипаттама берілген. Зертеудің негізгі нәтижесі этнолингвистикалық және лингвомәдени құндылығы бар жүйе ретінде қарастырылатын белгілі бір аймақтың годонимдерін (Қостанай облысының Арқалық қаласы мысалында) зерттеу үшін үлгілік (нобайлы) кешенді тәсілдемені әзірлеу болып табылады.*

Түйін сөздер. *топоним, годоним, топонимикалық жүйе, Арқалық, Қостанай облысы.*

Abstract. *The article is devoted to investigation one of the most crucial and pertinent issue of the contemporary linguistics: identification, systematization and analyzing of toponymic system. Delineation of the main peculiarities of ethnolinguistic space of the regional toponymy in Kostanay region through comprehensive evaluation of lexica-semantical aspect of godonyms of Kostanay region, Arkalyk city. The main deliverable of scientific investigation is developing a model (framework) of coherent approach to the learning of godonyms of a certain territory (on the example of Kostanay region, Arkalyk city) as a system, which has ethnolinguistic and linguacultural value.*

Keywords. *toponym, godonym, toponymic system, Arkalyk, Kostanay region.*

Одной из разновидностей городской топонимии являются названия улиц – годонимы. Годонимы – самый подвижный и изменяемый пласт лексики, они являются зеркалом национальной культуры, содержат большой объем информации о традициях, устоях, своеобразии менталитета и особенностях миропонимания, характеризующих то или иное языковое

сообщество. Они позволяют увидеть историю городов глазами далеких предков. Термин разработан и представлен в Словаре русской ономастической терминологии Н.В. Подольской в 1978 году [1, с.379].

Впервые слово «улица» упомянуто в «Изборнике Святослава» 1076 года. Владимир Даль дает свое определение: «Улица – простор меж двух порядков домов; полоса, проезд, дорога, оставляемая промеж рядами домов». Современные языковеды С.И. Ожегов и Д. Н. Ушаков слегка подкорректировали трактовку знаменитого русиста: «Улица – пространство между двумя рядами домов в населенных пунктах для проезда и прохода» [2].

Появление названий улиц связано с практической потребностью людей назвать объект, определяя его положение в пространстве города. Этот процесс был следствием укрупнения городских поселений по сравнению с сельскими. В селах и деревнях, состоявших в большей своей массе из одной-двух улиц, жители которых все знали друг друга, не требовалось обозначения улицы названием. Достаточно было назвать фамилию хозяина усадьбы, и все знали, о какой части поселения идет речь. В крупных селах, а затем и в первых городах для удобства ориентации появились топонимы, обозначающие разные «концы» поселения. Дальнейший рост и развитие городов повлекли за собой появление наименований улиц, введение нумерации кварталов и домовладений.

Перед краеведами стоит задача выявить и записать все реально существующие имена улиц, так как они являются памятниками языка, истории, культуры, географии. Они приравниваются к архитектурным памятникам, историческим документам. Топонимы заключают в себе важную культурно-историческую информацию, связанную с духовной и материальной культурой или природой. Они могут указывать на физико-географические и исторические особенности, особенно те, которые в настоящее время уже исчезли.

Годонимы – названия улиц (от греч. «hodos» – путь, дорога, улица, русло). Как отмечает Т.В. Шмелева, годонимия современного города может быть ориентирована на семантичность (т.е. содержать информацию об именуемом объекте) или на семиотичность (т.е. заключать определенные сведения об обществе). Семантически противопоставляются ориентирующие и характеризующие названия. Среди ориентирующих Т.В. Шмелева выделяет две группы: внутренние (в качестве ориентации выбирается какое-либо сооружение либо природный объект) и внешние (объект ориентации лежит за пределами данного города).

К характеризующим относятся следующие годонимы:

1) фиксирующие внешний облик улицы;

2) показывающие соотнесенность с другими улицами города;

3) характеризующие жителей;

4) описывающие предметы и реалии, связанные с занятиями людей.

Мы рассмотрим микротопонимику одного из городов Костанайской области – города Аркалык.

История названия города имеет двойственный характер. Арқа – «север», «задняя сторона», «тыл». Аркалык имеет также значение «аркинец» от именной основы «арқа», а также переводится как «спина», «хребет».

В группе годонимов наименований улиц г.Аркалыка около 240 наименований, закрепленных на основании решения акимата г.Аркалыка. Большая часть названий улиц города Аркалык образована от антропонимов [3].

При классификации годонимов в лексико-семантическом плане их можно разделить на следующие группы:

К первой группе мы отнесли номинации улиц, данные по фамилиям выдающихся людей (44,5%). В названиях улиц увековечены фамилии казахских писателей, поэтов, общественных деятелей (*Майлина, Мауленова*), русских писателей и поэтов (*Пушкина, Лермонтова, Некрасова)*, казахстанских просветителей, ученых (*Алтынсарина, Байтурсынова, Абая, Валиханова*), деятелей народных восстаний (*А. Иманова*), фамилии Героев Советского Союза (*Павлова, Гастелло, Комарова, Гагарина),* деятелей науки и культуры (*Джамбула, Гагарина, Мичурина),* исторических личностей (*Крупской и др.)*.

Первая группа – исторический подход является основным законом ономастической номинации, поскольку годонимы отражают разные исторические события. Поэтому вполне закономерным является тот факт, что 9,2% улиц Аркалыкского региона носят имена своих земляков: *А. Волкова, Т. Баймаганбетова, О. Козыбаева, В. Горбачева, Р. Маясовой.* [4, с.35-52].

Таким образом, потомки отдают дань уважения людям, погибшим во время Великой отечественной войны, геройски защищавшим свою страну, а также внесшим значительный вклад в развитие родного города, в его спортивную историю.

Вторую группу – 9% названий улиц Аркалыкского региона включают наименования, свидетельствующие о значимости общественно-политической деятельности в советский период: *ул. Пионерская, ул. Пролетарская, ул. Красноармейская.* В этих номинациях сохранена история СССР, хотя большинство подобных наименований переименовано. Например: *ул. Комсомольская – ул. С.Мауленова, ул. 60 лет Октября – ул. Шакшака Жанибека* и др.

Проведённый анализ выявил ещё пять семантических групп онимов, среди которых самой многочисленной являются группа номинаций по внешним особенностям улицы (13%) *(Лесная, Зелёная, Огородная, Цветочная, Степная, Солнечная).* Малочисленные группы онимов составили номинации по объектам, расположенным на улице или поблизости от неё (10%) *(Набережная, Озёрная, Заречная, Садовая, Школьная и т.д.)*, по промышленному производству, развитому в р-не Аркалыка (4,2%) *(Строителей, Энергетиков, Элеваторная, Промышленная, Заводская, Первоцелинников, Хлеборобов, Автомобилистов и т.д.),*

от абстрактных наименований (4%) *(Дружбы, Мира, Труда, Победы, 8 марта и т.д.),* по названию населённых пунктов (2,5%) (*Ленинградская, Рудничная, Киевская, Тургайская, Московская и т.д.)*. Подобные номинации вызваны стремлением дать наименование образовавшейся улице, т.е. отражают творчество авторов названия и позволяют судить о стремлении разнообразить языковую картину улиц.

Также при классификации годонимов в лексико-семантическом плане их можно разделить на следующие группы:

1. Годонимы, содержащие в своем составе антропонимы;
2. Годонимы, содержащие в своем составе фитонимы;
3. Годонимы, содержащие в своем составе зоонимы;
4. Годонимы, содержащие в своем составе этнонимы.

Рассмотрим каждую группу в отдельности.

1. Годонимы, содержащие в своем составе антропонимы. Как мы ранее упомянули, большую часть годонимов включают антропонимы: 107 лексических единиц (44,5%). Например: *ул. Шакшак Жанибека* (г. Аркалык), *ул. Павловой* (поселок Новый), *ул. Джамбула* (поселок Родина), *ул. Аубакирова* (с. Аңғар) и другие.

2. Годонимы, содержащие в своем составе фитонимы. Представлен единично (0,41%): *ул. Малиновая* (поселок Ақбидай).

3. Годонимы, содержащие в своем составе зоонимы. Такие годонимы встречаются также очень редко. В нашем случае, мы обнаружили всего 1 лексическую единицу (0,41%): *ул. Қараторғай* (с. Жаңақала).

4. Годонимы, содержащие в своем составе этнонимы. Эти годонимы получили названия различных казахских ру (1,25%). Например: *ул. Тоңаша* (с. Қайыңды), *ул. Құлымбет* (с. Қайыңды), *ул. Шайхы* (с. Қайыңды).

Большая часть годонимов г.Аркалыка на русском языке (около 57,1 %): *ул. Целинная, ул. Московская, ул. Заречная, ул. Центральная, ул. 40 лет Победы* и другие, а остальные – казахские названия (42,9%): *ул. Бейбітшілік, ул. Қызыл-Жұлдыз, перекресток Қайнар, перекресток Жастар* и другие.

Таким образом, имена собственные, используемые в качестве номинации географических объектов, составляют культурно-историческое наследие создавшего их народа. Они свидетельствуют о том, что ментальность формируется под влиянием национального языка, народных традиций, народной культуры и проявляется в тех реалиях, которым данный народ отдает предпочтение.

Отсюда следует, что проведенный нами лексико-семантический анализ классов топонимов Костанайской области на примере годонимов г.Аркалыка как элементов единой топонимической системы показал, что географические названия содержат сведения о культуре и быте народа, проживающего на данной территории. Большая часть названий антропоцентрична, и по сравнению с другими видами онимов топонимы тесно соприкасаются с микромиром (с самим человеком). Они содержат наиболее полную языковую и фоновую информацию о каких-либо

исторических, социальных, культурных событиях в жизни народа – носителя языка. Рассмотрение топонимов территории Костанайской области как единой системы в едином лексико-семантическом аспекте показало, что они отражают в себе:

- историю региона (края);
- географические условия, в частности, большой объем названий различных водных и ландшафтных объектов;
- активную и созидательную деятельность человека, что наиболее ярко отразилось в названиях улиц и т.д.

Годонимы как языковые единицы обладают способностью к хранению общественно-исторического опыта и культурной информации, Являясь самой подвижной и изменяемой частью топонимической лексики, наименования внутригородских объектов представляют собой отражение этнолингвистического пространства региона.

Анализ годонимов г.Аркалыка показал, что большое число годонимов, которые отражают символы советской эпохи, ее предпочтения и идеологию: многие из них – названия улиц, проспектов – можно встретить и за пределами города, на всей территории Костанайской области и Республики Казахстан.

По нашему мнению, особенностью годонимов г.Аркалыка как одного из регионов Костанайской области является то, что некоторые из них можно встретить только в пределах города, как правило, это названия улиц, данные по имени известных в городе людей, которые проявили себя в тех или иных исторических событиях, произошедших на территории города, или же в ее культурной жизни.

Использованная литература:

1. Шаяхметов Р. А. Годонимия как репрезентация малого культового объекта (на примере Сибая) // Уральский регион Республики Башкортостан: человек, природа, общество: материалы региональной научно-практической конференции (16 ноября 2012 г.), г. Сибай. В 2-х частях. Ч.I. — Сибай: Издательство ГУП РБ «СГТ», 2012. — 398 с.
2. Общий толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]: Значение слова Улица по словарям В.Даля, С.Ожегова, Д.Ушакова. Режим доступа: http://tolkslovar.ru/u1586.html (Дата обращения - 11.10.2016).
3. Ибрагим А.Е. Лексико-семантический аспект годонимов г. Аркалыка Костанайской области (на примере антропонимов) // «Наука и образование в условиях глобализации: сегодняшнее состояние и перспективы» Сб. науч. материалов Республиканской научно-практической конференции, 06 мая 2014 г., Актобе, КРМУ. – Актобе: Дизайн-студия «Палитра», 2014. – 275 с.
4. Детская энциклопедия. Том 1. Аркалык – город сильных и стойких духом людей. Под общей редакцией Е.С.Цвентух. – Костанай, 2005. – 314 с.

ЕСІМШЕЛЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

А.С. Даулетова
ф.ғ.к., доцент
М.Ж. Умбетова
магистр
Ы.Алтынсарин атындағы АрқМПИ
Mahabbat-j@mail.ru

Аннотация. *В этой статье рассказывается об истории формирования причастий. Рассматриваются особенности использования суффиксов причастий.Сравниваются мнения и взгляды ученых.*

Ключевые слова. *Причастие, история формирования, функциональный*

Abstract. *In this article, learn about the history of the formation of participles. The features of the use of suffixes of participles.Compares the views and attitudes of scientists.*

Keywords. *The sacrament, the history of the formation, functional*

Қазіргі қазақ тілінде есімшелердің *-ған (-ген,-қан, -кен), -ар (-ер, -р, -с), -атын (-етін, -итын, -йтын), -ушы (-уші), -мақ (-мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек)* жұрнақтарының бар екендігі белгілі [1, 300]. Бұлардың бәрі бірден қалыптаса қалған жоқ. Қазіргі қазақ тілінде қолданып жүрген туынды түбір етістіктерді жинақтап, оларды жасайтын жұрнақтарды саралай келіп, барлық фонетикалық варианттарымен қоса есептегенде 200-ге жуық аффикстердің қатысы бар екендігі байқалады .

Есімше тұлғаларының Орхон-Енисей жазбаларында кездесетіндігін көп зерттеушілер байқаған. Айталық, есімшенің өткен шақ тұлғалары *-мыш, -міш,-дұқ, -дүк* ескерткіште баяндауыштық қызметте жұмсалады. Қазақ тіл білімін алғаш зерттеушілердің бірі П.Я. Мелиоранский түркі тілдерінде *-ған* тұлғасы мен *–мыш* тұлғасы қатар жұмсалып келе жатқан тұлғалар екендігін анықтаған [2, 17]. Т.Ерғаливтің айтуынша, көне қолданыстағы *-мыш, -дук*, тұлғалары қазіргі қазақ тіліндегі *-ған, -ген* формаларына жұмсалым жағынан жақын. Мысалы, *Үзә көк тәңірі, асра яғыз иер қылындунда екін ара кіши ұғлы қылынмыш – жоғарыда көк тәңірі, төменде қара жер жаратылғанда, екі арасында адам баласы жаратылған.*

Есімшенің *-ған (-ген, -қан, -кен)* жұрнақтары түрінде түбірге жалғанатын *-қан, -кен* және *-ан, -ен* жұрнақтарымен омонимдес келеді. А.Хасеноваңың айтуынша, бұл жұрнақ құранды: *-қа,-ке* аффикстеріне өздік етіс мағынасын беретін *-л, -н* аффикстерімен бірігіп жасалған. Мысалы, *буырқан (буырқанып, буырқанған), жиіреніп (жиркеніп, жиіркенген), сескен (сескеніп, сескенген)* және т.б. [3, 77]. Бірдей тұлғада келген есімше жұрнақтары мен сөз тудырушы жұрнақтардың омоним екендігін және бір-бірінен айырмашылығын Ы.Маманов бөлген етістіктің синтагмалық құрамына қарап анықтауға болады:

1. Түбір
2. Негізгі түбір
3. Модификациялық
4. Функциялы

Есімшелер функциялық жұрнақ болғандықтан шаққа қатысты түркітанушылар еңбегінде айтылған пікірлердің барлығында есімше жұрнақтары жөнінде сөз болып отырады. Салыстырыңыз, қазақ тіліндегі шақ категорияларынан *-ған, -ген, -атын, -етін, -ар, -ер, -р;* қарақалпақ тіліндегі – *ған, -ген, -ар, -ер, -туғын;* ноғай тілінде *-ған, -ген, -ар, -ер;* татар тілінде *–ған, -ген, -ар, -әр, -аган, -әгән;* башқұрт тілінде *-ған, -ген, -ар, -ер, -әсак, -асак;* өзбек тілінде *-ған, -ген, -диган, -дигон, -ар, -ер:* ұйғыр тіліндегі *-ған, -гән, -ар, -әр;* түркімен тіліндегі *-ан, -ен, -ер, -ар, -жақ, -жек* т.б. [4, 103].

«-Мыш» формалы есімше қазақ тілінің ауыз әдебиетінде де, жазба әдебиетінде де кездеспейді. Мұнда жалғыз-ақ, оның көрсеткішінің зат есім жасайтын аффикске айналып көнеленген қалдық элементі ғана сақталған. Мысалы, қыл+мыс, тұр+мыс, же+міс т.б. келтірілген мысалдардағы соңғы дыбыстың қазақ тілінде «с» болып қалыптасуы – оның басқа түркі тілдерінен ерекше дыбыс заңына байланысты. Қазақ тілі жазуға телінбей еркін дамыған тіл. Осыған байланысты онда басқа түркі тілдерінен бөлек ерекше дыбыстық заңдылықтың болуы әбден мүмкін. Мұны А.Байтұрсынұлы өз еңбектерінде ескерткен [5, 392]. Л.Т. Махмудова болса татар тілінің мишар диалектісінде ***-мыш, -миш*** қосымшасының қолданылатындығын, бірақ есімше қызметіне қолданылмай қимыл атауы ретінде қолданылатындығын ескертеді. Қазіргі башқұрт әдеби тілінде де ***-мыш, -миш*** жеке өздері есімшенің қосымшасы ретінде қолданылмайды. Н.К. Дмитриев башқұрт тіліндегі *язмыш «судьба», корыкмыш «стригун», тарамыш* (связка, сухожил), *булмыш «призвание», тыумыш «рождение»* сияқты сөздердің құрамында қолданылған ***-мыш, -миш*** қосымшаларын арнайы сөз етеді, оларды көнелеген форма деп есептейді. Бұл қосымша да башқұрт әдеби тілінде қолданылмағанымен, оның диалектілерінде қолданылады. Сондықтан да С.Ф. Миржанова ***-мыш, -миш*** қосымшасын башқұрт тілінің орталық говорлар тобында есімшенің бір қосымшасы ретінде қолданылатындығын айтады .

Қарақалпақ тілі түркі тілдеріндегі қыпшақ тобына жатады. Осы топтағы тілдердің ішінде грамматиканың құрылысы жағынан ол қазақ тіліне өте жақын. Бірақ қазақ тілінен гөрі өзбек тілімен тығыз байланыста болатындықтан сол тілдің әсері өте көп байқалады [6, 24].

-мыс,-міс,-мыш,-миш қосымшасы есімшенің бір түрі ретінде қазіргі қарлұқ тілдерінде де қолданылмайды. Бірақ бұл тілдердің де тарихында, сондай-ақ кейбір тілдердің диалектілерінде, *-мыш, -миш* жеке қосымша ретінде қолданылған. Қазіргі өзбек әдеби тілінде *мыш* қосымшасы жеке қосымша ретінде қолданылмайды. Ал өзбек тілінің тарихына тиісті жазба ескерткіштерде болса, ол өте жиі қолданылған. Мысалы, *Тутулмиш эрди газабдин улусни қилди асир, Куеш тутулса, бале, фистадур анга таьсир* (Навои)…*султон Маликшох Алп Арслон отиға турт девон мураттаб қилмиш* (Навои). *Тун ахшом итларинг бирла утирмиш бир замон, эй жон* (Навои) т.б. Өзбек тілі бойынша жазылған оқулықтарда үстіміздегі ғасырдың қырқыншы жылдарына дейін *-мыш, -миш* қосымшасын есімшенің бір түрі деп көрсетіп келген.Демек, *-мыш, -миш* қосымшасы өзбек тілінде үстіміздегі ғасырдың бірінші жартысында, сирек болса да, қолданылып келген .

Есімшенің -*мыш* тұлғасы туралы алғаш пікірді Казем-Бектің «Общая грамматика турецко-татарского языка» еңбектерінен кездестіруге болады. Онда ғалым есімше формаларын рай түріне жатқызып, септелетін және септелмейтін есімшелер деп қарастырады. Бір қызығы көсемшелер қазіргі қазақ тілінде жіктелетін және жіктелмейтін болып бөлінеді. Ал есімшелердің қазіргі қазақ тілінде жіктелмейтін және септелмейтін түрлері жоқ. Мұнда бір заңдылық бар сияқты. Септелетін есімше (-*ған*) тілдің даму барысында актив қолданысқа ие болып, жұмсалу өрісі қатты кеңіген. Ал септелмейтін есімшелер (-*мыш*) пассивтеніп, кейбір тілдерде тіпті қолданыстан шығып та қалған. Мәселен, қазақ тілі тарихы бойынша жазылған еңбектерде де, жарияланған хрестоматиялық материалдарда да -*мыш,-міш* қосымшасы туралы, оның мағыналары не мағынасының кейбір қалған көріністері туралы мәлімет бермейді. Сондықтан Р.Г. Сыздықова қазақ әдеби тілінің тарихы туралы жазған күрделі еңбегінде XV–XVII ғасырда өмір сүрген қазақ ақын-жазушыларының шығармаларында оғыздың -*мыш, -міш* тұлғалы есімше формасы мүлде қолданылмайды деген пікір айтуына мәжбүр болған [7, 55]. Тек Қ.Жалаиридің «Жамиғ-ат тауарихында» ғана -*мыш, -миш* өте аз болса да қолданылған. Бұл қосымшаның жалпы қазақ тіліне қатысы туралы мәселе М. Томановтың оқулығында толығырақ талданылған. Автор -*мыш, -миш* қосымшасының Орхон-Енисей жазу ескерткіштерінде қолданылғандығын, мағынасында есімше, қимыл атауы және ашық райлық мән барлығын ескерткен. Қорытынды ретінде автор түркі тілдерінде есімшенің -*ған, -ген* және -*мыш* қосымшаларының қатар қолданылғандығын, бірақ екеуі екі тайпа тілі не тайпалар одағының тілінің ерекшелігі ретінде тән алынуы керектігін ескертеді. «Шындығында да, көне түркі тілдерінің материалдарының және қазіргі түркі тілдерінің материалдарының көрсетуінше, олардың қатар қолданылу сыры мүлде басқаша сипатқа ие, - дейді М.Оразов. – Біріншіден, бұл қосымшаның Орхон-Енисей жазу ескерткіштерінде қолданылғандығы анық. Екіншіден, оғыз, қарлұқ, қыпшақ тілдерінің тарихи жазба материалдарының көрсетуінше, ол қосымша жоғарыда аттары аталынған тілдердің барлығына ортақ болған. Уақыттың өтуімен байланысты ол бір тілдерде пассив қосымшалардың қатарына өткен. Үшіншіден, түркі тілдерінің тарихында есімшенің бірнеше қосымшаларының болғандығы анық. Солардың ішінде өзара мағына жағынан жақыны -*ған* мен –*мыш* қосымшалары. Бұл екі қосымша мағына және синтаксистік қызметі жағынан бір-біріне өте жақын болғандықтан олардың біреуі, тілдің даму барысында, мағынасын өзгертуі не қолданылудан шығуы, тым болмаса пассив қосымшалар қатарына өтуі шарт еді. Оғыз тілдерінде -*ған* менен -*мыш* мағына жағынан ажырап, екі түрлі мағыналық реңкті білдіретін дәрежеге жетсе, қыпшақ тілдерінде –*мыш* қолданылудан шығып қалған» [4, 108].

Мұнан басқа қазіргі қазақ тілінің құрылысына көз жіберіп тексерсек, көнеленіп, сын есімге айналып кеткен есімшелер көп кездеседі. Олардың тілдегі фактілер бойынша тізіп көрсеткенде мынадай:

а) «*-ағаң,-еген*» формасы (*қашағаң, жүреген*);

ә) «*-ғалақ, -гелек*», «*-қалақ, -келек*» формасы (*ұшқалақ, жанғалақ*);

б) «*-шақ, -шек*» формасы (*еріншек, сүріншек*).

в) «*-ғыш,-гіш*», «*қыш,-кіш*» формасы, (*оқығыш, білгіш т.т.*).

Бұлардың бір кезде есімшелік форма түрінде жұмсалып, қазіргі қазақ тіліндегі қалпының көнеленген түрі екені кейбір түркі тілдерінің материалдары бойынша айқын дәлелденеді. Мысалы, көрсетілген формалардың біріншісі құмық, екіншісі ойрат, үшіншісі түркі тілдерінің көпшілігінде қазірге дейін есімшелік категория болып есептеледі.

Есімшелер туралы өткен ғасырдың 30 жылдарынан бастап жарық көрген еңбектердің авторлары ретінде мына ғалымдарды атауға болады: А.К. Боловков, И.А. Батманов, Л.П. Поцелуевский, Н.П. Дыренкова, Н.Н. Дмитриев, Н.А. Баскаков, Е.И. Убрятова, А.Н. Кононов, М.З. Закиев, Н.З. Гаджиева, В.М. Касимов, Д.Г. Тумашева, М.Томанов, Е.Ағманов, М.Оразов және т.б.

Түркі тілдеріне қатысты зерттеу еңбектері мен жазба ескерткіштерінде келтірілген есімшеге қатысты қосымшалар:

-мыш, -міш; -ған, -ген; -атын, -етін;-ар, -ер; -мас, -мес; -асы, -есі;-дашы,-деші; -мақ, -мек; -ушы, -уші; -ажақ, -ежең. Осылардың ішінен қазақ тілінде сақталғаны: *-ған, -ген; -атын, -етін; -ар, -ер;-мас, -мес; -мақ, -мек; -ушы, -уші.* Бұлардың барлығы бірдей септеледі. Яғни есім сөз орнына жұмсала алады. Бірақ жұмсалу жиілігі әр түрлі. Ең актив қолданысқа *-ған,-ген* тұлғасы ие. Бұны қолданғыштығы жөнінде көсемшенің *-п* тұлғасымен қатар қоюға болады. Көрсетілген тұлғалардың барлығы бірдей үлгіде жіктеледі, бірақ әр тұлға әр шақтың (өткен, келер) парадигмаларын береді. Қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген есімше тұлғаларының қалыптасу тарихына кеңінен тоқталсақ, біріншіден, ұзақ талдауларды қажет етеді, сондықтан біз жоғарыда *-мыш* және *-ған* тұлғаларына ғана тоқталдық. Өйткені қазіргі қазақ тіліндегі актив жұрнақ *-ған* формасының қалыптасу тарихы өте қызық. Өзімен қатар қолданылатын *-мыш* тұлғасынан жұмсалу өрісі неге кеңіп кеткенін олардың септелетін және септелмейтіндігіне қарап негіздеуге болатын сияқты.

Қазіргі қазақ тілінде *-ған* тұлғасына қарағанда пассив қолданылатын есімшенің басқа жұрнақтарының қалыптасу тарихы жөнінде М.Оразовтың еңбегінде жан-жақты талданған. *-атын, -етін, -итын* тұлғасы. Бұл қосымша үш элементтен құралған. Көсемшенің *-а, -е, -й* жұрнағы *+тұр* қалып етістігі *+ған* есімшесі. Мысалы, татар тілінде бұл аналитикалық тұлғада кездеседі: *аға торгон су, йоқлый торган бұлмә* және т.б. М. Оразовтың айтуынша, *атин* қосымшасы оғыз тобындағы тілдерде мүлдем кездеспейді. Ал қыпшақ, қарлұқ және сібірде тұратын түркі тілдерінде қолданылады және сол тілдердегі қолданыс аясы да бірдей [4, 142].

-а+тұрған құрылымы қазақ тілінде де сирек болса да кездесіп қалады:

Ол келгенше мен кино көре тұрғанмен. Ол кіріп шыққанша, мен күте тұрғанмын және т.б. *-ар,-ер* қосымшасы чуваш тілінен өзге барлық түркі тілдерінде азын-аулақ фонетикалық ауытқулармен кездесіп отырады. Қазіргі қазақ тілінде келер шақ қосымшасы ретінде танылған *-ар, -ер* қосымшасы түркі тілдерінде әр түрлі шақта қолданылады:

1 қазақ, өзбек, қарақалпақ – келер шақ

2. азербайжан, түркімен – келер, осы шақ

В.В. Радловтың айтуынша, олардың кейде келер, кейде осы шақта қолданылуы құрамындағы дауысты дыбыстардың ашық-қысаң болуына байланысты болады.Бұл қосымшаның түркі тілдерінде мынадай фонетикалық варианттары бар: *-ар, -ер, -ыр, -ир, -ур, -ұр, -яр, -йор, -йер, -йар.* М. Оразовтың айтуынша, ашық-қысаң дыбыстардың қолданылуына қарап осы келер шаққа қатысты пікір айту қиын [4, 15]. Дегенмен әзірбайжан тілінде *-ар,-ер* келер шақта, *-ыр, -ир* осы шақта қолданылады.

-мас, -мес қосымшасы көне түркі тілдерінен бері қолданылып келе жатқан көне қосымшалардың біріне саналады. Мағынасы – келер шақтың болымсыз түрі. Қазіргі түркі тілдерінде *ш-п-б* және *е-з* дыбыс алмасулары кездеседі. М.Оразовтың айтуынша,XI ғасырдан соң жазылған ескерткіштердің барлығында бұл жұрнақ қолданылған [4, 158]. Қазіргі түркі тілдеріндегі фонетикалық нұсқалалары: қазақ, қарақалпақ, ноғай, құлмақ тілдерінде *-мас, -мес;* қарашай-балқар, әзірбайжан тілінде *–маз,-мәз;* қырғыз, хакас тілінде *-бас, -бес;* ұйғыр тілінде *-мас, -мәс* және т.б.

А.Н. Кононов *-мақ,-мек* қосымшасын екі элементке бөледі: *-ма* қимыл атау+ барыс жалғауы –қ . Қазіргі қазақ тілінде *-ма,-ме* етістіктен туынды сын, зат есім жасайтын жұрнаққа жатады: *бөлме, баспа, жолдама* және т.б. Ал *қ* қосымшасына келсек, барыс септігінің (*-қа,-ке*) ықшамдалған түрі деген пікірлер шындыққа жақын дейді М.Оразов [4, 176].

-ушы,-уші қосымшасын Ы.Маманов есімшенің қатарында қарайды. Шындығында да *-ушы,-уші* есімше қосымшасы ретінде қолданыла алады ма? Түркітануда бұл сұрауға бір ізді жауап жоқ. Бір топ ғалымдар оны есімшенің бір қосымшасы ретінде көрсетеді. Мысалы, қарашай-балқар тілі грамматикасының авторлары: «Другой формой причастия настоящего времени является производная форма от имени действия на *-ыу, -ыу* конструкция, представляющая вторичное причастие», – деп жазады. Қазақ тіліне туыстық жағынан өте жақын тіл – қарақалпақ тілінің материалына сүйене отырып, Н.А. Баскаков *-увшы,-ювши* қосымшасын есімше қатарына қосқан [8, 434]. Түркітанымда бұл пікірлерге қарама-қарсы айтылған пікірлер де бар. Мысалы, Э.В.Северотян азербайжан тіліндегі *(й)ычы* қосымшасы туралы айта келіп: «В азербайжанском языке ее вряд ли можно отнести к причастным, так она лишена значения времени, не меняется по аспектам глагола, что объязательно для вас грамматических форм глагола», – деп жазады. Бірақ Э.В. Северотян түрік тілінде бұл қосымшаның есімше қызметіне қолданылатындығын ескерткен. Сондықтан да түркітанушы ғалымдар *-ушы, -уші* қосымшасының есімше мағынасында қолданылатындығын мүлде жоққа шығармайды. Әрине,

оның бір тілде есімше қызметінде, екінші бір тілдерде зат есім не сын есімдердің сөз тудырушы жұрнағы қызметінде қолданылуын мойындау, тілдің даму барысында қосымшалардың (жалпы грамматикалық категориялардың), сол тілдің ішкі заңдылығына сәйкес түрліше қалыптасатындығын мойындау болып қана саналады [4, 182].

Сонымен қазақ тіліндегі есімше тұлғалары түгелдей септеледі және жіктеледі. Бірақ олардың тіл жүйесіндегі жұмсалу өрісі әр түрлі. Жұмсалу жиілігі де бірдей емес.

Есімшелердің шаққа қатысы олардың жіктеліп қолданылуынан келіп шығады. Осыған байланысты есімшелер келер шақ және өткен шақ есімше деп бөлінеді.

1. Өткен шақ есімше *-ған (-ген,-қан,-кен); -атын (-етін)*

2. Келер шақ есімше *-ар (-ер,-р); -мақ (-мек)*

А.Ысқақов *-атын (-етін)* тұлғаларының осы шақ жасай алатындығын ескертеді де оған мынадай мысал келтіреді: *Сенің алғаның да, алатының да, аларың да ылғи алғыс* деген сөйлемдегі *алғаның* – өткен шақ *алатының* – осы шақ, *аларың* – келер шақты білдіреді дейді ғалым [1, 303].

А.Байтұрсынұлы осы шақтық есімшеге *-ушы, -уші* тұлғаларын жатқызған болатын [5, 251]. Біз бұл туралы кесімді пікір айта алмаймыз. Бірақ бұл тұлғаның *-мыс, -ағаң, -ашаң* тұлғалары сияқты зат есімге айналып кетпегендігін олардың бар етістік тұлғасына жалғанып, жіктеліп, септеле алатындығынан байқауға болады. Мәселен, *келешек, болашақ, тұрмыс, болмыс, жамағаң, көреген* сияқты сөздердің көне есімше тұлғалары жалғанатын түрлері шектеулі. Ал *-ушы, -уші* тұлғалары етістік талғамай жалғана береді. Соған қарап оны есімше жұрнақтарының қатарына қосуға болады ғой деген ойдамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. –Алматы, 1991.
2. Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. –Алматы, 1971.
3. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. –Алматы, 1966.
4. Оразов М. Етістік. –Алматы, 2001. 385 б.
5. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. –Алматы, 1992.
6. Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. –М., 1979.
7. Сыздықова Р.Ғ. XVIII-XIX ғ. Қазақ әдеби тілінің тарихы. –Алматы, 1984.
8. Баскаков Н.А. Очерк грамматика ногайского языка – ногайско-русский словарь. –М., 1963.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ КОМПАРАТИВТЕРДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Э.М. Самекбаева
ф.ғ.к., доцент
Шәкәрім атындағыМУ
Семей, Қазақстан
elmira5_66@mail.ru

Аннотация. *В статье рассматривается о становлении и развитии фразеологических компаративов казахского языка, а также дается лингво – стилистическая характеристика фразеологических компаративов.*

Ключевые слова. *Компаратив, сравнение, фразеологизм, конструкция, речь.*

Abstract. *The article deals with the formation and development of phraseological comparative Kazakh language, and given linguistic - stylistic characteristic of phraseological comparative.*

Keywords. *Comparative, comparison, phraseologism, design, speech*.

Зерттеушілер фразеологиялық компаративтер мәселелеріне көне заманнан бері қарай өз назарларын аударып келеді. Ескі грек, рим философтары бұл мәселелерге байланысты теориялық жағынан пайдалы пікірлер қалдырған.

Айталық, көне грек философтары мен рим шешендері Аристотель, Цицерон, Квантилиан бейне теориясының негізін қалап, компаративтердің маңызды элементтерін анықтады. Бірақ олар бұл мәселеге жалпы логикалық тұрғыдан ғана келген болатын.

Одан бергі замандардағы фразеологиялық компаративтерді зерттеудің өз тарихы бар. Ғылымның әр түрлі даму кезеңдерінде компаративтерді зерттеу аспектілері ыңғай өзгеріп отырған. Зерттеушілердің айтуларына қарағанда, нақты бейнелердің негізі ретінде компаративтерге логиктер, философтар, психологтар, тіпті математиктердің өзі де қызығушылық танытыпты. Компаративтерді әдебиетшілер де көп зерттеген көрінеді (Г.Л.Абрамович, Л.И.Тимофеев, Б.В.Томашевский және т.б.).

«Салыстыру – сыртқы дүние мен рухани байлықты танытатын ең негізгі логикалық құрал.Бұл тәсіл бізді қызықтырған зат пен ұғымды басқа зат пен ұғыммен салыстыру үшін қолданылады.Осындай салыстырудың нәтижесінде аталған затты немесе ұғымды біз жақсы тани аламыз», – дейді ғалым Н.И.Кондаков [1, 567 б.]

Отандық тіл білімінде фразеологиялық компаратив мәселелерін лингвистикалық тұрғыдан зерттеу ісі қолға алынды.

Бейнелі компаративтердің логикалық негізінде алғашқы қадам жасаған М.В.Ломоносов болды. Компаративтерді логикалық негізде зерттеуге Ф.И.Буслаев, А.А.Потебня, А.Н.Веселовский өз үлестерін қосты.

А.А.Потебня бейнелі сөздерді «адамның ойлау формасының ең жоғарғы түрі» деп қарастырған [2, 12 б.].

Фразеологиялық компаративтердің грамматикалық құрылымы әсіресе 40-60 жылдары белсенді түрде зерттеле бастады (А.Г.Руднев, Н.А.Широкова, Л.А.Кисилева және т.б.). Бұл әр түрлі лингвистикалық мектептерде компаративтік теорияның пайда болуына түрткі болды.

Салыстырулар сыртқы әсер арқылы пайда болатынын қимылдан бастап теориялық ойлауға дейінгі аралықты қамтиды.Осының нәтижесінде салыстыру диалектикалық танымға жетектейді.Ол ұқсастыру, айыру, яғни бір – біріне қарама-қарсы бір – бірінсіз жүзеге аспайтын іс – әрекеттерді суреттейді.

Компаративтерді психологиялық негізінде түсіндіру зерттеушілерді көп уақыттан бері ойландырып келеді. Ғалым А. А. Потебняның айтуы бойынша, «салыстыру – белгісіздікті белгілілік арқылы беру» болып табылады [2, 301, б.].

В.Шкловский компаративтер туралы айта келіп, оларды «эстетикалық тұрғыда түсіндіру қажет», – деген пікір айтты[3,325б.]. Мұндай пікір компаративтік құбылыстың тек құрылымына, берілу жолдарына ғана назар аудару болып табылады. Әрине, бұл оларды бір жақты қарастыру болып шыққан болар еді.

Бұлардан біз ФК әр түрлі бағытта қарастырылып зерттелгендігін байқаймыз.

Егер бұған дейін компаративтер көркемдеу құралы ретінде әдебиеттік тұрғыдан ғана қарастырылып келсе, ендігі жерде оны тілдік тұрғыдан да зерттеу қажеттігі байқалады. Бұл игілікті іске бірден кірісіп кеткендер де жоқ емес.Біз енді солардың кейбіреулеріне ғана қысқаша тоқталып өтелік.

«Фразеологиялық компаратив» терминін тіл білімінде ең алғаш қолданған адам – А.И.Ефимов. Бұл терминмен А.И.Ефимов сөз тіркестерінің тұтастығын «баяндауыштық элементтердің салыстырулармен күрделенуін», яғни еркін және тұрақты салыстырулардың жиынтығын белгілеген[4,227б.]. Фразеологиялық компаративді баяндаған Ю.Л.Лясотаның «О традиционном сравнении как особом виде фразеологизмов словарного состава языка» (1958) деген және М.Д.Городниковаың «Устойчивые словосочетания, соотносительные с наречием, в современном немецком языке» деген еңбектері осы саладағы алғашқы зерттеулердің бірі болып саналады (1959).

Фразеологиялық компаративтерге біршама тыңғылықты байсалды талдауды И.И.Чернышева (1963, 1964) жасаған. Ол ФК-ге былайша анықтама береді: «Фразеологиялық компаратив дегеніміз – фразеологиялық құрылымы дәстүрлі салыстыруға негізделген, тұрақты және даяр қалпында жұмсалатын сөз тіркестері» (Чернышева, 1963, 247).

О.С.Ахманова «Лингвистикалық терминдер сөздігінде» компаративтерге: «Грамматикалық категориялардағы сын есімнің шырайлары және үстеулердің, лексика мен фразеологиядағы көп немесе аз мөлшердегі сапа дәрежесі, теңдік – теңсіздік ұғымының берілуі», – деген анықтама береді [5, 45 б.].

М.И.Черемисина компаратив деп – бірнеше мүшеден тұратын, құрамында міндетті түрде салыстырудың көрсеткіші бар құрылымды санайды [6, 22 б.].

Ал зерттеуші В.И. Рабкевич компаративтерді құрылымдық және синтаксистік қызметіне қарай салыстырмалы оралым және салыстырмалы бағыныңқы сөйлем, – деп жіктей келе салыстырмалы оралымның өзін: бейнелі және салыстырмалы деп тағы екіге бөледі (Рабкевич, 1973,8).

А.Ф. Марахова болса, фразеологиялық компаративтерді мағынасы жағынан узуальдық және окказионалдық деп екіге бөліп, құрылымдық жағынан өзара антонимдік, синонимдік қарым – қатынаста болады, – дейді. (Марахова, 1974,6).

Лингвистикалық әдебиеттерде фразеологиялық компаративтердің мәні туралы пікір бір ауызды емес. Алайда, көптеген тілші ғалымдар компаратив заттарды атаудағы сөздің лексикалық мағынасына жататын ортақ белгілердің негізінде салыстыратын тілдік – стилистикалық тәсіл, – дейді. Бұлардың қатарына – Л.И. Тимофеев, И.Н. Венгров (1963), Т.А. Смирнова (1976) т.б. жатады.

Жалпы филология теорияларын жасаумен байланысты фразеологиялық компаративтер мәселесі орыс, ағылшын, француз, поляк, литва, неміс және швед тілдерінің материалдары негізінде ары қарай дамытылған. (Огольцев, 1974; Сидякова, 1967; Назарян, 1965; Гюлумянц, 1967; Восилите, 1972;Глазырин, 1972).

Фразеология саласын көп жылдан бері зерттеп өз үлесін қосқан ғалымдардың қатарында М.М. Копыленко мен З.Д. Попованың да есімдерін атап өтуімізге болады.Олардың «Очерки по побщей фразеологии» деген еңбектерінде фразеологиялық компаративтер біршама тәуір қарастырылған (Копыленко, Попова, 1989, 102-110).

Бұл ғалымдар зерттеуші К.А. Долининнің мотивтендіруді экспрессистік және бейнелілікпен байланыстырған көзқарасын басшылыққа ала отырып, фразеологиялық сөз тіркестерін мотивті және мотивсіз деп екіге бөледі. Аталған еңбектерінде зерттеушілер индивидуальды – бейнелі салыстырулар мен фразеологиялық компаративтердің өзара ерекшеліктерін көрсетеді.

Бұлардың пікірі бойынша, фразеологиялық компаративтер біраз мөлшерде компаративтік құрылымның шығуын беретін мотивті күшейткіш сөз тіркестерінен (прекрасен как Нарцисс) және салыстырудың көрсеткіштері көмекші сөздер немесе морфемалар арқылы берілетін мотивсіз күшейткіш сөз тіркестерінен тұрады екен. (Много их тут, как собак нарезанных). Индивидуальды тілдік салыстырулар сияқты фразеологиялық сөз тіркестері де міндетті түрде мотивті болып келетін көрінеді (Копыленко, Попов, 1983, 105-107).

Зерттеуші ғалым З.К. Ахметжанова өзінің «Принципы сопоставительного исследования казахского и русского языка» деген еңбегінде қазақ және орыс тілдері материалдарын салыстыра зерттеу негізінде компаратив категориясына функциональды – семантикалық тұрғыдан талдау жасайды (Ахметжанова, 1989). Ол екі тілде де салыстыру мағынасының шырай категориясы арқылы берілуін жан – зерттеген.

Сөйтіп, фразеологиялық компаративтерге арналған бұл еңбектерден оның логикалық, эстетикалық, лингвистикалық табиғатын сипаттау Еуропа және орыс тіл білімінде біршама дұрыс жолға қойылғанын байқауға болады.

Бұл мәселені түркі тіліне қатысты айтатын болсақ, онда көрсетілген тақырып, зерттеу нысаны болып соңғы кездері ғана қолына алына бастағанын ескертуіміз керек.

Фразеологиялық компаративтердің жасалу жолдары туралы ең жалпы түсінік түркі тілдерінің грамматикаларында айтылған. Бірақ оларда компаративтік құрылымдар синтаксистік құрылымдардың басты тұлғасы ретінде қарастырылмады. Түркі тілдерінде кейбір грамматикалық формалардың салыстыру мағынасына кей уақыт көңіл аударылғанмен, компаративтерді шыңдап зерттеу ісі шамамен 60-жылдардан бері қарай ғана қолға алынды.

Компаративтер грамматикалық категория ретінде ең алғаш Н.К.Дмитриевтің «Грамматика башкирского языка» атты еңбегінде қарастырылған (Дмитриев, 1948, 83).

Бұның қатарына ең алғашқы еңбектің бірі деп А.Т.Қайдаровтың «Грамматическая характеристика некоторых сравнительно – метафорических выражений в уйгурском языке» атты көлемді мақаласын айтуымызға болады. Бұдан кейінгі уақытта түркі тілдеріндегі компаратив мәселелеріне арналған зерттеушілердің саны көбейе түсті.

Бұл саладағы зерттеушілердің ішінен С.М.Ибрагимов (1965), Н.Зуфарова (1971), М.Мукарамов (1971), Ю.И.Васильев (1981), Ф.Р.Ахметжанова (1981), Т.Қоңыровтардың (1978,1985) еңбектерін ерекше атап өткен жөн.

Қазақ теңеулеріне келсек, әдебиет тану ғылымы жөніндегі оқулықтарда (Жұмалиев, 1969; Қабдолов, 1970, 1976), сондай – ақ, кейбір еңбектерде (Ахметов, 1970; Базарбаев, 1973, 1960; Манасбаев, 1969; Сражиев, 1966) бұл мәселе жол – жөнекей әңгіме болған.

Тұңғыш рет теңеу категориясына лингво – стилистикалық талдауды жасаған ғалым – Т.Қоңыров. Бұл жерде зерттеушінің осы салада жазған «Қазақ теңеулері» (1978), «Структурно – семантическая природа сравнения в казахском языке» (1985), «Қазақ тілінің тұрақты теңеулер сөздігі» (1990) атты еңбектерін және «Компаративные конструкции в системе современного казахского языка» атты тақырыпта жазған докторлық диссертациясын атап өтуге міндеттіміз.

Зерттеуші ғалым Т.Қоңыров компаративті құрылымның үш элементтен тұратындығын атай келіп, теңеуге былай деп анықтама береді: «Теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды – экспрессивтік спасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан – поэтикалық қырынан таңытатын, әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» [7, 45 б.].

Сөйтіп, біз барлық тілшілер мен әдебиетшілердің еңбектеріне қысқаша шолу жасай отырып, компаратив туралы ғылыми көзқарасты ортаға салдық және оның қыр – сырымен таныстырдық. Енді сол ғалымдардың айтқандарына сүйене отырып, компаратив дегеніміз не? – дегенге анықтама беруге тырысып көрелік.

Компаратив дегеніміз – кез келген заттың, ұғымның, құбылыстың, сапалық белгісін, сапалық мағынасын болмыстағы басқа бір заттың, құбылыстың, ұғымның сапалық мазмұнымен салыстыру арқылы айқындайтын, төрт мүшелі құрылымнан тұратын тілдік – стилистикалық тәсіл.

Кейбір зерттеу еңбектерінде ізденушілер компаративтер лингвистиканың қай саласына жатқызатынын анық бажайламайды. Қайсыбіреулер мұны фразеологизмдердің нысаны деп деп қарастырады (Ротт, 1967; Чернышева, 1964; Михайлов, 1972 Огольцев, 1974; Қоңыров, 1985, 1990).Екінші біреулер оны синтаксиске телігісі келеді (Черемисина, 1973).Тіпті кейде троптың немесе поэтикалық фигураның бір түрі ретінде қарастырып жүргендер де бар (Тимофеев, 1971; Жұмалиев, 1969; Ахметов, 1970; Базарбаев, 1973).

Біз компаративтер – фразеологизмдердің ерекше саласы деген И.И.Чернышеваның пікірін жақтаймыз. Ол былай дейді: «Тұрақты және дәстүрлі компаративтерді фразеологизмдердің ерекше тобы деп қарастыруға не негіз болады? Біріншіден, оған өзіндік құрылымдық сипат, екіншіден, мағыналық тұтастық тән» (Чернышева, 1964, 99-103).

Бұл жерде зерттеуші Т.А.Смирнованың да пікірін келтіре кету артықтық етпейді. Ол: «Компаратив дегенде салыстырудың жасалу тәсілдерінің морфологиялық, лексикалық синтаксистік және т.б. қарым – қатынасы ұғынылады», – дейді. (Смирнова, 1976,70).

Бұл пікірлерді құптай келе, фразеологиялық компаративтер– фразеологизмдердің ерекше құрылымдық топтарының бірі болып саналады дегіміз келеді.

Фразеологизмдерге арналған көптеген лингвистикалық еңбектерге, әдебиеттік зерттеулерге зейін қойғанымызда, олардың қай –қайсында болса да көбінесе фразеологиялық компаративтер туралы, оның құрылымдық ерекшеліктері, жасалу жолдары туралы әңгімеленеді. Ал, компаративтердің тілдегі бейнелілік қызметі туралы тек белгілі бір жазушының шығармаларының тілін зерттегенде ғана сөз болады.Бұл ретте Қ.Жұмалиевтің (1948, 1964, 1966), Р.Сыздықованың (1959), Б.Манасбаевтың (1960), Б.Хасановтың (1965), М.Сражиевтің (1966), Т.Қоңыровтың (1966) т.б. зерттеу еңбектерін атаған жөн.

Бейнелі компаративтері көркем шығармаларда зерттеу ісі бүгінгі күнге дейін қазақ тіл білімінде қолға алынбаған мәселе.Шындығына келсек, жазушы шығармаларындағы фразеологиялық компаративтерге семантика– стилистикалық мінездеме беру қазақ тіл білімі түгіл, орыс филологиясының өзінде де әлі нақтылы қалыптаса қоймапты.

Рас, орыс тіл білімінде кейінгі жылдары жазушы шығармаларындағы теңеулер жөнінде пікірлер айтылып, ғылыми мақалалар мен зерттеу еңбектері жарық көре бастады.Мәселен, К.Б.Бархин «О Пушкинских сравнениях» деген мақаласында көркем шығарма тіліндегі салыстыру тәрізді көркемдегіш құралдың стилистикалық қызметін сөз етеді (Бархин,1936).

Л.А.Ярославцеваның «Сравнение в романе М.Шолохова «Поднятая целина» атты шығармасында жазушының жалпыхалықтық қолданыстан авторлық салыстыруларға айналған құрылымдары талданған (Ярославцева, 1958).

Осы мақалаларда айтылған ойды жалғастыра келе, Б.А.Оррас «Стилическая роль сравнений в создании образа Матвея Кожемякина» деген өз мақаласында әрбір кейіпкер бейнесін жасауда, оның ішкі, сыртқы жан – дүниесін беруде, басқа кейіпкерлермен қарым – қатынас негізінде сипаттау үшін, салыстыруды таңдап, әрқайсысының өз орнында қолданылуын ескеру керек, – деген пікірді айтады (Оррас, 1961).

М.В.Глушкова «Сравнение в системе XVдожественной речи А.Толстого» деген мақаласында салыстырудың жазушы тіліндегі көркем – бейнелілік қызметі жайлы баяндай келіп, оны жазушы тіліндегі аса маңызды эстетикалық элемент деп біледі (Глушкова, 1965).

Т.С.Джейраншивили өзінің зерттеу еңбегінде «салыстыру – бейнелеу құралы ретінде екі негізгі қызмет, яғни көркемдік (бейнелі) және мағыналық (заттар мен құбылыстарды, ұғымдарды түсіндіру, ұғымдарды түсіндіру, нақтылау) қызмет атқарады», – деген шешімге келеді (Джейраншивили, 1970).

И.В. Андреева болса, «Сравнения в прозе Лермонтова» атты еңбегінде салыстырудың құрылымдық, мағыналық ерекшеліктерін авторлық және жалпыхалықтық түрлеріне тоқталып, Лермонтов шығармаларындағы салыстыруларды «адам» және «табиғат» деген ең негізгі екі мағыналық топқа жіктейді. Бір ескерте кететін нәрсе жоғарыда келтірілген зерттеу еңбектерімен салыстырғанда, бұл жұмыста көркем шығармадағы компаративтерге талдаудың неғұрлым толық жасалғандығы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кондаков Н.И. Логический словарь – справочник. –Москва, 1976.
2. Потебня А.А. Из записок по теории словесности. Эстетика и поэтика. – Москва: Искусство, 1976.
3. Шкловский В. Проблема лингвистической поэтики. – Москва, 1982.
4. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. –Москва: Просвещение, 1969.
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –Москва: Советская энциклопедия, 1966.
6. Черемисина М.И. О семантических отношениях между сравнительными союзами. – В кн.: Синонимия в языке и речи. – Новосибирск, 1970.
7. Коныров Т.К. Структурно-семантическая природа сравнения в казахском языке. – Алматы: Мектеп, 1985.
8. Қоңыров Т.К. Қазақ теңеулері. – Алматы: Мектеп, 1978.

ТІЛДІК ТҰЛҒАЛАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ОЙ ҮНДЕСТІГІ

С.Қ. Түсіпбаева
аға оқытушы, магистр
Шәкәрім атындағы МУ
Семей, Қазақстан
Tusupbaeva.saule@mail.ru

Аннотация. *В этой статье автор рассматривает проблемы языковых сознаний, приводит примеры и показывает сходства авторов.*

Ключевые слова. *Языковое сознание, концепт, Шакарим Кудайбердиев, метафора, должность.*

Abstract. *In this article author observe some problems of linguistic consciousness, gives examples and shows authors similarities.*

Keywords. *Language consciousness, the concept, metaphor, post.*

Тіл – адамның қабылдаған ақпаратын өңдеп санада реттеген нәтижесін көрсететін құрал. Тілдік санадағы таным ерекшелігін,семантикалық өрісін ұлттық санадағы шынайы, ақиқат дүниенің құндылықтарын таңбалайтын концептілерге талдау жасай отырып танымдық зерттеулер шеңберінде қарастырғанда ғана лауазым концептосферасына бойлай аламыз. «Антропоцентристік парадигма бағдарынан қарағанда зерттеу нысаны таным обьектісінен субьектіге ауысады, яғни тілде көрініс беретін адам тұлғасы мен адамның сөз саптауындағы тіл мәселесі талдауға түседі. Антропоцентристік тіл білімінің дамуына өзіндік үлес қосқан Ю.Н. Карауловтың : « Тілдің шекарасынан аспай, ауқымынан алыстамай тұрып, тілді жасаушы мен тұтынушыға, яғни нақты тілдік тұлға – адамға назар аудармай тұрып , тіл құдіретін түсіну мүмкін емес... адамның әуелі тілін түсініп алмай немесе адамды тілінен танымай тұрып өзін жете тани алмайсың»[20.287б.]. деген пікірімен келіспеуге болмайды.

Белгілі ғалым Қ.Жұбанов «ойды сөзбен білдіру» амалдарын жеке – жеке түсіндіріп көрсетуді мақсат етті. Соған орай алғашқылардың бірі болып «сөйлеуші тас емес, тірі адам, сезімі бар, жүрегі бар адам» [2.216б.]. деген өзекті де мәнді қорытынды негізінде адамзатқа тән психологиялық ерекшеліктерді,олардың тілдік қатынас арқылы байқалу сипатын,өзін және қоршаған ортаны тану кезінде атқарар маңызды қызметін саралап берді.

Ғалым бұл ретте ой деген сөзге төмендегідей анықтама берді: ой деген адамның өзі жайлы, болмаса төңіректегілер жайлы білгені. Сөз деген –сол білген нәрселердің аты. Сондықтан адам, заттар мен құбылыстар жайында білгенін| ойын|білдіргісі келсе, сол заттар мен құбылыстардың аттарын айтып білдіреді, ойды сөзбен білдіреді. [2.150-151].

Ш.Құдайбердіұлының қоғамдағы билік, билік басындағы лауазымдылар, партия туралы жан дүниесіндегі ойы, сөзі, тіл арқылы тілдік санасынан көрініс тапқан. Сондай-ақ, партия, партияшы, партия адамдары тәрізді бірліктер ақынның тілдік санасында белсенді қолданысқа ие:

Өнерсіз жалқаулықпен жанды сатып,
Ант ішіп партияда жүрдім бе де....

немесе

Есі-дертің – ***партия ел билемек,***
Залалкес хайуаннан жаман болсаң.
Қазынасы тағы жоқ,
Басында бағы жоқ.
Партия , барымта...
Ісінің ағы жоқ[3.26 б].

Тағы бірде:

Бұл жалғаннан кеткен соң
Партия сатқан сауда жоқ.//
Мақтанқұмар партия күйлесеңіз,
Мен сықылды боласың сен де делбе, - деп көрсетуінде абстракт, дерексіз ұғымға мақтанқұмар сын есімін тіркестіруі - тілдік санада тосын құбылыс жасаудағы шеберлігінің бір қыры.

Осы тұста сөзіміздің дәлелі ретіндегі үзіндіні келтірер болсақ:

Кел, байлар, баланды оқыт, ғылым ізде,
Қазақты бастайтұғын қару сізде.
Партияға шашқанша осыған сал,
Қолыңда қорегің бар кезіңізде ...

Қазақ тіл білімінің тарихында тілдің танымдық табиғаты туралы алғашқы пікірлер А. Байтұрсыновтың [4], Қ.Жұбановтың [2] еңбектерінде көрініс тапқан.

Тілді оның құрылымдық,функционалдық сипаты тұрғысынан ғана зерттеудің аздық ететіні адам ақыл-ойының,сонымен байланыста тілдің жан-жақты дамып, ондағы адам факторының алдыңғы орынға шығуы нәтижесінде айқын көріне бастады. Тілді ұлт тарихымен,ұлт дүниетанымымен, ұлттық идеямен тамырластыра зерттеуге көңіл бөліне бастады. Бұндай бағыттағы зерттеулердің негізі қазақ тіл білімінде

Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева т.б. ғалымдардың еңбектері арқылы қаланған[5.]. Аталған ғалымдардың ғылыми зерттеулерінің ізімен тілді ойлау мен таным контексінде зерттеуге байланысты жарыққа шыққан еңбектердің маңызы ерекше.

Танымдық лингвистиканың қазақ тіл білімінде алғаш рет зерттеу нысанына айналып, оның жеке мәселелерінің сөз бола бастауы – XX-ғасырдың 90-жылдары. Тіл біліміндегі осындай бетбұрыстар туралы: «Лингвистикалық поэтиканың дәстүрлі ғылыми базасы – тіл білімі қазіргі таңда ерекше қарқынмен дамуда. Оның негізгі қаруы гуманитарлық білімнің ғылыми прагматикасындағы интеграциялау принципі,соның ішінде адами ғылымның жетістіктерін белсенді құру және

шығармашылықпен синтездеу – XX ғасырмен XXI ғасыр басындағы лингвистиканың өзіндік дамуы мен концептуалды-конструктивті девизі яғни, антропологиялық лингвистиканың қайта тууы»,-деп көрсетті ғалым Қ.Ахмедияров [6. 45 б.].

Жалпы, концепт ұғымы танымдық бағытта алынған зерттеулердің барлығында сөз етіледі. Әр зерттеуші өз зерттеу нысанына бағыт, бағдарына қарай концептілерді тілдік тұлғаға, дүниенің тілдік бейнесіне, тіл мен мәдениет сабақтастығына, жеке тілдік құралдардың когнитивтік сипатын беру үшін де талдайды.

«Концепт» термині орыс тіл білімінде XX ғасырдың 20-30 жылдары қоршаған орта құбылыстарының тіл әлемінде бейнеленуін зерттеумен байланысты пайда болды. Концепт терминінің теориялық негіздері Д.С. Лихачев, Н.Д. Арутюнова, Е.С.Кубрякова, А.Н. Мороховский, Н.К. Рябцева, В.А. Маслова, А.Я. Гуревич А.Вежбицкаяның еңбектерінде әртүрлі қырынан қарастырылады [7]. Концепт сөздердің беретін ұғымын түсіну арқылы жеке адамнан бастап, қоғамдық топтардың, бүкіл бір ұлттың халықтың тіл өрісінің дүниетанымының ерекшеліктері айқындалады.

Лауазым ұғымымен байланысты адам баласының ойлау жүйесінде қалыптасқан құрылымға талдау жасап көрейік. Лауазым ұғымы қоғамдық өмірдің барлық саласындағы лауазымды тұрғалар,елді басқару, қоғамдағы билік мағыналарымен астасып жатады. Лауазым иесінің билік ету әрекеті қоғамнан тыс болмайды. Шәкәрім поэтикасында лауазым ұғымдарын сипаттауға қатысатын басты лауазымдық атаулар: атақ, дәреже,мансап атаулары. Патша, әкім, би, басшы, молда, ұлық, уәзір, бас уәзір, чиновник, жандарал т.б. ұғымдар Шәкәрім шығармаларында көптеп кездеседі. Бұлардың арасында пәнші (яғни пән-предмет, пәнші-предметник), кемеңгер, әлім, ғылымдылар,пән жамылған әлімдер тәрізді Шәкәрім қалыптастырған өзіндік қолданыстарының орны ерекше. Бұл атаулардың молынан ұшырасуы «лауазым» концептосферасы ауқымының кең екендігінің дәлелі. Сондай-ақ, лауазым концептісін толықтыратын негізгі ұлттық ұғымдардың қатарына қамшы, тізгін, көш атрибуттарының қатысуы- билік тізгінін ұстау, қамшылау, атқа мінерлер, көш бастаушылар, билік басындағылар, тізгінді қолдан алу қолданыстарына өзек болған. Олар семантикалық жақтан байланып концептуалдық танымды сипаттаған. «Лауазым» ядролық концепті болса, оны толықтырып мазмұнын байытатын төмендегідей ұсақ концептілер қатарында жуандар, мырзалар т.б. концептілік өрілім тезаурусы түзілген. Бұлардың арасында ақынның тілдік санасында жағымсыз мәнде, эмоциялық әсерде тұжырымдалатындары – ел жеген әкімдер, елді зарлатқандар, есепқор, жолкесер, мансапқор, араны ашық жан, саудагер, өсімшіл бай,паралатып ұлықты алған тұлға,қулар,қу залым, арсыз төбет тәрізді тілдік қолданыстары кездеседі. Атап айтқанда, ел жеген әкімдерді ақтарым жоқ [3. 233 б.] десе, енді бірде Партия қуған өңкей қырт. Әкімі – залым, биі – әңгірт [3. 240 б.]. тілдік құралдары арқылы сипаттаған. Сондай-ақ, бағалауыштық, жағымсыз сипаттарды беруде жұрнақ арқылы жасалған сөз- жасамдық үлгілер - мансапқор, сопысын, партияшыл, білгіштер, ұлықсып, әкімсымақ тәрізді

тілдік тұлғалары да жиі ұшырасады. Жағымсыз сипаттағы лауазым ұғымына байланысты концептуалды метафораларды,теңеулерді ақын өз шығармаларының өн бойында шеберлікпен ұтымды пайдаланған. Мысалы, қасқырша жемтік жеуден тартынбайды, адамшылық бойында қалмағандар [3.231 б.]; Қанағатсыз қасқырша ел зарлатып,өзіңше қыл дейсің ғой жуандықты дей келе, қанағатсыз қасқырдың жемтік жеу әрекеттерін, ешкімді аямай,талап жеуін Шәкәрім (аш бөрі) ретінде метафораланған (қасқыр) туралы адам баласының тұрмыс – тіршілігі негізінде қалыптасқан стереотип ұғымдармен көрсеткен.

Тындаушысын, оқырманын елең еткізер, тосын тіркес түзуде Шәкәрім дағдылы қолданыстан гөрі тың жол іздейді. Мысалы дағдылы қолданыстағы әлімжеттік жасау үлгісіндегі дайын тілдік тіркестің құрамын өзгертіп контоминацияналдау жолымен /жуандық қылу/, /қылып жүрген/ жуандықты/ тіркестерін [3. 371 б.] жасағанын байқаймыз.

Халқымыз қашанда лауазым иесінің қоғамдағы ролін,орнын, беделін, маңызын ерекше бағалаған «Лауазым» концептосферасына енетін ұғымдар халықтың рухани мәдениетінде, дүниетанымында ұлттық құндылықтар қатынасы тұрғысынан қарастырылады. Ендеше, Ш.Құдайбердіұлы қоғамның ынтымағын, береке бірлігін сақтауды ел басқарушы лауазымды тұлғаның міндеті ретінде танытады. Ел қамын ойлаған тұлғалардың бойындағы басым сипат, қасиеттер ар, әділет екендігін көрсетеді:

Мансапқорлар жойылса
Ерді адалдық жолға бастайтын
Елді арамдыққа әсте баспайтын
Басшы адам қойылса [3.298 б.] немесе,
Халқыңа еңбек қыл, Мақтанға салынба. Мансаптың тағы үшін [3. 386 б.]

Қорыта айтқанда, Шәкәрім шығармаларындағы «Лауазым» концептісі көп қатпарлы құрылымнан тұрады.Әрбір қатпарлары сол дәуірдегі мәдениеттің жемісі болып табылады. Белсенді қабаттарды түзіп, концептіні нақтылай түсетін мансап –мансапқор - мансаптың тағы элементтерін қолдануда ақын жағымды, жағымсыз астарларды айқын аңғартса,

Бостандық таңы атты, қазағым көріндер,
Арға ие басшының соңынан еріңдер [3.251 б.]. деген жолдардағы ойы арқылы Шәкәрім концептуалдық дүниетанымдағы ұлттық рух, ұлттық идеяны меңзейді және авторлық қолданыстағы тілдік таңбалармен ойын шебер бере білген.

Тілдік санадағы бірліктер негізінен сол қоғамның белгілі бір тарихи кезеңіндегі шындығын танытады. Мысалы, «Оқалы киім кию» фразеологизмі қоғамның өзгеруіне байланысты қазір қолданылмайтындығы, аталған тіркестің мағынасы шен алу ұғымын білдіретіндігі, халқымыздың тек өткен дәуіріндегі қоғамдық саяси – әлеуметтік өмірінде қалыптасқаны, қазіргі уақытта көркем шығарма беттерінен ғана орын тауып отыратындығы анық. Тіл – қоғамдық сана көрінісі. Дүниенің тілдік бейнесінен әр ұлттың өз болмысы,өз әлемі,

мәдени танымдық ерекшелігі анық көрінеді. Ойлау тілде көрініс тапса,керісінше, тіл де ұлттың ой жүйесіне өз таңбасын салады, яғни концептуализациялаудың өзіндік, ұлттық тәсілін көрсетеді. Алаш ардақтысы Ахмет Байтұрсынов « Қазақ салты атты» өлеңінде

Солардың қатарында біз де жүрміз,
Мәз болып құр түймеге жарқылдаған.
Не пайда өнерің мен біліміңнен
Тиісті жерлеріне сарп ұрмаған?!
Бұл бір сөз қасірет етіп хатқа жазған,
Қалмаған түк қасиет, қазақ азған.
Байға – мал, ***оқығанға - шен*** *мақсұт* боп,
Ойлайтын жұрттың қамын адам аздан,- дейді.

А.Байтұрсынов Абайдың « Сегіз аяғы»үлгісімен, - әсерімен жазылған «Жиған – терген » өлеңінде де елді, ел намысын ойлайтындар аздығы, бірліктің жоқтығы, ел басшыларының зорлықшылығы туралы ой-тұжырымының тілдік санадағы көрінісін былай сипаттаған:

Қараймын кейін,
Орысқа шейін
Хан *бағыпты қазақты* немесе
Баға алмай жөндеп ,
Басқаға көн деп,
Артқан жұртқа азапты.
Бас адамдар халықты
Сатып, сыйлар алыпты.
Келген соң бері,
Кейінгілері
Болды ***құмар шекпенге.***
Салынып дауға,
Сатынып жауға,
Болыстықты алысты.
Қазық боп жұртқа,
Қорған боп сыртқа,
Кім ойлады намысты?!
Мақтады ұлық – болды мәз,
Қауым үшін қайғы аз.

Жоғарыдағы Мақтады ұлық- болды мәз деген жолдар ұлы ұстазы Абайдың «Мәз болады болысың, арқаға ұлық қаққанға» деген ой- пікірімен үндесетін тілдік сана паралельдері. Осы ретте

С.Торайғыров:

Әділдік қызметкері болғандарға
Алғысты сол күнде айтар баршалары,- деп көрсетсе,

А.Байтұрсыновың:

Ұл туып ұлы жолға қызмет етсе,
Онан зор ұлтқа бар ма ырыс деген, - үндес ойлары арқылы тілдік сана паралельдері берілгендігін көруге болады.

Шәкәрімде:

Адалдың жолы болар заман бар ма,
Жем болдық шын *жексұрын надандарға*[8.48б.].
Атқа мінген жігіттен үмітім жоқ,
Сөзімді ұқса ойланар кейінгі жас. [8.48б.] немесе
...Көрмедім көш бастаған қазақ ұлын,
Кеңірдек, өңеш кетіп, қалды жұлын
Бәрің есті, батырсың, айлалысың,

Қазақтың түзеттің бе жалғыз қылын? деп айтылған ой Сұлтанмахмұтта

«Ел дейтін адал басшы әзір сирек»
Көпшілігі табансыз, қорқақ, күйрек.

Тағы бір ретте**:**

Қайдан табам ***халықтың шын баласын,***
Суын сүзіп, ақтарсам тау, даласын?! – деген сауал түрінде келеді.

Олай болса, Абай, Шәкәрім, Ахмет, Сұлтанмахмұт – дара, ірі шығармашыл тілдік тұлғалар. Соған қарамастан, олардың тілдік саналарындағы лауазымға қатысты жекелеген сөз тіркестері мен сөздердің қолданысындағы ұқсастықтар өте көп. Тілдік санадағы ой желісінің сарындас болуы жағынан, адамзаттық құндылықтар жайлы айтумен бірге әртүрлі құбылысты, ақиқат дүниені бағалау тұрғысынан олардың ойларының ұқсас түсіп жатуы тілдік сана паралельдеріне негіз болады. Жалпы, тілдік санадағы мұндай қолданыстар ұлтына ұл болу – ұлылық, ұлы болудың шарты- өз халқының өкілі бола білу деген тұжырыммен астасатындығын нақты көрсетеді . Адам баласын « ***Әділдік қызметкері*** » болуға шақырады.Тілдік санадағы бұндай ой-толғауға ұлт жанашыры Жүсіпбек Аймауытовтың: ***«....Қазаққа зор кеуде, ақ сүйек ,ақша жегіш жалтырауық шенеуніктің,сұлу сөзді,құрғақ бектің керегі жоқ; адал күшімен өгіздей өрге сүйрейтін жұмысшы керек.Сол жұмысшы – оқығандар. Бекерге кеткен сағат, босқа өткізген минут – ұлт ісіне зор шығын.***

Оқығандар! Бұл уақыт жан тыныштық іздейтін, қызық қуатын уақыт емес, қызмет қылатын, еңбек сіңіретін уақыт. Ойлаңыздар: халық біз үшін емес, біз халық үшін туғанбыз, олай болса, мойнымызда халықтың зор борышы, ауыр жүгі жатыр» деген сөзін және Әлиханның «***қазақ үшін қызмет етемін*** » [8.] деген сертін дәйек ретінде келтіреміз. Сұлтанмахмұттың « Таныстыру»поэмасында да « Қазақтың оң көзі» нағыз лауазым иелері туралы айтылған ойлар қарастырылады:

Түймеге жарқылдаған алданбаған,

Басқадай бір басы үшін жалданбаған. Ел- жұрты тарыққанда жол сілтейтін көсем, халық тағдыры безбенге түскенде көмекейлері бүлкілдеген шешен, тар заманда тәуекелге бел байлайтын перзенттер нағыз лауазым иелері екендігін қазақтың тілдік санасы айтқызбай-ақ ұғады.

Метафоралық модель әмбебап когнитивті тәсілге жатады. Мұнда бір концептуалды саланың бейнелері басқа саланың сәйкес келетін құрылымына ауыстырылады.

Сөздің бір ғана мағынасы болмыстағы заттар мен құбылыстардың өзін белгілегенімен, сол заттың барлық табиғатын айқындай алмасы түсінікті.Сөз дегеніміздің өзін әдетте зерттеуші ғалымдар адам санасында бейнеленген ұғым арқылы таңбаланған бейне, атау деп түсіндіреді. Лауазым концептісіне қатысты атаулардың ішінде метафоралану тәсілі арқылы жасалатындары көп кездеседі. Халықтық танымменбайланысты *көшбасшы, атқосшы, бас адам* т.б ұғымдары тілдік санада кең қолданыста. Осы арқылы адамның ойлау жүйесінде батыл ассоциациялар жасалады. Тіл дамыған сайын оның ауыспалы мағынада жұмсалуы таным деңгейіне орай тереңдей түседі. Түптеп келгенде, бұл құбылыс адамның абстрактілі ойлау деңгейімен біте қайнасып жатады.

«Жазған сөз жаным ашып Алашыма» атты өлеңінде А.Байтұрсынов:

Іші лас, сырты таза ***залымдардың***
Алданып құр сыртының тазасына.
Мәз болып байғазы алған балаларша
Сатылып ***жылтыраған танасына,*** -дейді.

Қазақ дүниетанымының бір ерекшелігін көрсететін «Бір адамға» өлеңі арқылы С.Торайғыров та тілдік санадағы «Лауазым» концептосферасына қатысты шен, шенді шекпен, жез, түйме, оқа концептілік өрілімдер тазаурусын төмендегіше өрбітеді және оқа, түйме, шенді шекпен тәрізділердің әрқайсысын тілдік санада жағымсыз коннотациямен сынға алады. Автор дүниенің тілдік бейнесін шынайы образбен беруде этнолексемалардың (оқа, түйме, шен, шекпен) семантикасына сүйенеді. Мысалы:

Суреттер және көрдім жүзі жарқын,
Ойладым: « *Оңдырған- ау бақ қан халқын*».
Соншама *құны толық бұлды түйме*
Артында қалдырмас па жақсы даңқын?
Дедім мен: « Құтты болсын *шекпеніңіз,*
Артқыға қандай егін еккеніңіз?...

Мәтіннің когнитивті құрылымындағы тілдік сана көмегімен тілдік тұлға өзін қоршаған дүниеден өзге өз танымына сәйкес ерекше шындық қалыптастырады,ақынның тілдік тұлғасының өзіндік шындық болмысының бейнесін жасайды.Ақын тезаурусы мен мәдениетіндегі сөз - образдар – ғаламның тілдік бейнесін жасауға ат салысатын тілдік бірліктер.

Демек, «**тілдік көрініс»** дегеніміз – тілдің лексикасында, грамматикасында таңбаланған күллі әлем, ғалам туралы білімдердің жиынтығы. Заманның құбылмалы мінезі кейіпкерлер әрекеті мен ішкі ойы арқылы беріледі. Онда дүниенің тілдік көркем бейнесі кесе фреймімен ментальді берілген. Фреймдік қатынастағы тілдік белгілер ортақ лексика семантикалық топ құрап, « қазына мал» концептісінің когнитивтік моделін құраған. Фреймнің философиялық астары басым бағыт ұстанғанына көз жеткізе аламыз:

Ол рас аталарың *шенге алыпты,*
Арзан қып, қымбат емес, кемге алыпты.
Яки мақсат; тілмаш боп, жем табу ма,
Жылтыратып ***сары түйме шен*** *тағуға*;
«***Ел» дейтін адал басшы*** әзір сирек,
Көпшілігі табансыз, қорқақ, күйрек [8].

Тағы да:

Төр алдында ***мырзалар,***
Көп мақтаса ырзалар.
Миллет десе түксиіп,
Сайлау десе қызбалар

немесе,

Жасты шіріткен шалы тұр,
Бір борандық малы тұр.
Аузын ашып, әкел деп,
Болыс,билер тағы тұр
Партия, дау-жанжалдың шеті шықса,
Мал тұрсын аямайды баласын да [8]

Кейбір лауазымды адамдар арасында ескіден келе жатқан қоғамдық дерт – жемқорлық, парақорлық.

Мысалы, ақын Шортанбай Қанайұлы да өз заманындағы би - болыстарды жемқорлықтан сақтандыра отырған.

Билер пара жемеңдер,
Жанға бейнет кезбеңдер.
Кісі хақын алмаңдар,
Аузыңа пара салмаңдар, - деген ескертуі, әлі күнге дейін өзектілігін жоймаған психологиялық аXVалды пайымдауы - жоғары тілдік сана көрінісі. Жыраулар да қазақ қоғамында саяси-қоғамдық қызмет атқарғаны белгілі. Жыр мәтіндері арқылы мазмұндық – концептуалдық ақпараттарды, жыраулық дәстүрді тудырған тілдік сананы, жоғары ұлттық менталитетті, тілде жасырынған «білім қорын» сол қызметі арқылы жеткізе білген. Қоғам дертіне айналып отырған парақорлық жең ұшынан жалғасу, сыбайластық Ақтанберді жырауда да сәуегейлікпен тілдік санада суреттеледі:

Жазылмас дерттер көбейіп,
Шомылып ұрық себеді.
Төрелік айтар билердің
Ақша болар керегі.

Тілдік санадағы басшы ұғымының шляпа, очки, портфель тәрізді заттармен ассоциациялану үрдісі де кең көрініс тапқан. С.Торайғыровтың «Қандай басшы» өлеңінде басшы ұғымы шартты түрде өзгертілген. Бір жағынан мегзеу тәсіліне көшіп тұр. Мегзеу - алмастырудың бір түрі – бүтінніңорнына бөлшекті қолдану. Бұндай мегзеу сөздерге қарап лауазым иесінің мінез – құлқын, халқына адал қызмет көрсетпеу, өз қызметін асыра пайдалану, тоғышарлық т.б. ұнамсыз әрекеттердің сол қоғамда белең алған құбылыстарын анық аңғарамыз:

Қазаққа ***басшы****мыз дер* ***шляпалар,***
Очки сап, ***портфель*** ұстап жүрген жандар.
Істеген он тиындық еңбегі жоқ,
Бос мылжың даурықпада қанша мән бар!
Өзі үшін бір қалаға барып келсе,
Керек-жарақ нәрсесін алып келсе,
Одан *артық* ***басшыны*** қазақ таппас,
Шығынын он есе ғып салып келсе.
Газет-журнал басшыны мадақтаса,
Өтірік-ақ оған кір жолатпаса,
Көрінген мінін дағы бетке айта алмай,
Аңшының итіндей боп алақтаса
Кімде ***түйме*** көп болса, тілін алып,
Оларға пальто әперіп, галош салып
Ісің түзу болса да, ол шытынаса,
Кешу сұрап алдына шұлғып барып,
Не айтса да « таптыңыз***, құп тақсырлап***» ,
Біліміне тұрғансып мейрің қанып,
Өз көңіліңнің қалауын бір қыла алмай,
Закон не айтады деп тұра қалып,-
Әкім болсам осындай қорлықтардың
Басыма келетіні айдан анық.
Сорпаға шығарлары солар болса,
Мен оны құяр едім итке қалқып.
Қолда ту, аста тұлпар, үстім ***шенді,***
Тұрмайды омырауыма ***медаль*** сыйып
Солайша Шыңғысхан мен Бонапарттай
Атағым жұрт көзінде болса биік!.

Тілдік сана ретінде ең алдымен, тілдік құралдар арқылы, яғни сөздер, сөз тіркестері,фразеологизмдер, мәтіндер, ассоциацивтік өріс, сондай-ақ, осы өрістің жиынтығы ретіндегі ассоциациялық тезауруспен көрінетін сана бейнелері қарастырылады [1]. Сөздің ассоциацивтік мағынасына зер сала отырып, жоғарыдағы мысалдарда авторлардың тілдік санасындағы әлем бейнесінің құрылымдану көрінісі анықталды және адамзаттық ментальдік ерекшеліктеріне талдау жасалды. Қорыта айтқанда, «лауазым» концептісі батырлық,ерлік, әділдік, төзімділік,басқарушылық фреймдік тармақтар арқылы толыға түседі. Лауазым концептісін қалыптастыратын концептілік жүйе: лауазым-атақ, лауазым-байлық, лауазым- парақорлық, лауазым-билік, лауазым-бедел, лауазым-ел ағасы құрылымдарында анықталғандығын, аталған концептінің фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, теңеулер түріндегі үлгілері арқылы көрінетіндігін ескертеміз.

Сондықтан адам біткен ертең әлі
Бас иіп әділдікке келер бәрі.

Надсонның айтқанындай; Жауыз жолмен
Жүре алмай, дымы құрыр онан әрі.
Талған күш, ауырған жан,қиналған тән

Дертіне жақындықты етер дәрі
Әділдік қызметкері болғандарға
Алғысты сол күнде айтар баршалары [8.].
Былтыр ол «**би болсам**» деп арман етті,
Сойыс қып, елге шауып, ақша төкті,
Біреудің арқасында беделді боп,
Би болды, жез знакке қолы жетті.
Сары жез сатып алды малын шашып,
Сол үшін мақтанады мықын басып.
Төбетке тағып қойған **қарғыдай** қып,
Ол «**шенін**» тастамайды мойнына асып.
Ол қарғы білім бермес таққанменен,
Надан білгіш бола ма мақтанменен ?!
Мәстек шауып тұлпардан бәйге ала ма ,
Қадірлеп асыл жабу жапқанменен

Тілдік санада лауазым абстракт ұғым ретінде көрінгенімен оның негізінде субьект иесінің тұратындығы заңды. Әрі тілдік санадағы белгілі бір субьектіге жағымды және жағымсыз көзқарастар қалыптасатындығын ескерсек, әрбір лауазымдының бар болмысын бір ғана шағын детальмен таныту, өзара байланысты ұғымдар мен шектес заттармен тілдік бірліктермен атап көрсету өзінен-өзі түсінікті. Жуандар, күштілер, азулылар субстансивтері арқылы қоғамдағы қандай да бір әлеуметтік топқа жататын адамдардың жағымсыз әрекеті туралы астарлы ақпарат, мәлімет, ұғым қабылдаушы санасында тіл арқылы танылатындығы белгілі. Адамның ойлау әрекеті, көп жағдайда, белгіленген, шегі нақтыланған, шеңбері сызылып қойылған үлгі түріндегі логикалық ой – пікірдің аясына сыймайды. Айналадағы ақиқат дүниенің, нақты өмірдің сан алуандығы, сан түрлілігінің көрінісі адамның ойлау жүйесінен, ойлау әрекетінен сезіліп байқалатыны сондықтан. Обьективті дүниенің сезім мүшелері арқылы ғана емес, абстрактілі ойлаудың нақты нәтижесі – ұғым, пікір, ой қорыту болса, ол тілдік құралдар арқылы жарыққа шығады, өйткені тілсіз ой болмайды. Тілдік санадағы лауазымдыларға қатысты бейнелі, образды қолданыстар Абай мен Шәкәрімде, Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармаларында молынан ұшырасады. Ақиқат дүниені бағалау тұрғысынан олардың тілдік санадағы ойларының ұқсастығына төмендегі мысалдар дәлел болады:

Жуаны қылады зорлық
Момынның көргені қорлық.
Теп-тегіс қулық пен ұрлық,
Ал енді **қайтіп ел болдық?**

Немесе,

Жуанның ойы осы ғой, ...
Бұл мінезден шошы, қой. **(**Шәкәрім)
Байлыққа **азулылар** күшпен жеткен ,
Аямай байлық үшін арын төккен...
(Сұлтанмахмұт)

Құлқынның құлы болып **ардан безген**,
«Халқым » деген **басшының** ісі сол ма?!
Не үшін кім берді екен **шенді шекпен**,
Қандайлық қызметі үшін халыққа еткен?
Еңбегін момын елдің күшпен талап,
У үшін алған шығар елге сепкен
Байлық пен дүниені қылған мақтан,
Сол үшін падишаға елді сатқан.
Бар байлығы жинаған көздің жасы,
Еңбекпен бір малы жоқ терлеп тапқан.
Сары жез – ит қарғысын шен деп таққан,
Ел сатқан, **пара берген** сөйтіп жаққан. («Қос үй»)
Бай едің өз алдыңа шаруа баққан,
Шалықтап, шалқып сөйлеп, шалқақ қаққан.
Ойладың; «Осы малдың арқасында ,
Мен дағы атансам,- деп,- бір **жез таққан**!»

(«Партияшыға»)

Абайдағы «Күштілерім сөз айтса, бас изеймін шыбындап» деген жолдармен басталатын ой желі Сұлтанмахмұт тілдік санасында, қолданысында да жалғасын тауып, лауазымдылардың екіжүзділігі анық ашылады:

Төре көрсе, жалаң **бас шұлғып** билеп,
Бәйек боп әулиедей ізін сүймек.
Елге келсе өтірік мақтанатын;
«Қорқайын ба, **ұлыққа** айттым сүйдеп!»

(Сұлтанмахмұт)

Абай заманындағы тілдік санадағы
Мәз болады болысың
Арқаға ұлық қаққанға
Шелтірейіп орысың
Шенді-шекпен жапқанға, - немесе Дулат айтқан «шен-шекпенге сатылған, батпаққа елін батырған» ұлықтар портретіндегі үндестік, лауазымдылар характерлерінің екіжүзді, жағымсыз, айлакер, жемқор ел пысықтарының тілдік санадағы ортақ бейнесін тілдік құралдармен шебер бере білгендігінің дәлелі.

Бір ұрты май, бір ұрты қандар **да бар,**
Қой терісін жамылған жандар **да бар.**
Жазасызды жазалап *атақ* алып,
Ақ жүрексіп жүретін паңдар **да бар**, - (Шәкәрім)

Материалдық мәдениет те, рухани мәдениет те тілден көрініс тауып отыратынын ескерсек,[9.] атаққа, шенге байланысты жағдайларда тілдік санада **жез тағу, жылтыраған тана, көп түйме, сары түйме, жез түйме, жез знак** концептілері белсенді қолданысқа ие болған.

Қорыта айтқанда, Абай, Шәкәрім, Ахмет, Сұлтанмахмұт өлеңдерінің өн бойында байқалатын тілдік сана паралельдерінен сол дәуірдегі, қоғамдағы, билік басындағы лауазымдыларға жағымсыз көзқарасын, халыққа адал қызмет ететін адал басшыны армандағанын нақты аңғарамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Караулов Ю.Н. Предисловие . Язык и личность. - Москва: Наука, 1989.-211с.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. - Алматы: Ғылым, 1999.-581б.
3. Құдайбердіұлы Ш. Жол табалық ақылмен. Шығармаларының 1томдық жинағы.2006.
4. Байтұрсынұлы А.Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989.-305 б.
5. Қайдар Ә. Халық даналығы. - Алматы:- 2004.-560 б.
6. Ахмедияров. Қ.Формирование и развитие метаязыка русской поэтики. Дисертация докт. фил. наук. Алматы. 2003.- 250б.
7. Нұрдәулетова Б.И. Когнитивтік лингвистика.Алматы.2011.
8. С. Торайғыров. Өлеңдері мен дастандары. Алматы: Раритет. 2007.-208 б.
9. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Фил. ғыл. Докт... дис.:10.02.02.-Алматы,2007.-330 б.

ЖЕКЕ ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ҮШТІЛДІЛІКТІҢ МАҢЫЗЫ

Г.Р. Налибаева
магистр
К.А. Исентаева
магистр
«Өрлеу» БАҰО АҚФ Астана қаласы бойынша
ПҚ БАИ мониторинг және талдау бөлімі
Астана, Қазақстан

Аннотация. *На сегодняшний день полиязычное обучение для подрастающего поколения раскрывает сеекреты мировой науки и позволяет обучающимся в образовательном пространстве свободно развивать свои способности и потребности.*

Обучение на трех языках – требование времени, где ее основными целями является: владение несколькими языками, способность к социальной и профессиональной ориентации, формирование и развитие культуры личности.

Сегодня наша страна согласно своим показателями должна достойно войти в число пятидесяти развитых стран мира, где система образования должна соответствовать требованиям мирового образования. Поэтому информационно-коммуникативный мультикультурализма в эпицентре образовательных компетенций должны быть признаны в качестве базовых знаний.

Ключевые слова. *полиязычное обучение, требование мирового образования, образовательные компетенции, информационно - коммуникативный мультикультурализм.*

Abstract. *To date, of multilingual education for the younger generation reveals seekrety world science and allows students in the educational space free to develop their abilities and needs.*

Education in three languages - the requirement of time, where its main objectives are: possession of several languages, the ability to social and professional orientation, formation and development of the individual's culture.

Today our country according to their performance should adequately enter the top fifty developed countries, where the education system must meet the requirements of world education.

Therefore, information and communication multiculturalism in the midst of educational competence must be recognized as a basic knowledge.

Keywords*. training of multilingual, global education requirement, educational competence, information and communication multiculturalism.*

Бүгінгі таңда көп тілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіндік беретін қажеттілік. Үш тілде оқыту – заман талабы десек, оның негізгі мақсаты: бірнеше тілді меңгерген, әлеуметтік және кәсіптік бағдарға қабілетті, мәдениетті тұлғаны дамыту және қалыптастыру. Бүгінде еліміз жаңа ғасырдың табалдырығын абыройлы көрсеткіштермен аттап, дамыған елу елдің қатарына қосылуға бет бұрғандықтан, білім беру жүйесі де әлемдік білім талаптарына сәйкес болуы тиіс. Сондықтан білім ошағындағы көпмәдениеттілік ақпараттық және коммуникативтікпен қатар қойылып, білімнің базалық құзыреттілігі ретінде танылып отыр.

XXI ғасыр – білімділер ғасырының талабына сай зерделі, ой-өрісі жоғары азаматты қалыптастыру мемлекетіміздің негізгі стратегиясы болып саналады.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2007 жылғы 28 ақпандағы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты халыққа Жолдауында «Тілдердің үштұғырлығы» атты мәдени жобаны кезең-кезеңмен іске асыруды ұсынды. Нұрсұлтан Әбішұлы «Қазақстан бүкіл әлемге халқы үш тілді пайдаланатын мәдениетті ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар: қазақ тілі - мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қарым - қатынас тілі және ағылшын тілі - жаһандық экономикаға ойдағыдай кіру тілі» деген сындарлы да салдарлы үндеу жолдады 1.

Мемлекет басшысы 1 наурызда «100 нақты қадам» Ұлт жоспары аясында білім мен ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған жаңа мемлекеттік бағдарламасын қабылдау туралы жарлыққа қол қойғанын айтты. Аталған бағдарламаның негізгі мақсаты - Президент ұсынған «Мәңгілік ел» идеясын орындауға бастайтын, оған негіз қалайтын платформа жасау.

«Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыру белгілі бір құндылықтар жүйесіне негізделетіні белгілі. Сол құндылықтардың ішіндегі ең бастысы - қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде нығайту, қазақстандықтардың үш тілде еркін сөйлеуіне жағдай жасау. Мемлекеттік тіл «Мәңгілік Ел» идеясының негізі, өзегі. Мемлекет билігінің құдіреттілігі мен күштілігі қазақ тілінде

сөйлеуімен өлшенеді. Мемлекет қай тілде сөйлесе, сол тілдің құдіреті қашанда үстем болады. Мемлекеттік тілде сөйлеу қазақ халқының ішкі бірегейлігін нығайтып, өркениеттік, мәдени бағытын арттырады. Тіл - ұлттың мәдени коды, ойлау және таным, дүниеге қатынасының, құндылықтарды бағалай білу жүйесінің коды. Сонымен бірге, тіл - билік, үлкен саясат. Тіл - «Мәңгілік Ел» идеясының басты негізі. Ана тіліңді құрметтеу - ұлттық намысты ояту мен жаңғыртудың көзі. Бұл жолда тілдік және ақпараттық кеңістікті қорғау, оған мемлекеттік тұрғыдан ықпал ету, ақпараттық кеңістік қауіпсіздігін қамтамасыз ету ел тәуелсіздігін қорғаудағы басты ұстаным болуы тиіс. Білім беру жүйесі мәдениетпен тікелей байланысты. Демек, «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыру үшін білім беру жүйесінің мақсатын өзгерту керек. Ол, біздіңше, креативті, шығармашылық сипатта ойлайтын «мәдениетті тұлғаны» қалыптастыру.

«Мәңгілік Ел» идеясының философиялық мәдени астарын талдауда ерекше назар аударатын мәселе - ұлттық тәрбие. Тәрбие тал бесіктен басталады десек, ұлттық тәрбие отбасынан бастау алуы керек. Отбасылық тәрбие мәдениетті тұлғаларды қалыптастыруды басты мақсат ретінде ұстануы керек. Бұл жолда үлкенді құрметтеу мен ата-ананы сыйлауды, ар, намыс, ұят сынды құндылықтарды жастар санасына сіңдіруді басты идеологиялық ұстанымға айналдырудың маңызы зор. Қазақ болашағы тектілік пен кісілікті, бірлік пен татулықты, білім мен адамгершілікті ұштастыру негізінде жүруі тиіс. Отбасы мемлекет пен қоғам алдындағы жауапкершілігін сезінуі қажет. Отбасы болашақ жастарды ұлттық құндылықтар негізінде тәрбиелей отырып, олардың санасына патриоттық сезім ұялатуы тиіс. Сонымен бірге, әйел-ананы қорғау, құрметтеу, жетім мен жесірін қорғау қоғамның ұлы жолдағы басты құндылығы ретінде мойындалуы тиіс.

Бұл саясатты қолдау дегеніміз, біріншіден, өз тіліміздің бай екендігін көрсете отырып өзге тілдерді еркін меңгере алатын ұлт ретінде дәлелдейміз. Екіншіден, шетелмен тығыз қарым-қатынас орната отырып экономикамызды жақсартамыз.Үшіншіден, «Жас болса да, бас бола алатын» мемлекет екендігімізді толығымен көрсетеміз. Қазақстан үшін үштұғырлы тіл – елдің бәсекеге қабілеттікке ұмтылуға бірінші баспалдағы.өйткені, бірнеше тілде еркін сөйлей де, жаза да білетін қазақстандықтар өз елінде де, шетелдерде де бәсекеге қабілетті тұлғаға айналады. Біздің басты мақсатымыз – Қазақстан Республикасының тіл саясатын жүзеге асыру, тілді меңгеруге деген қызығушылықты ынталандыру, жан-жақты дамыған, бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеу, үш тілді – қазақ, орыс және ағылшын тілдерін жетік меңгерген қабілетті жастарды қалыптастыру.

Бір халықтың мәдениетін басқаларымен салыстыру арқылы әлем суретін әр әлуан әрі тұтас көруге мүмкіндік беретін ұлттық мәдениеттің барлық ерекшеліктерін және құндылықтарын сезінуге болады. Көптілді үйретудің қай қырын алып қарасақ та, жүргізілетін жұмыстардың басты мақсаты - білім берудің сапасы мен нәтижелілігін арттыра отырып

полимәдениетті тұлғаны қалыптастыру болып отыр. Білім беру бәсекеге қабілетті, жоғары сапалы болуының нәтижесінде қазақстандық мектептердің түлектері өз білімін шетелдік жоғары оқу орындарында жалғастыра алатындай болуы қажет. Сондықтан білім берудің маңызы стратегиялық міндеті, бір жағынан, мектеп бітірушілердің халықаралық біліктілік сапасын, лингвистикалық білімін жетілдіру, ең негізгісі мемелекеттік, ана тілі мен шетел тілдерін меңгеруді қамтамасыз ету болып табылады.

ЮНЕСКО XXI ғасырды полилингвизм ғасыры деп атады. Болашақ ұрпағымыз тек ана тілін меңгеріп қана қоймай, бірнеше шетел тілін меңгеруі керек. Ал шетел тілін жан - жақты меңгертуде оқу-тәрбие процесін қызықты, ыңғайлы және ұтымды ету үшін бірнеше тілдегі (қазақ,орыс,ағылшын) әдіс - тәсілдерді қолданамыз. Тәуелсіз ел болған соң әлемнің барша жұртымен қарым-қатынас жасай бастадық. Енді біз тек орыс тілін ғана емес, қытай, түрік, ағылшын, француз және басқа ұлттардың тілін біліп, олармен қатынас жасауға тиістіміз. Алайда, әлемде ең басты тіл - ағылшын тілі екені дау туғызбастай ақиқат.

Бүгінгі таңда ағылшын тілін меңгеру дегеніміз – ғаламдық ақпараттар мен инновациялардың ағынына ілесу деген сөз. Оған қоса ағылшынша білсең, әлемдегі ең үздік, ең беделді жоғары оқу орындарында білім алуға мүмкіндігің мол. Тіпті, оқуыңды тәмамдаған соң біршама уақытқа шетелде қалып, еңбек етуің үшін де бұл тамаша мүмкіндік. Ең бастысы, ағылшын тілін білу – бұл іскерлік қарым-қатынас және әлемнің кез келген нүктесінде бизнеспен айналысу үшін міндетті талап. Жалпы Әлемдік рейтингте ағылшын тілі бірінші орын алады,сондықтан біз ағылшын тілін игеруде серпіліс жасауымыз керек. Ағылшын тілін меңгеру – жастарға әлем танудың кілті болмақ. Сонымен қатар ағылшын тілін меңгеру біздің еліміздің әрбір азаматына өмірдегі шексіз жаңа мүмкіндіктерді ашады:

- өзге мәдениет өкілімен тікелей, аудармашының көмегінсіз қарым-қатынас жасай аламыз;
- ғылыми үлгілері дамыған шетелдік мағлұматқа қол жеткізе аламыз;
- ғаламтордағы ағылшын тіліндегі мағлұматты игере аламыз;
- жастар мен ғалымдар экономикасы дамыған елдерде білім алып, сол елдің озық тәжірибесін елге алып келуге мүмкіндік алады;
- өз зерттеулеріміздің нәтижесін шетелдердегі жоғары конференцияларға, конгрестерге, симпозиумдарға шығарып, көрсете аламыз;
- өзге мәдениеттің көркем әдебиетімен тұпнұсқасында таныса аламыз;
- өндірістің қай саласында болмасын жұмысқа тұру мүмкіндігіміз бен жалақымыз артады;
- соңғы инновациядан және жаңалықтардан хабардар болады, әсіресе инженерия мен технологияларға қатысты.

Қазақстанның азаматы, қазақ тілінің дамуына өлшеусіз үлес қосқан неміс ұлтының өкілі Г.Бельгер: "Неміс тілі, қазақ тілі, орыс тілі - шабытымның үш қайнар бұлағы» - деген екен. Қазақ халқының «Жеті

жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл» деген мақаласы «Үш тұғырлы тіл» саясатын жүргізудің негізі бола алады. Ал, А.П. Чеховтің «Шет тілін білмеген адам өзін паспортсыз жандай сезінеді» деген қанатты сөзі, бір тілмен шектелген адам өзін еркін, бостандықта жүргенін сезіне алмайтынын нұсқап отыр. Ендеше, «Үштұғырлы тілді» меңгеру – еркіндіктің, бостандықтың, бәсекеге қабілетті ұлт болудың, ұлт болашағының жарқын болуының кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Жаңа Әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауы. - Астана, 2007 .
2. Назарбаев Н.Ә. «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Жолдауы. - Астана, 2014 жыл 11 қараша.
3. Білім беру мекемесі басшыларының анықтамасы. №4 (112) 2016.
4. Қазақстан мектебі. № 5,8 (1084), (1087) 2016.
5. Республика ұстаздары. Педагогикалық газет. № 21-22 (322) 2016.
6. Қазақстан мектептеріндегі шетел тілдері. № 6 (90) 2016.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУҒА ДАҒДЫЛАНДЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Н.Ә. Кенжебекова
аға оқытушы
Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ
Ақтөбе, Қазақстан
pimno-spis@mail.ru

Аннотация*. В этой статье рассматриваются выгодные пути навыков работы учеников начальных классов. В целях увлечения учеников работать с текстом даются примеры познавательных заданий, описаны пути их решениях.*

Ключевые слова. *текст, текстовая структура, языковое отношение, целостность текста, стилевое единство.*

Abstract. *In this article sayed about advantageous ways of attainment works primary school children. At mission interest child's work with text gives examples of instructive tasks, description works their descision.*

Keywords. *text, text structure, language relation, integrity of text, stylish unity.*

Оқыту үрдісінің әдіснамалық негізі болып табылатын таным теориясы болып табылады, ал қозғалыс күші – қарама-қайшылық, егер ол мазмұнды болса, оқушының алдында осы қайшылықты шешу саналы қажеттілік болып саналады. Оқу үрдісінде осы қайшылықтарды оқушылар жаттап алатындай ғана емес, оны шешу әдісін өз бетінше таба алатындай заңдылықта дайындалуы қажет. Оқытуда оқушыларға мұғалімнің әсер етуімен білім алуға қажетті және меңгеруде маңызды мәліметтер, жаңа оқу тапсырмаларын орындау үшін танымдық қызмет тәжірибесі мен осы

қажеттіліктерді қанағаттандырудағы нақты мүмкіндіктер пайда болады. Оқушының оқу үрдісіндегі іс-әрекеті оқу-танымдық сипатта болады. Оқытудың нәтижелілігі мұғалімнің оқу үрдісін оқушының танымдық іс-әрекетінің негізгі заңдылықтарына сәйкес ұйымдастыруы негізінде анықталады. Оқушы оқу-танымдық іс-әрекеті арқылы қоршаған ортаны ғылыми түрде түсінуге тырысады, осының негізінде ізденімпаздықпен айналысады, ізденімпаздық оның танымдық қызығушылығын тудырады. Танымдық тапсырмалар оқушылардың танымдық қызығушылығын туғызып, танымдық белсенділігін арттырады.

Танымдық қызығушылықты тудыратын танымдық тапсырмалардың бірі - мәтінмен жұмыс. Мәтін латын сөзі textus - өрілім, қосылым арқау, тілдік бірліктердің мағыналық байланысы арқылы біріккен жүйелілік дегенді білдіреді. Мәтін –сөйлесім әрекеті мен ойлау үрдісінің жемісі.

Мәтін – тұтастыққа, типологиялық ерекшелікке, стилистикалық реңкке, абзацтарға немесе күрделі синтаксистік тұтастыққа бөлінуге, мәтінішілік түрлі байланыстар мен қатынастар жүйесіне ие болып келетін тілдің күрделі бірлігі [1, 101].

«Мәтін өзінің құрылымымен ғана емес, мазмұнының көпқабаттылығымен де күрделі бірлік. Әрбір жекеленген мәтін - сөйлеудің туу процесінің жемісі ретінде белгілі бір ойдың синтезделген көрінісі.Әрбір мәтін-тілдік қызметтің, тілдік танымның «лабораториясынан» қайнап шыққан нәтиже. Сонда мәтіннің құрылымдық- мағыналық жүйесін танып – білу дегеніміз – ойдың құралу жолдарын тануға ұмтылу дегенмен бірдей. Текстi оқып-естіп түсінуі арқылы тыңдаушы, оқушы бұрын болып өткен ойлау процесін «қайта басынан кешіреді». Бұл бір психикалық процестің нәтижесі ретіндегі туындының екінші бір санада қайтадан «қорытып», орнығу процесі»,- дейді Н.Ж. Құрманова [2,7].

Мәтін-адамдардың тілдік қарым-қатынасының жемісі болып саналатындықтан, мәтін коммуникативтік аспектіге ие. Мәтіннің ерекшеліктерінің бірі–оның тұтастығы.Мәтіннің құрамындағы сөйлемдердің байланыстылығы – мәтіннің қасиеті. Бірақ сөйлемдердің сыртқы формалдық байланысы емес, мағыналық байланыс қана сөйлемдерді бір логикалық желіде ұстап тұра алады. Мәтіннің тұтастығы, оның сөйлемнен жоғары деңгейде тұратындығы В.Г.Афанасьев, И.О.Москальская, О.А.Каменская еңбектерінде қарастырылған.

Б.Шалабаев мәтіннің маңызды белгілеріне оның тақырыбының болуы мен аяқталуын жатқызса, Т.А. Ладыженская оның тақырыбының болуы, белгілі бір жайды хабарлауы, тиянақты аяқталуы, тақырыптың бірлікте тұруы, мәтін компоненттерінің жалпы ортақ пікірге бағынуы, логикалық жүйеде құрылуы, мәтін бөліктерінің сөйлемдердің байланыстылығы, оның стильдік бірлікте болуы керек дейді [3,229].

Мәтінді синтаксистік семантика тұрғысынан талдауда тұратын идея - синтаксистің жоғары деңгейі сөйлем емес, мәтін деп тану. Г.Я.Солганик: «Өмір тәжірибесінде ойлаудың байымдау формасы өзімен тығыз

байланыста болатын келесі пайымдаула арқылы солардың жиынтығы арқылы білдіріледі. Солармен бірігіп келіп қана белгілі бір ойдың даму барысын көрсете алады»,- дейді. Г.Я.Солганиктің осындай ойын Л.П.Доблаев та қоштайды: «Егер сөйлем байымдауды білдіруге қызмет етсе, онда текст байымдаулардың бірігіп келіп білдіретін күрделі ойын танытады» [2,25]. Мәтін тек сөйлеудің туындау процесінің жемісі ғана емес, сонымен қатар, қабылдау жемісі болып табылады. Сондықтан да мәтінді екі жақты тану үлкен орын алады: біріншісі – айтушының тұрғысынан, екіншісі – тыңдаушының тұрғысынан қарастыру. О.М.Копыленко мәтін байланыстылығын айтушы сөйлеуімен байланыстырса, мәтіннің тұтастық сипатын тыңдаушының қабылдау ерекшелігімен байланыстырады. Сонда айтушы өзінің тұтас мәтінін тыңдаушы қажеттілігіне байланыстыра туғызады. Тыңдаушы тұрғысынан келсек, берілген мәтінді түсіну оны қабылдаудан басталады.

Мәтін – тіл бірліктерінің барлық басқа түрлерінен өзгеше келетін, өзіндік ерекшелігі ол бірлік ретінде танылады. Мәтін ұғымы тілдің ең кіші бірліктер қызметін танытса, екінші жағынан мәтіннің өзіндік табиғатын да танытады.

Мәтінмен жұмыс істеу – оның тұтастығы мен байланыстылығын немесе мазмұнын таныту ғана емес, әсіресе, мәтіннің құрылымдық және мазмұндық потенциалын баланың дүниетанымын дамытуға қарай бағыттауда маңызды болып табылады. Мұғалім пайдаланатын мәтіндер оқушының тіл бірлігінің белгілерін танып қана қоймай, танымдық қызығушылығы артуына да, сонымен қатар дүниетанымдық көзқарасы қалыптасып, дамуына да мүмкіндіктер беретіндей болуы тиіс.Оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыратын мәтінмен жұмыс түрлерін Н.Құрманова мен К.Мухлистің «Текст теориясы және текстi талдау әдістемесі» еңбегіндегіәдістемелерге сүйене талдау жасап көрелік. Аталған еңбекте мәтінмен жұмыстың бірнеше жолдары көрсетілген, соның бірі – мәтін құрастыру. Оқушылар мазмұндама, шығарма, әңгіме жазуда немесе сабақта ауызша сөйлеуі – барлығында да оқушы мәтін құру ерекшелігімен анылады. Оқушылар мәтін құрастыруы үшін алдымен мәтіннің құрылымдық ерекшелігі талданады. Дайын күйіндегі мәтіннің құрылымы төмендегідей тізбектен тұрады:

Мәтін - Абзац - Тезис – Жоспар - Тақырып

Ал оқушылар мәтін құрастыру үшін осы тізбек керісінше талданады.

Тақырып - Жоспар - Тезис - Абзац - Мәтін

Бұл тізбек - оқушыға тіл бірліктерінің мәтін құраудағы орыны мен қызметін айқын танытатын әдіс. Мәтіннің абзацтарға, күрделі сөйлем тұтастықтарына, сөйлемдерге бөлшектенетіні белгілі.

Оқушыларды мәтін құрастыруға жаттықтыратын тапсырмалардың бірі - дайын мәтіндерді салыстыру.

Оқушыларға тапсырма: төмендегі екі мәтінді салыстырып, қай мәтінде айтылған ой анық, әсерлі, бейнелі берілгендігін анықтаңдар. Ол неліктен екендігін түсіндіріңдер.

1- мәтін. 2- мәтін.

Тау ішінің жаңбырлы, қараңғы Тау ішінің түні. Бақтығұл көңілін түні. Бақтығұлдың көңілінде дегі күдікті бір сәттің ішінде көптен шешілмей келе жатқан оп-оңай жазып жібергендей болды. күдікті бір сәттің ішінде оп оңай Түні бойы малмен араласа жүрген жазып жібергендей болды. Түн көзбен маңайды бір шолды. Көп баласында малмен араласа жүрген жер.Тау. Кейде тау дию жүрген машықты көзбен мекеніндей көрінеді. Қарағайлары маңайды тағы бір шола қарады. Бар беттері үңірейіп көрінеді. Көп жүрген жер. Мол ұлы тау. М.Әуезов. Кейде тау қара түн, ақ жауын ішінде алып дию мекендегідей көрінеді. Сыпсың қарағай жапқан түкті беттері жақын жерден қап –қара болып үңірейіп, қараңғылықтың түпсіз терең зынданы сияқтанады.

М.Әуезов.

Осындай салыстырулар оқушылардың мәтін құру қабілеттерін қалыптастыруға, логикалық ойлауын дамытуға негіз болады, өйткені оқушы мәтінді салыстыру арқылы мәтіндегі ойдың қалай «кірпіштен өрілетінін» «лингвистикалық эксперимент» жасау арқылы өзі бақылап отырады [2,82].

Екі мәтінді салыстыру үшін берілген талдау үлгісі төмендегідей: 1) екі мәтінде де 6 сөйлемнен бар. 2) Екеуінде де ой аяқталған, бірақ қай мәтіннің беретін ойы айқын, ашық, ауқымды екені салыстыру арқылы байқалады. Екінші мәтіндегі ойдың берілуіндегі синтаксистік босаңдық байқалады: болған жайды баяндау қысқа, сөйлемдеріндей ой тығыздығы бірінші мәтіндегідей емес, сөйлемдерінің арасына жаңа сөйлемдерді еркін кіріктіруге болатындай етіп құрылған мәтін. Бұндай талдау нәтижесінде оқушылардың «мәтін» туралы түсінігі нығайып, мәтін құру шеберліктерін шыңдауға жетелейтін қабілет қалыптасуына әсер етеді.

«Мәтін» туралы оқушылардың түсініктерін бекітуде оқушыларға тағы да мынадай тапсырмалар беруге болады:

1.Бір топ тәртіптелмей орналасқан сөйлемдер беріп, осы сөйлемдерді логикалық ой тәртібі бойынша орналастыр.

Рақтай менің қолымнан ала бергенде, еліктің лағы тағы бақырды. Қайта бірте-бірте жақындай берді. Осы дауысты естіді білем, аналық елік шыға келді. Баласымен бірге өлме түрі бар. Бізге қарай жасқанбай салып келеді. Елік сескеніп, состиып тұра қалды, бірақ кетпеді. «Айтақ, айтақ, айт!» деп итті көмекке шақырып, өтірік күшендік.

2. Тақтаға бір сөйлем жазып, үш түрлі тапсырма орындатуға болады:

а) осы сөйлемді мәтіннің басы етіп, әрі қарай өзің жалғастыр;

ә) осы сөйлемді мәтіннің ортасы етіп, басы мен аяғын құрастыр;

б) осы сөйлемді мәтіннің аяғы деп санап, мәтіннің басы мен ортасын құрастыр.

Сөйлем: *Бір топ бала жидек теруге орманға барды.*

Оқушылардың жазбаша да, ауызша да тілінде көп ретте мәтін туындамай жататыны белгілі. Бұл жағдай оқушылардың сөздік қорының кемдігінен, грамматикалық байланысу тәсілдерін дұрыс қолдана алмауынан, ең бастысы оқушыларда тұтастықтың құрылуы, тұтастықтың сақталуы туралы ұғым қалыптаспауынан туындап жатады.

Мұғалім оқушының мәтінді саналы түсінуі үшін төмендегідей бағытта жұмыстар жүргізуі тиіс:

1) Оқытылатын мәтінге дайындық ретінде алдын ала экскурсияға шығару, әр түрлі тәжірибе жасату.

2) Өтілетін тақырып мазмұнын толықтыратындай қосымша сыныптан тыс оқу материалдарын беру,оқыту.

3) Жұмбақтар,мақал-мәтелдер,тақырыптық суреттер іздету.

4) Пәнаралық байланысты жүзеге асыру. Басқа пәндерге өтілген материалмен байланыстыру.

Мәтінге байланысты түрліше шығармашылық тапсырмалар беруге болады. Бұл жұмыстар біріншіден, оқылған материалды тереңірек меңгеруге мүмкіндік туғызса, екіншіден, балаларды өз беттерімен ойланып жұмыс істеуге талаптандырады. Бастауыш сыныпта ұйымдастыруға болатын шығармашылық жұмыстар:

а) Әңгіменің баяндау түрін өзгертіп әңгімелеу. Айталық, әңгіме 1 жақпен баяндалса, 3 жаққа айналдырып, керісінше әңгімелету.

ә) Оқылған әңгіменің мазмұнын толық өзгертіп баяндау. Жұмыстың бұл түрін үйден орындап келуге тапсыруға болады. Мұнда оқушылар әңгімедегі оқиғаға ұқсас өз бастарынан өткен немесе өздері қатысқан не көрген оқиғалары жөнінде айтады.

Жұмыстың бұл түрі де оқылған мәтіннің мазмұнын балалар толық та саналы меңгерген кезде ғана ұйымдастырылады. Мұндай жұмыс балаларды өз беттерімен ойлануға, ізденуге және мәтіндегі жүйені пайдалана отырып, өздіктерінен мәтін құрастыруға, оны құрастыру барысында көптеген сөздерді еске түсіріп, ішінен қажеттілерін таңдап алуға үйретеді.

б) Оқылған әңгіменің мазмұны бойынша суреттер салу. Жұмыстың мұндай түрі әңгімедегі оқиғаны нақтылай түседі. Мәтін мазмұны бойынша сурет салу оқушылардың елестету қабілеттерін арттырып, қиялын дамытады [4,74].

Сонымен мәтін бойынша жүргізілетін жұмыстардың бәрі де балаларды өз беттерімен ізденуге, ақыл-ойы мен дүниетанымен кеңейтуге, тілін дамытуға септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбдірасалова Л. Әр түрлі жанрдағы мәтіндерді оқыту. - Алматы, 2003.-37 бет.
2. Құрманова Н., Мухлис К. Текст теориясы және тексті талдау әдістемесі.- Алматы, 2000. - 112 бет.
3. Жаппаров А. Оқушылардың тілін дамыта оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. 1-том. –Алматы, 2007. - 267 бет.
4. Тұрдалиева Г.Ж. Қазақ тілін оқыту әдістемесі . - Алматы, 2009.-154 бет.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПУБЛИЦИСТЕРІНІҢ НЕГІЗГІ ТАҚЫРЫПТАРЫ МЕН ТІЛДІК СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.*С. Хибадуллина*
аға оқытушысы
Шәкәрім атындағы МУ
Семей, Қазақстан

Аннотация. *В статье автор сосредотачивается на роли казахской публицистики в обществе, а также раскрывает характер, языковых, стилевых, жанровых видов,.казахской телепередачи.*

Ключевые слова. *Публицистика, стиль, жанр, факт*

Abstract. *In the article the author focuses on the role of the Kazakh journalism in society and reveals the character, language, style, genre species.Kazakh TV.*

Keywords. *publicus, style,genre,Fuck*

Еліміз өз тәуелсіздігін алып,шекарасы анықталып, дербес мемлекет мәртебесіне ие болып отырған шақта дүние жүзіне қазақ деген ұлтты таныту үшін оның ұлттық болмысын көретін бай мұраларын, ұлттық құндылықтары мен рухани дүниелерін дамыта отырып, оларды таныту керек.

Кез-келген халықтың сарқылмас мәдени мұрасын танытуда қызмет ететін ұл, қыздары мен қоғам қайраткерлері бар. Олар арқылы елдің ел, халықтың халық, ұлттың ұлт екенін тану қиынға соқпайды. Осы орайда қазақ публицистикасының да рөлі айтарлықтай.

Басылым – ақпараттың баспадан шыққан нұсқасы. Ол газет немесе журнал болуы мүмкін. Жаңа нарық келсе де қазақ басылымдарының басынан бақ тая қойған жоқ. Баспасөздің бұқара халыққа қаншалықты пайдалы екенін алаш арыстарынан артық ешкім түсінбесе керек. Мәселен, бұл жөнінде Міржақып Дулатұлы «Қай елдің баспасөзі мықты болса, сол елдің өзі де мықты» деп, газет-журналдың маңыздылығына ерекше мән берген. Алаштың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлы «Газет – халықтың көзі, құлағы, һәм тілі» деп бекер айтып кетпеген. Газет-журнал – бұл идеологиялық қару, үлкен күш. Журналистер де жазушылар секілді шығармашылық жолда болғандықтан, көп жағдайда бір – біріне ұқсас процестер бастан өтіп жатады. Творчество – шығарма жасау, шығарма туғызу, шығармашылыққа байланысты ұғым болса, «творчестволық лаборатория» ұғымы XIX ғасырда орыс әдебиеттануында ғылыми айналымға енген термин ретінде қабылданды. Міне, содан бері осы атау өмірде үзбей қолданылып келеді. Мұның өзі, әрине, заңды нәрсе еді, өйткені журналистің де еңбегі туралы осылай айтуға толық мүмкіндік береді. Сондықтан, журналистің «творчестволық лабораториясы» (шығармашылық шеберханасы) деген ұғымдағы сөз тіркестерін қолдануды ғылыми ортада жатсынбай, қайта өмірдің қажеттілігі ретінде өзінен-өзі қалыптасып келеді.Егер қазақ журналистикасының тарихына үңілсек, жалпы публицистиканың дамуына назар аударсақ көп жайды аңғаруға болады. Ал мұның бәрі өздігінен болған нәрсе емес, қайта көптеген тұлғаларымыздың басқа да елдердегі секілді,

қазақ журналистикасының негізін салып кеткеніне байланысты өткен ғасырдағы Шоқанның «Жоңғария очерктерінен» бастап, Абай мен Ыбырай еңбектеріндегі публицистикалық сарындар мен элементтер қазақ журналистикасының бастау бұлақтары десе де болады. одан соң мерзімді басылым ретінде дүниеге келген «Түркістан уалаяты», «Дала уалаяты» газеттерінің, «Шолпан», «Сана», «Садақ» журналдарының атқарған рөлі қалай айтуға да тұрарлық. Публицистика терминінің төркіні латынның publicus деген сөзіне барып тіреледі. Қазақша мағынасы қоғамдық дегенді білдіреді. Төл тіліміздегі баламасын алғаш ғылыми айналымға енгізген – ардақты алаш арысы Ахмет Байтұрсынұлы. Ол өзінің «Әдебиет танытқыш» атты атақты еңбегінде көсем сөз ұғымын публицистика баламасы ретінде қолданады: «Көсем сөз әлеумет ісіне басшылық пікір жүргізетін сөз болғандықтан да көсем сөз деп аталдады». Ұлттық рух ұстыны Ахмет Байтұрсынұлы ұйғарымын тарата талдамас бұрын көсемсөз туралы тағы қай ғалымның қандай көзқарасы бар екеніне тоқталмай өтуге болмайды.

Өткен ғасырдың 70 жылдарында Кеңес елінде көсемсөз туралы пікірталас қызу өрбіді. «Вопросы литературы» журналының 1970 жылғы жетінші санында «Публицистика - әдебиеттің алғы шебі» деген тақырыпта пікірталасқа қатысушылар ой-тұжырымдары оқырман талқысына салынды. Бұл мәселеге аталған басылым 1973 жылғы 10-санында «Публицистика және қазіргі заман» деген тақырыппен қайта айналып соқты. Екі санында да, тоқ етерін айтсақ, басылым жарияланымдарының ортақ тұжырымы публицистика әдебиеттің жауынгер жанры дегенге келіп саяды.

Орыс зерттеушілерінің осы тұжырымы әсер еткен болуы керек 1976 жылы жарық көрген Қазақ совет энциклопедиясының 9-томында ұлттық журналистика ұстазы Т.Амандосов пен белгілі ғалым Ә.Жұмабаев көсем сөзге мынадай анықтама берген: «Публицистика - өмірдің әлеуметтік, экономикалық, өндірістік, ғылыми және басқа да рухани құбылыстарын, өмірдің фактілерін өзіне арқау ететін әдеби жанр».

Көсемсөзді жанр ретінде қарастырушы зерттеушілер пікірімен белгілі ғалым Т.Қожакеевтің де көзқарасы сәйкес келеді: «Публицистика нақтылы өмірден орын алып отырған мәнді оқиға – фактілер төңірегіндегі пікірді қозғап, сол туралы дұрыс ұғым қалыптастыруға ықпал жасайды,- деп жазды профессор. Яғни, публицистика –фактінің, нақты оқиғаның жанры».

Зерттеуші Т.Ыдырысов көсемсөз жайлы мынадай пікір білдіреді: «Публицистика – жазушы мен журналистің әлеуметтік пікір айтуы, күнделікті өмірге, әр қилы қоғамдық шабытпен терең ой топтап, жұртшылықты белгілі бір оқиғаға, құбылысқа ерте, еліктіре білуі. Екінші сөзбен айтқанда, публицистика дегеніміз – саяси-көркем проза, қаламгердің әлеуметтік мәселелерді толғауы».

Публицистиканы әдебиетпен қоса журналистиканың саласы ретінде қарастырушылар да бар. «Әдебиеттану терминдерінің сөздігінде» орын тапқан мақаласында С.Байменов мынандай пікір білдіреді: «Көсемсөз – әдебиет пен журналистиканың қоғамдағы көкейкесті, өткір мәселелерді қозғайтын саласы»,- деп жазды ол.

Ғасырымыз ғарыштаған сайын заман талабына сай әр дәуір келбетін жаңғырта жеткізуде, бүгінгі заман талабына лайық байлам жасауда әркім әрқалай жолды таңдап алады. Мәселен, тарихшы дәуір тағылымына тарихи тұрғыдан баға беруге ұмтылса, әдебиетші көркем туындылары арқылы үлес қосады. Ал журналист дәуір дауылпазы – публицистика тілімен шындықтың шырайын аша көрсеткенді жөн көреді.Сөз өнерінің бір саласы – публицистика арқылы журналистер газетті қазіргі нарық заманында жасау үшін тек ақпарат қана беріп қоймай, оқырмандарды өзіне тарта білуі керек.

Ал, «Қазақ публицистикасының қалыптасу, даму жолдары» деген тақырыпта зерттеу жүргізген ғалым Бауыржан Жақып дәл осы аттас кітабында публицистика мен журналистиканың аражігін бірнеше қырынан аша келе, нақты мынадай тұжырымға тоқталады: «Журналистика – белгілі бір қызмет саласы және әсер ету сферасы, түрлі бұқаралық ақпарат құралдарын, ұйымдар мен мекемелердің басын құрайтын белгілі бір аппарат, әлеуметтік институт. Ал публицистика – белгілі бір нысаны, орны, функциясы, мазмұны, құрылымы мен пішіні бар, белгілі бір жанрлар жүйесі бар және қоғам мүшелеріне әсер ету тәсілдері бар тұтас шығармашылық түрі».

Байқап отырғандығымыздай, публицистика туралы осындай алуан түрлі түсінік бар. Оның олай болатын себебі де жоқ емес. Публицистика қоғамдық ойдың қозғаушы күші және қоғамдық өмір шындығының сырлы шежіресі болғандықтан ол туралы толыққанды зерттеу жүргізу кешегі кеңестік тоталитарлық қоғамда мүмкін болмады. Олай еткен күнде қоғам шындығы ашылып қалатын болды. Сол себепті публицистика зерттеушілеріне қатаң партиялық бақылау аясынан шықпай ой түйіндеулеріне тура келді. Публицистикатану ғылымының кенже дамып келе жатқанының негізгі себебі де содан деп білеміз.

Еліміздің егемендік алып, нарықтық экономикаға негізделген демократиялық қоғам орнату бағытындағы даму жолымызды айқындаған бүгінгі заманда публицистикаға объективті тұрғыдан толыққанды зерттеу жүргізуге мүмкіндік тууда.

Публицистиканың бір саласы саналатын телепублицистиканың қоғамдағы рөлі орасан зор. Ол кез келген мәселеге қоғамдық пікір қалыптастыру арқылы қоғамдық санаға ықпал жасайды. Әрине, қоғамдық санаға публицистикадан өзге де өнер түрлері, атап айтқанда, театр өнері, кино өнері, айтыс өнері, сонымен бірге тәлім-тәрбие ошақтары, әлеуметтік орта, табиғат құбылыстары әсер ететнін жоққа шығармаймыз. Дегенмен қалың бұқараға қаратып айтылатын, көтерілген мәселе туралы пікірді иландырып, ұйытып, әсерлі жеткізетін телепублицистиканың орны ерекше екенін айрықша еске саламыз. Ал өз кезегінде қоғамдық сана сол замандағы қоғам субъектілерін ырқында ұстайтынын өмір дәлелдеумен келеді.

Телепублицистика өз тұсындағы әлеуметтік, қоғамдық, саяси мәні бар, өзекті мәселелерді көтереді. Ол бұқараға сол күнгі, сол кезеңдегі басты міндеттерді аңғартады. Өмір-тіршіліктегі болмыс-құбылыстардың сыр-сипат, мән-жайын түсіндіріп, сол жөнінде телехабарлар не болмаса телебағдарламалар арқылы жұртшылық пікірін қалыптастырады.

Телепублицистиканың қоғамдағы рөлі орасан зор. Ол кез-келген мәселеге қоғамдық пікір қалыптастыру арқылы қоғамдық санаға ықпал жасайды. Әрине, қоғамдық санаға телепублицистикадан өзге де өнер түрлері, атап айтқанда, театр өнері, кино өнері, айтыс өнері т.б., сонымен бірге тәлім-тәрбие ошақтары, әлеуметтік орта, табиғат құбылыстары т.б. әсер ететінін жоққа шығармаймыз. Дегенмен, қалың бұқараға қаратып айтылатын, көтерілген мәселе туралы пікірді иландырып, ұйытып, әсерлі жеткізетін телепублицистиканың орны ерекше екені даусыз.

Алғашқыда телеэкрандағы хабарларды журнал, лекция, хабар, әдеби хабар, әңгіме, сөз, концерт, мультфильм, фото және кинорепортаж, киноочерк, киножурнал, мақала, деректі, ғылми фильм, спектакль, телеқойылым, концерттік трансляция бағытындағы пішіндер мен жанрлар құрады. Келе-келе бұл пішіндер мен жанрлар көрермендер арасында танымалдыққа ие болды. Егер радиожурналистиканың алғашқы кеңестік әрі қазақстандық жанрлары радиогазет шеңберінде дамыса,, ал тележурналистиканың отандық урнал түрінде дамығаның ғылыми тұрғдан айқындалды.

Кеңестік тележурналистиканың басты міндеті – қоғамдық пікірді партияның саясатында белгіленген мақсаттар мен міндеттерге сәйкес қалыптасытур арқылы аудиторияға тұрақты ықпал ету болды. Сонымен бірге марксизм-ленинизм тұрғысынан қоғамдық өмірдің көкейтесті құбылыстарын түсіндіретін, бағалайтын шығармаларды жасау және тарату, сол заманның жанды тарихын жасау, қоғамдық сананы қалыптастыруға қатысу, көпшіліктің және жекелеген тұлғалардың тәжірибелік қызметін жандандыру, халыққа қоғамдық, экономикалық және мәдени өмірдің маңызды оқиғалары туралы хабарлап отру, тәрбие, ойын-сауық, оқыту құралы ретінде көпшілікке қызмет көрсетудің мәні дәйекетлді.

Ақапарат қызметінің пайда болу үрдісі барлық жергілікті студияларда бір үлгіде өтті. Ол республиканың қоғамдық өміріндегі жаңалықты қамтудан басталып, облыстар мен қалалардың актуальді оқиғалармен аяқталды. Жаңалықтар спорт жарыстарынан шағын сюжеттер ғана беріліп тұрды. Экраннан жастар аудиториясын толғантқан проблемалар, жұмысшылар өмірі, комсомол ұйымның жұмыстары сирек көрсетілді. Өмірдің сан-саласындағы көкейтесті тақырытарға теледидар әлі шынайы түрде тереңдеп бара алмады. Көрермендерді көп ұлтты кеңес әдебиетімен, өнерімен, класиктер шығармаларымен таныстыру, өнер адамдарының мерейтойлық шығармашылық портреттері, өмірбаяндық хабарлар, өнер шеберлерінің концерттері – көркемдік бағыттағы хабарлардың негізгі мазмұнын құрады. Балалар хабарлары жолындағы алғашқы ізденістер басталды. Сөйтіп, Алматы телестудиясының шығармашылық тобы сан бағыттағы беймәлім пішінермен бетпе-бет келіп, газет пен радионың бар мүмкіндігін экранға ыңғайлау жолындағы ізденістерін жылдар бедерінде ұштап отырды.

Хабарлар құрылымын түрлендіру, мазмұынын байыту, идеялық дәрежесін көтеру бағытындағы кейбір ізденістер тиімділікке қол жеткізсе

де, телехабарлардың қалыптасу кезеңінде қиындықтар:а) теледидар жүйесі құрылымндағы ізденістердің баяу жүруі; ә) телеөндіріс табиғаты мен ерекшеліктерін ескермеу; б) кадрлар даярлаудағы босаңдық; в) шығармашылық құрамды қайта даярлауға мән берушілік; г) республика аумағында курстық жүйені өркендетуге көңіл бөлмеуден орын алды. Алайда партия қоғам өміріндегі қуатты қаруға бей-жай қарамады. Кеңестік кезеңдегі теледидарға партиялық басшылық мынаны көрсетті: идеологиядағы жаңа, маңызды жүйе – теледидардың қалыптасу мен дамуына партия ұйымдарының жан-жақты көмек көрсетулері, күн тәртібіндегі мәселелерді теледидар қызметкерінің дер кезінде айқындауларында жоғарыдан бағыт-бағдардың үнемі беріліп отыруы, теледидар кадрларын жасақтауға партия ұйымдарының қамқорлығы мен олардың кәсіби шеберлігін ұштауларында қажетті шараларды жүзеге асырулары, радиотелевизиялық өндірісті дамыту мен телевизиялық хабарлар таратудың материалдық-техникалық базасын нығайту, теледидардың программаларды қабылдау жүйесін ұлайтуға үнемі қамқорлық жасағаны, зор ықпал еткені көрсетілді.

Телевизия – уақытпен бірге дамып,елмен бірге өзгеріп, қоғаммен тығыз бірлікте қанатын жая түсті. Жастық жалынды хабарлар тобы да экранға шықты. Қазақ телевизиясының көркемдік жағын басқарған С.Шәріпов Қазақ телевизиясының он жылдық табысын тарзылай отыры, оның негізгі қызметін дә де айқын көрсетті.

Тележурналистер кезеңге сай өз хабарларында экономика мен өндіріске ғылыми басшылық жасауға батылдық әрі тереңірек үңіле бастады. Себебі уақыт сұранысына ора «Еңбек экраны», «Алматы және алматылықтар», «Уақыт және стиль», «Жанында жүр жақсы адам» т.б. хабарлар көрермендер тарапынан жыл қабылданды. Хабарларда заттық игілікті өз қолдарымен жсаушы еңбек адамдарының сан алуан бейнелері, өндірістік процестермен бірлікте жан-жақты ашылды. Жетпісінші жылдары экранда өндірісті басқаруды жетілдіру жөніндегі телевизиялық «Тимур» циклы мен артта қалған бригадалардың алдыңғылар сапына қосылуына көмектесуді мақсат ететін «Агрегат-13» хабарының тиімділігі айтарлықтай.

Қазақ телехабарының алғашқы айда болу, қалыптасу кезеңінде экранның барлық қырлары мен сипаты өз табиғатын толық ашпады, синкреттік өнер мүмкіндігі барынша пайдаланылмады. Себебі білімді кадрлардың аздығы, әрі синкретті өнер түрінің өзіне тән табиғилығын тануға техникалық және шығармашылық топтағы мамандардың білім-білігі мен парасат-пайымы жете бермеді. «Теледидарда бәрі де әрекетте, ол миллиондаған адамдардың көз алдында жүруді үйренуде. Ол өнер теориясының дәстүрлі сұрақтарын уақыт өткен сайын қайталап қоюда»,- деген пікір осының дәлелі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жақып Б. Публицистикалық шығармашылық негіздері. - А.,2007. - 469б.
2. ҚожакеевТ. Көк сеңгірлер. - А., 1992. - 186б.

3. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – 2003. - 84б.
4. Смайылов К. Қазақ телевизиясының қара шаңырағы. //Егемен Қазақстан. – 8 наурыз, 2003.
5. Тұрсын Қ. Көгілдір экран құпиясы .- А.,1998
6. ҚазҰУ хабаршысы. Журналистика сериясы. - 1997-2006.
7. Садық М. Деректі фильмнен үлкен киноға дейін. – Астана,2004.
8. Бақ дизайны, бейнелеу және шығару - Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. - 2013.-3б.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ “СЛЕНГ”, ЕГО ХАРАКТЕРИСТИКА И ОСОБЕННОСТИ

Ә.Т. Тұрғалиева, А.Қабдықалымқызы
Казахский инновационный гуманитарно-юридический университеті
Семей, Казахстан

Аңдатпа Бұл мақалада ағылшын тіліндегі «сленг» ұғымының шығу тарихы және де ерекшеліктері туралы айтылған.

Аннотация . В статье рассматриваются особенности и происхождение сленга на английском языке

Annotation. The article deals with the features and origins of slang in English language.

В средние века такие писатели, как Чосер, Уильям Кэкстон, Уильям Малмесбери выявили территориальные различия в произношении и диалектах. Это и стало первым значением понятия «сленг».

Однако современное значение понятия «сленг» появилось не раньше 16-17 веков. В конце 16 века появился Английский Уголовный Жаргон. Это был новый вид речи, используемый преступниками и мошенниками в питейных заведениях и игорных домах. Сначала Английский Уголовный Жаргон считался заграничным, многие учёные полагали, что он либо зародился в Румынии, либо имел какое-то отношение к французскому языку. Уголовный жаргон развивался очень медленно. Фактически из 4 миллионов человек, говоривших на английском, только 10 тысяч использовали уголовный жаргон. В 18 веке учителя убеждали своих учеников в том, что Английский уголовный жаргон является неправильным с точки зрения английского языка. Он стал считаться табу.

К 1700 культурные различия в Англии начали влиять на англоговорящее население, и сленг начал распространяться. Почти все сленговые слова и выражения этого периода были связаны с анатомией человека. Кроме того, в 18 веке произошли некоторые важные события, повлиявшие на развитие сленга; среди них - экспансия запада, гражданская война и движение аболиционистов. В то время такие

учёные, как Уолт Уитман, У.Д. Уитни, Брендон Мэтьюс утверждали, что сленг, это всё новое, что есть в языке. Уолт Уитман был убеждён в том, что сленг - это жизнь языка. Он писал, «that slang was a wholesome…..of common humanity to escape the form bald literalism, and express itself illimitably» (Winona Bullard, 2007).

Это стало поворотным моментом для сленга. Теперь он перестал ассоциироваться только с преступниками и иностранцами. Но только к началу 1920-ых сленг начал пользоваться популярностью у писателей. В период после Первой Мировой Войны отношение общества к сленгу начало меняться. Появился спрос на развлечения, масс-медиа и претенциозную литературу.

Современный сленг постоянно развивается под влиянием различных культур и новых технологий, создавая различные варианты сленга от экстремального сленга наркоманов до сленга афро-американцев (Winona Bulard, 2007).

Огромное количество слов зародилось именно в качестве сленга. Например, когда-то прилагательное *nice* было сленгом, а сегодня оно понятно абсолютно каждому - «a *nice* day», «a *nice* time», «a *nice* hotel.»

Прилагательное *awful* идёт по тому же пути. *«Awful* sweet» или *«awfully* dear» всё ещё звучат как сленг, однако такие выражения, как *«awful* children» или *«awful* job» давно не являются сленгом.

Перемещение слов из сленга в литературный язык - явление достаточно частое. Кто-то изобретает новый, захватывающий троп, а кто-то берёт старое выражение и делает его ярким и кричащим. В качестве примера можно привести некоторые фразы Рузвельта: *muck-raker, Ananias Club, short and ugly word, nature-faker* and *big-stick.* Ни одна из этих фраз не была новой, но особый талант Рузвельта сделал каждую из них острой и ироничной, позволив им стать частью сленга (Mencken, 1921).

Больше всего сленга сегодня появляется в США. Выражение «Not for Joe,» появилось во времена гражданской войны, когда один из солдат отказался дать другому попить. «Not if I know myself» - родом из Чикаго.

«What's the matter with- ? He's all right,»также появилось в Чикаго и вначале звучало как «What's the matter with Hannah?» относясь к ленивой служанке. «There's millions in it,» и «By a large majority» появились в «Позолоченном Веке» Марка Твена. «jim-jams,» - мандраж «, «that's what's the matter,» - вот в чем загвоздка, champion liar - великий обманщик, dry up - засохни, the man around the corner - прохожий, old hoss - старая кобыла, put up or shut up - смирись или заткнись, smart Aleck - нахал, top heavy - громоздкий, a little too fresh - слишком свежий, hold your horsesпридержи коней(узду) и многие другие выражения, используемые сегодня родом из Америки (Delvin, Waters, 1910).

Калифорния является наиболее плодородным местом для зарождения метафорического языка. Этот штат стал родиной для: go off and die - проваливай и сдохни, rough deal - плохо дело, it won`t wash - так не пойдет, go bury yourself - проваливай и сдохни, go drown yourself - пойди утопись, give your tongue a vacation - прикуси язык, a bad egg - непутевый, peter out - заглохнуть, slug of whiskey - порция виски, hard pan - тертый калач, small potatoes - пустяки, all fired - все уволены, an up-hill job - тяжелая работа, short cut - короткий путь.

Выражения «bark up the wrong tree,» - напасть на ложный след, «dead shot,» - контрольный выстрел - происходят из Южных штатов. «Dog gone it,» - он чертовский, «that beats the Dutch,» - что плохо для голландцев - пришли из Нью-Йорка. (Devlin, Waters, 1910).

Газеты оказывают огромное влияние на появление сленга. Репортеры, писатели, редакторы - именно эти люди создают сленг. Нью Йорк - «штаб квартира» сленга. Все нарушения и искажения языка происходят именно здесь на Пятой Авеню, где нормы Английского языка жестоко нарушаются.

Многие события, происходящие в современном мире, являются причиной появления новых сленгизмов. Через некоторое время эти слова входят в общее употребление в повседневной речи, те, кто их использует, забывают о том, что когда-то они были сленгом. Например, во времена Земельной Лиги в Ирландии появилось слово *boycott,* которое было именем очень непопулярного землевладельца - Captain Boycott. Люди отказались работать на него, и его урожай сгнил. С этого времени, любому, кто попадал в немилость и кому отказывались помогать соседи, объявлялся бойкот. Когда-то это слово было сленгом, но в современных словарях оно является нормой. Политики также пополняют состав сленга. Благодаря ним появились выражения «dark horse,» - темная лошадка, «buncombe,» - болтовня, «dark horse» (usually «dark horse candidate» - A candidate in a political race who is unknown but rises to prominence), «barrel of money,» - бочка денег, «gerrymander» - фальсификатор, «scalawag,» - прохвост, «machine,» - робот», etc. (Devlin, Waters, 1910).

Список литературы

1. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка. - М.: Изд-во лит-ры на иностранных языках, 1956.- С. 218.
2. Арнольд И.В. Современные лингвистические теории взаимодействия системы и среды // Вопросы языкознания. 1991. - №3. - С. 118-126.
3. Ахманова О. С. Марченко А. Н. II. Основные направления в социолингвистике. — ИЯШ. 1971, № 4. С. 14.
4. Ахманова О.С. Дихотомия «язык-диалект» в свете проблем современного билингвизма // Проблемы двуязычия и многоязычия. -М.: Наука, 1972. С. 98-102.
5. Беляева Т.М., Хомяков В.А. Нестандартная лексика английского языка. Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1985. - С. 135.

6. Беркнер С. С. Проблема развития разговорного английского языка в XV1-XX вв. Воронеж. 1978. С. 28.
7. Виноградов В.А. Идиолект // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Сов. энциклопедия, 1990. - С. 171.
8. Винокуров А. М. Субстандартная суффиксация в английском языке США. Канд. диссерт., Калинин, 1981. С. 36.
9. Гальперин И.Р. О термине «сленг» // ВЯ, 1956, №6. С. 107-114.
10. Ю.Дешериев Ю. Д. Социальная лингвистика, М., 1977. С. 61.11

ТУЫСТЫҚ АТАУЛАРДАҒЫ КІРМЕ СӨЗДЕР, ҚАЗАҚ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТУЫСТЫҚ АТАУЛАР

Ш.С. Ауезова
аға оқытушы, магистр
Ы.Алтынсарин атындағы АрқМПИ
Арқалық, Қазақстан
auezova_shynar@mail.ru

Аннотация. *В каждом народе существуют неповторимые особенности различия своей своеобразной обрядно-традиционной лексикой.*

Из поколения в поколение, идущие из глубинных источников истории, систематизирует структуру для межкультурной коммуникации, ценностных особенностей родственных имен.

Среди тюркских языков можно назвать самым богатым языком – казахский язык.

Ключевые слова. *родственные имена, взаимствованные слова, говорение, тюркские языки, казахский язык.*

Abstract. *Each nation has unique features,differences of ritual- traditional vocabulary. From generation to generation, coming from deep sources of history represents structure for intercultural communication, value features related names. The Kazakh language – can be called the richest language amond Turkish languages.*

Keywords. *relative names, word building, speaking, Turkish languages, Kazakh languages.*

Қазақ тіліндегі туыстық атаулардың басым бөлігі-ертеден келе жатқан төл сөздеріміз. Дегенмен, басқа тілдермен шектесіп жатқан немесе көрші халықтардың арасындағы қазақ сөйленістерінде кірме атаулар жиі кездеседі.

Олар сан жағынан әдеби тілдің құрамындағы сөздерден кем емес. Тілімізге ауысқан сөздер мен тұлғалар Әсіресе, Қазақстанның шет аймақтарында көп кездеседі. Қырғызстанмен шектес жатқан Жамбыл облысының оңтүстік аудандарында қырғыз, ал Өзбекстанмен шектес жатқан Шымкент облысының аудандарында өзбек тілдерінен енген сөздер бар. Жетісу өңірінің шығыс жағын мекендеген қазақтардың тіліне ұйғыр сөзі араласса, батыс қазақтарының тіліне татар, ноғай, башқұрт сөздері қосылып кеткен. Араб, иран тілдерінің элементтері солтүстік-батыс не шығысқа қарағанда оңтүстік аймақтарда көбірек ұшырасады.

Араб-иран тілдерінің басым көпшілігі оңтүстік говорларға өзбек, қырғыз тілдері арқылы ауысқан. Сол кірме сөздерінің кейбіреуіне тоқталып өтпекпін. *Сағыр. Сағыр* атауы «жетім» деген мағынадан басқа Шымкент облысының Мақтарал ауданында, Атырау облысының Маңғыстау өңірінде «жас бала» мағынасында қолданылады. Қырғыз тіліндегі *сағыр* да, қарақалпақ тіліндегі *сағыйра* да осы мағынада жұмсалады. *Сағыр* атауының көршілес түркі тілдерінде кездесуі бұл сөздің ертеректе кең қолданыста болғанын аңғартады.

*Тәбие // табиға.*Тәбие сөзі түркімен қазақтарының тілінде «ру», «ата» мағынасында жұмсалады. Бұл туыстық атау жергілікті тұрғындар тіліне түркмен тілінен енген болуы керек. С.Аманжоловтың сөздігінде тәбие сөзі мен тұлғалас бір табиға деген сөз тіркесі кездеседі. Онда бұл сөздің Қызылорда облысының Арал ауданында қолданылатындығы туралы мәлімет берілген. С.Аманжолов табиға сөзі араб тіліндегі «ру», «тайпа» деген мағынаны білдіретін тайфа деген сөзге бір сөзінің қосылып жергілікті жерде «бірнеше үй», «бір ауыл» деген мағынаны беру үшін пайда болған дейді.

Мысалы: «Ана тұрған бір табиға колхозшылармыз». Сонымен, *тәбие//табиға* сөзі түркмен тіліне араб тілінен енген. Ал, түркмен қазақтарының тіліне түркмен тілінен енген болуы керек. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінде *тәрбие/табиға* сөздері «бір рудың ішіндегі аталас жақынырақ туыс» деп түсіндірілген де, «Бу да кедей жігіт, бәріміз табиға адамбыз»деген мысал берілген. Қарақалпақ тілінде *тәбия* «туыс», «жақын» деген мағынаны білдіреді.

Жам//жамия ағайын//жамағайын. Бұл атау қарақалпақ қазақтарының тілінде «алыс туысқан», «қашық ағайын» дегенді білдіреді. Бұл сөздің қазақ тіліндегі *жамғайын* сөзімен тұлғалас екендігі белгілі. *Жамағайын* атауы жам және ағайын сөздерінің бірігуінен жасалған. Қостанай облысы Семиозер ауданында *жам* сөзі «ру», «ата» мағынасында жұмсалады. «Жағалбайлы бірнеше жамға бөлінеді. Малатау жеті жам болады». Қазақ тілінің ауыз әдебиет үлгілерінде *жам ағайын, жам әулие* тіркестері кездеседі. Р.Сыздықтың «Сөздер сөйлейді» деген еңбегінде *жам*-араб сөзі, ол «жинау» деген етістік (жама), жам тұлғасы қазақ тілінде «түгел жиналған, барлық, барша» деген мағынада жұмсалған дейді. Жамға «жиын» деген мағынада жұмсалатын араб сөзі. Бұл кірме сөз. Қазіргі кезде сирек қолданылатын, көбінесе тіркестер құрамында сақталып, оның өзінде де өткендегі мұралар тілінде қолданылған сөз ретінде танылады.

*Тұқым-теберік//Тұқым-төберік//Тұқым-теберік.*Қарақалпақ қазақтарының тілінде *тұқым-тәберік* атауы «үрім-бұтақ» мағынасында жұмсалған. Сонымен қатар, Қызылорда облысының Арал ауданында да сәл ғана фонетикалық өзгеріске ұшыраған тұлғада кездеседі. Мысалы; «Ел ішіндегі бұл адамдарды тұқым-теберігіміз сыйлап өткен». Мұнда «немере-шөбере», «тұқым» деген мағынада жұмсалған. Ал, Түркменстан қазақтарының тілінде *тұқым-теберік.* Мұндағы қос сөздің бірінші сыңары әдеби тілде «ұрпақ», «түп-тамыр», «тек» деген мағыналарда жұмсалады. Парсыша *тәбәрік* үш мағынада қолданылады: 1.шыққан тегі. 2. нәсіл. 3. әулет. Бұл сөз тілімізге көрші түркмен тілінен енген болу керек.

Шақа// чақа// шақалақ. Бұл атау жергілікті жерлерде әр түрлі мағынада жұмсалады. С.Аманжолов Алматы облысының Шелек ауданында бұл сөздің «сәби», «кішкене жас бала» деген ұғымда жұмсалатындығын айтады. Ал, Ақтөбе облысының кейбір аудандарында «үрім-бұтақ» деген мағынада қолданылады.

Кәтқұда. Бұл атау Қарақалпақ қазақтарының тілінде «жасы үлкен», «белгілі», «абыройлы адам» мағынасында жұмсалады. Екі түбірден құралған бұл сөздің алғашқы сыңары өзбек тіліндегі «үлкен», «дәу» мағынасында қолданылып жүрген *кәтта* сөзінің қысқарған нұсқасы.

Кәтта апа//Дәу апа нұсқасы *әже* сөзінің синонимі ретінде Ташкент облысының Төменгі Шыршық, Аққорған, Шыназ, Янгюль аудандары мен Шымкент облысы Келес ауданындағы Ғ.Мұратбаев атындағы совхозда қолданылады. Шымкент облысының кейбір аудандарында *дәу апа* нұсқасы жұмсалады, *әже* атауы сирек айтылады.

Немелтай. Маңғыстау қазақтарының тілінде бұл сөз шөбере мағынасында қолданылады. Бұл атау Түркіменстан қазақтарының тілінде де осы мағынада ұшырасады. *Немелтай* атауы кейбір сөйленістерде аз ғана фонетикалық өзгеріске ұшыраған. Мысалы, Қарақалпақ қазақтары шөбересін *немелтай* деп атайды. Ал Орда қазақтары *нементай* дейді. *Немелетай* атауы *немеле* сөзіне -тай (кішірейткіш) жұрнағының жалғануы арқылы жасалған. Тұжырымдай келгенде, түркі тілдеріндегі, оның ішінде қазақ тіліндегі негізгі туыстық терминдерін қарастыру нәтижесінде мынадай қорытындылар жасадық:

Қарастырылған терминдер шығу тегі жағынан негізінен түркілік немесе түркі-моңғол тілдеріне жатады. Соңғысына мынадай терминдер жатады: *ача//эже, аба//апа, аға, уруғ, йеген, бөлө, эр, кадын//хатун, куда* т.с.с., бұлардың көпшілігі әйел жаққа тиесілі. Ц.Д.Номинханов түркі және моңғол тілдерінде қатар кездесетін туыстық терминдерін көрсетеді: *абысын* «ағайынды адамдардың әйелдері бір-бірін атауы»; *аға; ата, аба* «әке», «ата»; *ача* «немере»; *бажа; бөле; ер; жиен; қатын; қайын; кенже; күйеу; құда; нағашы; эгачи* «үлкен әпке»; *көбөгөн, уре* «ұл»; *эже* «әже»; *äхä, өге, äнä, ана* «ана»; *бäргäн* «әже», «кемпір»; *ру, уруг, омок* «ру», «тайпа»; *төркін* «әйелдің туысқандары» [5,62.].

Туыстық терминдерінің көпшілігінің семантикалық тарихи дамуы жалпы мағынадан нақты мағынаға көшкен. Мысалы: *оғул//оол* «бала», «ұрпақ» > «ұл бала», «жас жеткіншек» > «ұл»; *уруғ* «ұрық» > «ру», «тайпа» > «ұрпақ», «туысқан» > «бала», (тува) «қыз»; *эр* «еркек» > «күйеу» және т.б.

Жекелеген туыстық терминдері қолданыстан шығып, бірте-бірте ұмытылады. Мысалы: *йезне* «жезде – үлкен әпкенің күйеуі», *йеңге* «ағаның немесе тәтенің әйелі» т.б. Мұндай терминдер негізінен диалектілерде қолданылады. Тұжырымдай келгенде, түркі тілдеріндегі, оның ішінде қазақ тіліндегі негізгі туыстық терминдерін қарастыру нәтижесінде мынадай қорытындылар жасадық:

Қарастырылған терминдердің көпшілігі қазіргі түркі тілдерінің барлығында немесе көпшілігінде кездеседі, сол себепті олар жалпытүркілік сөздік қорға жатады. Қандық туыстық және неке туыстықтарының ең бастылары (*ана, ата, оғул, қыз, карындаш//кардаш, эр, келин, кайын* т.б.) түркі тілдерінде тұрақты қалыпта қолданылатындықтан бұл тілдердің негізгі сөздік қорына кіреді. Қорыта айтқанда қазақ тіліндегі туыстық терминдердің көпшілігі қазіргі түркі тілдерінің барлығында немесе көпшілігінде кездеседі, сол себептен олар жалпы түркілік сөздік қорға жатады.

Түрік және қазақ тілдеріндегі туыстық атаулар. Түрік және қазақ тілдерінде аппелятив қызметті адам есімдерімен қатар адам есімінің орнына жұмсалатын басқа жалпы есім сөздер де атқарады. Олардың бір тобы туыстық, отбасылық қатынасты білдіретін сөздер. Адам есімдерінің аппелятив қызметі мен туыстық қатынасты білдіретін сөздердің қолданысында айырмашылық бар. Адам есімі аппелятив қызмет атқарғанда нақты бір адамға ғана қатысты жұмсалатын болса, туыстық қатынасты білдіретін сөздер кез келген кісіге қатысты айтылуы мүмкін. Мысалы, *аға* сөзі адамның өзінің туған ағасына қарата жұмсалады, сондай-ақ, басқа туысқан ағаларының кез келгеніне және кез келген жасы үлкен ер адамға қарата сөйлегенде қолдануға болады. *Отағасы* деп әйел адам өзінің күйеуіне қарата қолданады, сондай-ақ, кез келген ересек адам басқа үйдің иесіне қарата да *отағасы* сөзін аппелятивтік қызметте қолдануы мүмкін. Мысалы,

- *Отағасы, сізбен қалжақтасып тұруға менің уақытым жоқ* (М.Әуезов). Бұл жөнінде ғалымдар М. Томанов пен Т. Сайранбаев "Қазіргі қазақ тіліндегі қаратпалар" атты оқу құралында былай деп жазады: "Сөйлеуші "апа", "аға" деп атағанда сөз арналған кісінің атын да қоса еске алатыны белгілі. Дегенмен, зат есімдердің бұл тобының қолданылуындағы мынадай ерекшеліктерді де айту керек: ең алдымен, бұлар кез келген кісіге қатысты айтыла алады. «Апа» - кез келген жасы үлкен әйел, «аға» - кез келген жасы үлкен ер кісі бола алады, оның аты Оспан да, Омар да, Әли де, Ғали да, немесе Андрей де, Иван да болуы мүмкін. Яғни, кісілердің «апа», «аға» деп аталатын топтарын білдіреді, жеке топтың аты болады да, жеке кісіні түстеп, түрлеп анық көрсетпейді. Екінші жағынан бұлар барлық уақытта тек туыстық, семьялық қатысты білдіру мағынасында қолданыла бермейді» [6, 34.].

Коммуникативті акті барысында қолданылатын туыстық атаулардан жасалған қаратпалар түрік тілінде де әркез тек туысық қатынасты білдірмейді. Түрік тілінде аппелятив қызмет атқаратын *baba [баба] (баба), ata [ата] (ата), ağabey [ағабей](үлкен аға), атса[амжа] (әкесі жағынан туысатын ер адам)* сияқты туыстық атаулар өзімен туысқан ер адамға, жасы үлкен кісіге ғана емес, сөз ситуациясына қарай өзінен жасы үлкен кез келген адамға қарата қолданыла береді. Мысалы,

Adam konuşuyordu.Tatlı, munis bir Anadolu şivesiyle:

- Ağabey, - dedi, burdan bana benzer birtakım adamlar geçti mi?

(Адам сөйлеп жатыр еді. Сүйкімді, бәсең Анадолы диалектімен:

- Ағабей, - деді, - бұл жерден маған ұқсайтын біреулер өткен жоқ па? (S. Faik).

Түрік тіліндегі туыстық қатынасты білдіретін, әйел адамға қарата айтылатын *anne[анне](ана), abla[абла](әпке), teyze[тейзе] (шешесі жағынан туысатын әйел адам), kızım [қызым] (қызым), yenge [йенге] (жеңге,* ағасының әйелі) қаратпалары да туысқандар арасында ғана емес таныс, бейтаныс кез келген әйел адамға да қарата қолданылады.

Сөйлесіп тұрған әйел адамға деген ерекше құрметті білдіру үшін аталған қартпалардың алдына *hanım[ханым]* этикеті қосылады. Мысалы,

- Hanım teyze, -dedim, - Lütfi evde mi? Lütfi evede yoktu, mektepten daha dönmemişti.(Ханым тейзе, - дедім, Лүефи үйде ма? Лүтфи үйде жоқ еді, мектептен әлі келмепті) (S. Faik).

Түрік тілінде ауылдық жерлерде жиі қолданылатын қаратпа сөз - *ağa[ағa]*. Бұл қаратпа дәулетті адамға ғана емес, ауылдағы сыйлы, құрметті адамға, жас жағынан үлкен кісіге, сондай-ақ, өзінен үлкен бауырына да қарата айтылады.

Түрік отбасында әйел адам келін боп түскеннен кейін бір айға дейін күйеуінің көзінше сөйлемеу керек. Бұл дәстүр қалалық жерде жойылып кеткенімен, ауылдық жерде әлі күнге дейін сақталған. Келін күйеуінің әке-шешесімен сөйлескен кезде оның атын атамайды, *sizin oğlunuz (сіздің ұлыңыз)* деген тіркесті, ал бауырларымен сөйлескенде *sizin ağbeyiniz/sizin ağanız (сіздің ағаңыз)* тіркесін қолданады. Сол сияқты күйеуінің әке-шешесінің, бауыр-қарындастарының атын атамайды, тек туыстық атауларды қолданады. Мысалы, әкесін *baba [баба]*, шешесін *ana[ана],* бауырын *kardeş [кардеш]* немесе *amca[амжа]*, әкесі жағынан туыс әйелді *hala [һала]*, шешесі жағынан туыс әйелді *teyze[тейзе],* әкесі жағынан туыс ер адамды *amca[амжа],* шешесі жағынан туыс ер адамды *dayı[дайы]* деп атауы тиіс. Абысынын *elti [әльти],* ал күйеуінің әпкесін *görümce[гөрүмже]* деп атайды. Бала әке-шешесімен, отбасының басқа мүшелерімен сөйлескенде олардың есімін жеке атамайды, туыстық атауларды тіркестіре айтады. Балалары шешелерін *anne[анне]* немесе *ana[ана]*, әкелерін *baba [баба]* деп атайды. Әжесін *ebe [эбе]* немесе *büyük anne [бүюк анне]* деп, атасын *dede [деде]* деп атайды. Егер атасының ағасы тірі болса, оны *büyük amca[бүйүк амжа]* деп атайды [7, 42.].

Қазақ тілінде ағайын-туыс арасында қолданылатын, туыстық атаулардан жасалған қаратпалар өте көп. Мысалы, *ата, апа, құда, құдағи, шеше, әже, көке, әке, әпке, аға, іні, тәте, бауыр, нағашы, жиен, жезде, жеңге, балдыз, күйеу бала, келін, құдаша, қайын аға, қайын әпке, қайын бике, қайын апа, абысын,* т.б.

Мысалы,

- Жоқ, ата. Қошеметіміздi көріп қуансын, жолдан шаршап келе жатқанда біраз демалсын дедім (8,46).

- Әке, мен Төле биге барып сәлем беремін, өзін көріп, сөзін тыңдағым келеді, - деп бала Қазбек қолқа салады.

- Кел, бауырым,ендеше. Досбол құшағын аша түрегелді.

- *Інім, балаң бар ма деп сұрайды Алакөзден*.

Туыстық атауды білдіретін мұндай сөздер адамның лауазымын, мінез-құлқын т.б. да қасиеттерін білдіретін сөздермен тіркесе де жұмсалады. Мысалы,

- *Бар бол, би інім,- деп Досбол да өз тарапынан оның кішілік сәлемін зор ілтипат білдіре қабыл алады* [8, 118.].

Бұл қаратпалардың кейбіреуі жеке де, жалқы есіммен тіркесіп те қолданылады. Мысалы, *Жұлдыз көке, Тұрар тәте, Айхан жезде, Құндыз келін*, т.б.

Қазақ тілінде әйел адамға қатысты: *әже, апа, апай, тәте, ана, шеше, шешей, қарындас, сіңілі, қызым, мама, әпке* қаратапалары бар.

Қазақ халқының ежелден келе жатқан дәстүріне сай қыз бала тұрмысқа шыққаннан кейін келген жеріне *келін* атанады. Бұл атауды жігіттің ата-анасы, жігіттен жасы үлкен барлық алыс-жақын туған-туыс, көрші-қолаң, ауылдас адамдары келінге қарата сөйлегенде қолданады. Тұрмысқа шыққан қыз бала келген жерінің жасы үлкендеріне *келін* болса, жасы кішілеріне *жеңге* болады. Бұл қаратпаларға *-жан, -тай* аффикстері қосылып, *келінжан, жеңгетай, жеңешетай* түрінде де айтылады. Мысалы, *Абай жеңгесінің екі қолын қапсыра ұстап тұрып:*

- *Жеңешетай, ұмытпаспын! Өлсем де ұмытпаспын осы жақсылығыңды! - деп қоштасты* (М. Әуезов).

Жеңгенің жеңеше түрі де жиі қолданылады. Қазақ тілінде некеге байланысты, қайын жұртқа қатысты қаратпа сөз ретінде қолданылатын туыстық атаулар өте көп. Олар мағынасы мен қолданыс аясына қарай топтастырылып белгілі бір жүйе құрайды. Мысалы, келін ерінің туысқандарын *қайын ата, қайын ене, қайын аға, қайын әпке, қайын апа, қайын сіңлі, қайын бике,* т.б. жалпы *қайын* сөзімен тіркесетін атаулармен атайды. Қазақ салтында жеңгесі күйеуінің інісін *қайным* деп атайды. Ұлтымыздың қалыптасқан дәстүрі бойынша келін түскен ауылының үлкен-кішісінің атын атамай, оларға лайық ат қойған. Ол аттар үлкен-кішінің жолы мен жас ерекшелігіне, түрі мен мінезіне, кәсібі мен қызметіне қарай қойылған. Мысалы, *Кенже бала, Мырза бала, Күлімкөз, Айнамкөз, Жақсым, Ерке бала, Жақсы аға, Үлкен аға, Қара бала,* т.б.

- *Кенжем! Түн қатып шыққансың ба? - деді* (М. Әуезов).

- *Ал, еркем, күйеу қалай екен? Ұнаттың ба? - деп сұрады* (М. Әуезов). Қазақ дәстүріндегі табу бұрыннан сақталған мифологиялық наным-сенімдерге байланысты. Ат тергеу барысында адам есімдері қысқартылады немесе мүлдем қолданылмай, жоғарыда сөз болған апеллятивтер пайда болады. Бұл құбылыс тіл мен ділдің өзара әсерінің нәтижесінен туған. Ат қою барысында эмоциялық-экспрессиялық реңк үстем болады. Мысалы, жеңгелері қайындары мен қайын сіңлілеріне ат қойғанда жақсы көру сезімі, сұлулыққа, сүйкімділікке баулу, мінезінің жағымды қырын көрсету, жақсы бір қасиетін атау, т.б. оның ішкі жан-дүниесінің күйімен астасып жатады.

Балаларға қарата сөйлегенде аппелятив қызмет атқаратын этикет тілдік бірліктердің өзі бір топты құрайды. Түрік тілінде кішкентай балаларға еркелету, кішірейту, жақсы көру реңкін беретін *чожук* (кішкентай) немесе *оғлум* (ұлым), *кузум* (қозым), *азизим* (сүйіктім), *жаным* (жаным) қаратпалары айтылады.

Ters yüzüne dönünce, evvela, büyük,biçimsiz ve mimarisiz konağı gördüm. Sonra ..... kapıyı vurdum. Beyaz başörtülü bir kadın, pencereden: - Ne varçocuğum? - dedi.[Тәрс юзуне дөнүнже, еввела, бүйүк, бичимсиз ве мимарисиз конағы гөрдүм. Сонра капыйы вурдум. Беиаз башөртүлу бир кадын, пенжередән:

- Не вар,чожугум? - деді].(S.F. Abasıyanık)

Қазақ тілінде балаларға қатысты айтылатын еркелету мағынасы бар қаратпалар: *балам, ұлым, қызым, балақай, көкетай, балапаным, жарқыным, қарашығым, қарағым, қалқам, қалқашым, шырақ, шырағым, көкем, көкетай, құлыным, құлыншағым, ботам, боташым, ботақаным, қозым, қоңыр қозым, қошақаным* т.б. Қазақ тілінде кішкентай балаларға *күшік, көжек, балапан, қонжық* қаратпалары айтылады. Бұл қаратпалардың кез келгені адамның өзінің туған баласына да, басқа балаларға да қарата қолданылады. Қазақ тілінде *ұлым, қызым* сөздері қаратпа ретінде қолданылғанымен, *немере, шөбере* сөздері қаратпа ретінде қолданылмайды.

Аталған қаратпалардың сөз ситуациясына қарай түрлі вариантта жұмсалатындығын тілдік фактілер көрсетіп отыр. *Бала* қаратпасының өзі *бала, балам, балам-ау, балам-ай* түрінде қолданылады. Мысалы,

- Атты - жылдам, жаяу - шабан, жолаушылардың жолын бөгейміз-ау демедіңдер ме, балам?.

- Ойбай, балам-ау, ол үлкен кемеңгер кісі, не дер барасың, алдында сөз таба алмай күлкі боларсың, барма, - дейді.

Шырағым қаратпасы *шырақ, шырағым, шырағым-ау, шырағым-ай* түрінде қолданылады. Мысалы,

- Ал, шырағым, жақындай бере аттан неге түстіңдер? - дейді Төле би қызға.

- Хош, шырақ, - деді ол, - әке-шешеңнің халін көрген шығарсың, аурулы болып, отырып қалған жайы бар.

Қарағым қаратпасының қарағым, қарағым-ау, қарағым-ай, қарғам, қарғам-ау, қарғам-ай түріндегі қолданыстары бар. Мысалы,

- Амансың ба,қарағым? Қайдан тап бола қойдың?

- Қарағым-ай, өзің қайтесің? - дейді Абылай.

Бұл қаратпалар жеке де, өзінен жасы кіші адамның атына тіркесе де қолданылады.Адамдар арасындағы қарым-қатынастың, сөз ситуациясының ерекшелігіне қарай балаларға қарата айтылатын мұндай этикет тілдік бірліктердің қайталанып немесе екі этикет тілдік бірліктің қатар қолданылатын кездері де болады. Мұндай қолданыстар сөйлесімнің ықпалын арттырудың тәсілдерінің бірі. Мысалы,

- *Айналдым,қарашығым, қоңыр қозым!* - *деп алып,* - *аямайды, аямайды ол,* - *деді* (М. Әуезов). Мұнда айтушы *қарашығым, қоңыр қозым* этикеттерін қатар қолдану арқылы тыңдаушыға деген сүйіспеншілігімен қатар ерекше аяныш сезімін, болған іске деген өкінішін де жеткізіп тұр.

Төрт түлік мал қазақ халқының болмыс-бітіміне аса қымбат, төрт түліктің (сиырдан басқасының) төлінің әдемілігіне, сүйкімділігіне, қылықтылығына, кішкентайлығына сүйсініп, сүйікті ұл-қыздарын *құлыным, құлыншағым, ботам, боташым, ботақаным, қозым, қоңыр қозым, қошақаным* деп те атайды. Сондай-ақ, *күшік, көжек, балапан, қонжық* сияқты төл атаулары да кішкене балаға қарата қолданылады. Ал, түрік тілінде тек *kuzum [кузум] (қозым)* ғана қолданылады, басқа жан-жануардың, құстың баласы ұғымын білдіретін, яғни, төл атаулары ұғымын беретін сөз жоқ. Бәріне ортақ *yavrum [яврум]*сөзі бар. Қаратпа сөз ретінде де, эмоциялық реңк беру үшін де тек *kuzum [кузум]* мен *yavrum [яврум]* қолданылады. Түрік тіліндегі *yavrum [яврум]*сөзін қазақ тіліне *балапаным* деп аударуға болады. Бірақ, *yavrum [яврум]* түркі тілінде тек құстың ғана емес бүкіл жан-жануардың, құстың баласы ұғымын білдіреді. Мысалы, күшікке *-köpek yavrusu[көпек яврусу]*дейді. Қазақ тіліне аударғанда *иттің баласы* деген мағына береді, яғни *күшік* деген сөз жоқ. *Балапан* деген сөз де жоқ. Оның орнына *kuş yavrusu [куш яврусу]* тіркесін қолданады. Ол тіркес қазақ тіліне *құстың баласы* деп аударылады [9,134.].

Туыстық, отбасылық қарым-қатынасты білдіретін этикет тілдік бірліктердің негізгі қызметі назар аударту болғанымен олардың барлығының, әсіресе балаларға қарата айтылатын сөздердің эмотивтік қызметі де аса күшті. Туыстық, отбасылық қарым-қатынасты білдіретін этикет тілдік бірліктер туысқандар арасында, ана мен бала, әке мен бала арасында қарым-қатынас орнату үшін аса қажет. Бұл этикет тілдік бірліктер адамның жан-дүниесінің, туысқандық сезімінің, сыйластық сезімінің, ішкі жан-дүниесінің дұрыс жетілуі үшін ететін әсері өте күшті, сөз құдіретін айқын көрсететін тілдік құралдар болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сыздық. Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Атамұра, 2000.
2. Сайранбаев Т. Қазақ тіліндегі қаратпалар. –Алматы: Жазушы, 2014.
3. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках / Түрік тіліндегі туыстық атаулар. – Алматы: Фолиант, 2014.
4. *Шешендік сөздер жинағы. – Алматы: Жалын, 2015.*
5. Болғанбайұлы Ә, Қалиұлы Ғ.Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997.
6. *Сарыбаева М.Ш.* Түсіндірмелі сөздік орысша-қазақша-ағылшынша. – Алматы, 1991.
7. *Қайдар Ә.* Қазақтар ана тілі әлемінде. Этнолингвистикалық сөздік. 1-том. – Алматы, 2009.
8. Т.Жанұзақов. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Аруна, 2012.

ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Р.Абдрашитова
старший преподаватель
АркГПИ им.И.Алтынсарина
Аркалык, Казахстан
raihan06.61@mail.ru

Аңдатпа. *Оскелең урпақтың жеңе тулға ретінде оиың дүниетанымының қалыптасуына орыс тілінің әсері. Сананы қалыптастыруда тілдің ролі. Орыс тілі сабақтарында отансуйгіштік,елжандылық сезімдерін қалыптастыруға тәрбиелеу. Тілді білу – бул ғылымға апарар жол.*

Түйін сөздер. *тәрбиелеу, үйрену, үрдіс, калыптастыру, жеке тулға.*

Abstract. *The impact of the Russian language in the formation of the world, the younger generation on the formation of their personality. Educating international students feelings of patriotism on the russion language lessons. Mastering the language of the subject is the key to mastering the scientific thinking.*

Keywords. *brining, process, learning, formatting, person.*

Русский язык как школьный предмет способен оказать ощутимое влияние на формирование мировоззрения подрастающих граждан страны. Нельзя не учитывать, что учитель русского языка до VI класса ежедневно, а затем через день и чаще встречается на уроках со своими юными воспитанниками и имеет возможность достаточно эффективно влиять на становление их личности средствами своего предмета.

Исходя из тезиса о единстве обучения и воспитания, важно в первую очередь реализовать те возможности, которые представляются самим учебным предметом.

Будучи важной формой отражения объективной реальной действительности, сознание является сугубо человеческой функцией, развивающейся в процессе общественного труда людей. «Являясь формой существования и формой выражения мышления, язык в то же время играет существенную роль в формировании сознания. Сознание не существует и не может существовать вне языковой оболочки. Язык является средством фиксирования и сохранения накопленных знаний и передачи их от поколения к поколению» [1].

Это общая философская основа курса пронизывает весь процесс обучения и в той или иной форме обязательно сказывается при рассмотрении конкретных программных вопросов. Так осознавая богатство родного языка, например его словарный состав, учащиеся при направляющем влиянии педагога воспримут современный словарь как результат длительного исторического развития познавательных сил человека, общественных отношений, производительных сил.

При изучении раздела « Фонетика» есть возможность показать, что между философским определением языка и естественнонаучными данными о нем в диалектическом материализме нет разрыва.

Характеризуя органы речи, учитель обращает внимание учащихся на то, что человеческий организм не имеет какого – либо естественного органа речи, созданного самой природой для выполнения только этой функции, подобно тому как глаз и ухо возникают и специализируются исключительно в функции зрения и слуха. Функцию речи как вторичную взял на себя целый ряд органов (мозг, гортань, глотка, легкие, органы артикуляции во рту и носовой полости), имеющих свою основную , первичную, физиологическую функцию.

Язык возник в процессе эволюции и является отличительной особенностью человеческого общества. Опора на научные представления о языке позволяет сделать осмысленным весь процесс обучения, повышает интерес к предмету и готовит учащихся к уверенному освоению обобщающего самостоятельного раздела «Общие сведения о языке», который включен в программу по русскому языку.

Нельзя не учитывать возраст учащихся и их подготовку к затрагиваемым вопросам.

Большие возможности представляет курс русского языка и для воспитания патриотизма. Необходимая работа обычно проводится по нескольким направлениям.

Прежде всего, изучение самого языка позволяет показать учащимся его богатство: разнообразие лексики, грамматических форм и конструкций, звукового строя, словообразовательных возможностей. Одну и ту же мысль, один и тот же факт действительности можно передать различными языковыми средствами (грамматическая синонимика). Осознание богатых возможностей родного языка вызывает чувство гордости у его носителей.

Хорошо, когда ученики приучены замечать и оценивать правильную речь. Если поощряется их стремление к образцовой речи, то высказывания великих людей и беседы о богатстве, межнациональном и международном значении русского языка являются естественным обобщением целенаправленной систематической работы над осознанием учащимися достоинств своего языка.

Воспитание гордости за родную речь обязательно сочетается с воспитанием интернациональных чувств – уважения к другим языкам и народам.

Вторым каналом для воспитания патриотизма учащихся на уроках русского языка является разнообразный дидактический материал, прежде всего тексты, используемые при обучении. В действующих учебниках и пособиях для учащихся и учителей увеличен объем связных текстов сравнительно с использованием отдельных предложений, слов и словосочетаний.

Предлагаемые для работы в классе тексты разнообразны не только в стилистическом отношении (что важно для воспитания эстетического чувства), но и по содержанию. Теперь учащиеся часто работают с текстами на близкие для себя темы.

Кроме того, учащиеся знакомятся с эпизодами из жизни великих русских ученых – лингвистов, со статьями об их научном вкладе в историю мировой лингвистической мысли.

Воспитание учащихся с помощью привлекаемых для занятий текстов имеет давнюю традицию и обычно успешно осуществляется в ходе учебного процесса.

Включение в учебный процесс свежего, отражающего сегодняшнюю жизнь «дидактического материала» - эффективный учебно-воспитательный прием и для развития речи.

Чрезвычайно важной и ответственной в воспитательном отношении является работа по формированию различных высказываний учащихся. На уроках русского языка большое внимание следует уделять работе над устной речью: наши ученики должны рассуждать по поводу изучаемого языкового материала, не ограничиваясь воспроизведением заученных правил и формулировок и краткими ответами на вопросы учителя; отрабатывать, как это необходимо, навыки выразительного чтения привлекаемых для лингвистического анализа текстов, овладевать на практическом уровне вопросительной и восклицательной интонацией, логическим ударением, интонацией обращения и т.п. « Когда человек говорит или слушает речь, у него мимолетно всплывают те или другие, уже ранее сложившиеся, наглядные образы и схемы. Эти образы сами по себе непередаваемы, поэтому их необходимо замещать словами. В этом и состоит, кратко говоря, процесс понимания» [2].

Через рассказ, беседы, рассуждения с помощью речи, языка происходит понимание изучаемого материала, все более прочное овладение знаниями в определенной сфере науки и деятельности.

Овладение языком предмета – это ключ к овладению научным мышлением. Виднейшие методисты прошлого указывали на необходимость серьезной работы над овладением литературным языком в различных сферах человеческой деятельности как на задачу, диктуемую гражданским долгом. «Сниженное техническое отношение к вопросам развития речи должно быть преодолено нашей методикой. Пора работу над языком осознать как серьезнейшую работу воспитательного порядка», - писал М.А. Рыбникова [3].

Научный стиль речи - сфера речевой деятельности, которой учащиеся не вполне владеют. Это лишний раз подтверждает, что надо специально учить, причем учить восприятию, и воспроизведению учебного материала. Без такой выучки не удается получить желаемых результатов.

Поэтому при оценке воспитательного эффекта обучения должное место необходимо уделять его речевому аспекту: контролировать понимание учащимися вводимой учебной информации, осознание

школьниками смысла изучаемого материала, качество научной речи самих учащихся. Уроки русского языка по праву и назначению должны быть образцовыми с этой точки зрения, показательными для всех других предметов. Положительный опыт развития навыков научно - популярной речи уже имеется.

Особого внимания заслуживает работа над сочинениями учащихся. Воспитательный аспект этой проблемы связан с отбором тем для сочинений, с подготовительной работой к сочинению и созданием такой творческой атмосферы, которая помогает формированию личности школьников, способствует проявлению их мыслей и чувств, учет оценивать факты, события, поступки людей с определенных жизненных позиций.

С этой точки выбор темы ее адаптация применительно к конкретной жизни ученического коллектива и отдельного ученика имеют большое воспитывающее значение. Темы, побуждающие учащихся рассказать в сочинении о знаменитых людях своего города, поселка, села, с тех, с кого можно брать пример в повседневной жизни и кого они уважают; о прославленных представителях массовых профессий, о любимых спортсменах, представляющих на мировых состязаниях нашу Родину; об отечественных ученых, признанных политических деятелях, - все эти темы приобщают школьников к проблемам величия человеческой жизни, воспитывают стремление быть в числе лучших, учат разбираться в окружающей действительности и определять в ней свое место.

В прочном овладении русским языком большую роль играет воспитание интереса и любви к нему. Для того чтобы ученик заинтересовался предметом, он должен понять, зачем его изучают, почувствовать красоту, богатство, выразительность русского языка, глубоко осознать, почему русский язык, занимая в политическом и правовом отношении равное положение среди всех остальных языков.

Большую роль в привитии интереса к овладению русским языком играют дифференцированные задания, широко применяемые как при повторении изученного с целью закрепления и углубления знаний школьников, так и при знакомстве с новым материалом. Например, в VI классе задания дифференцируются при изучении деепричастного оборота, Одной группе учащихся предлагается из двух предложений составить одно с деепричастным оборотом, подчеркнуть глаголы с приставками. Другой – образовать деепричастия от глаголов, списать текст, расставляя запятые, одно из предложений разобрать по членам. Третьей - списать текст, вставляя пропущенные буквы, подчеркнуть деепричастные обороты, объяснить, к каким словам в предложении они относятся. Итак, каждый ученик получает посильное для него задание, выполнение которого приносит ему удовлетворение и, естественно, пробуждает интерес к работе.

Организация творческой деятельности учащихся на уроках русского языка и литературы.

Изучение русского языка и литературы в национальной школе имеет большое социальное, культурное, воспитательное и образовательное значение. Каждый урок связывать с жизнью, создавать в процессе обучения проблемные ситуации, побуждающие учащихся к активной речевой деятельности на русском языке, развивающей их мышление, - вот те задачи, которые стоят перед учителями – словесниками.

Но как именно сделать урок интересным, содержательным, эффективным? Этот вопрос всегда волновал и будет волновать педагогов.

Дело не в том, чтобы учащиеся со слов преподавателя или по учебнику запоминали и могли воспроизвести факты жизни и творчества писателя, хотя и это важно, а в том, чтобы они обогатились образами, мыслями, чувствами писателей, чтобы они учились самостоятельно думать, глубоко переживать прочитанное, делать жизненно важные выводы.

В нашей стране накоплен и во многих аспектах осмыслен на уровне педагогических и методических обобщений громадный опыт преподавания русской литературы, в том числе и в национальной школе.

Хороший урок по русской литературе – это такой урок, на котором учащиеся глубоко чувствуют и правильно воспринимают художественные образы, учатся работать над текстом, размышлять, опираясь на имеющиеся у них жизненные впечатления, полученные знания, учатся выражать свои мысли в устной и письменной форме. Исходной и чрезвычайно важной является работа над словом, потому что каждое художественное слово, как заметил Л.Н. Толстой, тем – то и отличается от не художественного, что вызывает, бесчисленное множество мыслей, представлений и объяснений.

Мы стараемся работать творчески, чтобы наши учащиеся всецело овладели русским языком, хорошо знали литературу. Основные знания учащиеся приобретают на уроке, поэтому подготовке к урокам приходится уделять особое внимание. Но не менее важное значение имеет и внеклассная работа на русском языке. На занятиях кружка русского языка учащиеся углубляют знания о языке, о жизни и творчестве писателей, учатся правильно и точно выражать свои мысли, разучивают песни, ведут подготовку вечеров, концертов художественной самодеятельности, проводят читательские конференции, с удовольствием смотрят диафильмы, учебные и художественные кинофильмы.

Задача учителя – словесника – научить детей понимать произведения русской и советской литературы, научить их творчески мыслить, видеть в художественном произведении отражение жизни, разбираться в поступках героев. Необходимо постоянно заставлять учащихся думать, анализировать, учить их рассуждать, сравнивать, то есть работать творчески. Возьмем в качестве примера урок по изучению стихотворения М.Лермонтова « Смерь Поэта».

Практика показывает, что учащиеся знают стихотворение наизусть, но не всегда понимают его смысл, не умеют анализировать текст. Необходимо создать проблемную ситуацию. Интересным может стать путь разбора разных трактовок произведения в ходе его XVдожественного

воспроизведения. Учащимся предлагается остановиться на одном из прочтений и, анализируя стихотворение, показать, что дает чтецу возможность трактовать его именно так. Очень важно при этом помочь учащимся заново прочувствовать и осмыслить произведение.

Следующий способ организации творческой деятельности учащихся _ решение ими познавательных задач, осуществляемое в процессе самостоятельного исследования. К самостоятельным исследованиям относится прежде всего подготовленные учащимися доклады по не изученному на уроках материалу, лекции, обзоры, сообщения. В этих случаях преподаватель выступает как консультант и руководитель, а большую часть работы выполняют сами учащиеся.

Уроки русского языка – действенное средство воспитания нового человека.

Русский язык – важное средство развития человеческой личности. Изучение это – одновременно и глубокая идейно - политическая подготовка».

Сегодня в распоряжении учителя – словесника имеются не только учебник и книга, но и средства массовой коммуникации, периодическая печать, новые технологии.

При изучении грамматики русского языка я опираюсь на удачно подобранные тексты учебников, привлекаю для связи с жизнью материалы СМИ, использую отрывки из современной литературы. На уроках перед выполнением упражнений по развитию связной речи обязательно провожу беседы с использованием средств наглядности, технических средств обучения, практикую заучивание наизусть текстов и стихотворений, ценных в воспитательном отношении с последующей записью их по памяти.

Так, по тексту « Подвиг в степи» была проведена беседа, в которой говорилось о подвиге, о том, что подвиг возможен и в мирное время. Рассказ посвящен нашему земляку Жардемгали Ешниязову. Случилось так, что когда Жардемгали, который учился в Актюбинской школе – интернате, летел домой на зимние каникулы, сильная пурга заставила самолет сесть в степи. Несмотря на перелом ноги, Жардемгали восемь часов пробивался к поселку за помощью. Пассажиры, среди которых находились женщины и дети, были спасены. Жардемгали был награжден медалью « За отвагу». Прошли годы, но подвиги таких людей остаются на века . В наше время люди совершают подвиги…

Главная тема разговора на следующем уроке – подвиг в мирное время. Мы беседуем с ребятами о тех людях, чья жизнь, чьи интересы и помыслы неотделимы от интересов всего народа, неразрывно связаны с судьбой нашей Родины. Подвиг в мирное время – это упорный, настойчивый труд во имя Родины и народа, это беззаветное выполнение своего гражданского долга. Ребята приводят свои примеры, рассказывают о героях труда, о людях, с которыми они живут рядом. На уроке используются материалы СМИ.

Обращение к материалам местного характера, беседы с учащимися об известных им героях вносят заметное оживление в работу над той или иной темой по развитию русской речи и имеют, безусловно, огромное воспитательное значение.

Учителю самому надо многое знать, многое видеть, быть в курсе общественно - политических событий, чувствовать пульс современной жизни.

Использованная литература:

1. А.В.Текучев, М.М. Разумовская, Т.А. Ладыженская. Основы методики русского языка в 4-8 классах., Пособие для учителей; М. «Просвещение» 1983.
2. Жинкин Н.И. Психологические основы развития речи – В ст.; В защиту живого слова М,1966,
3. Рыбникова М.А. Очерки по методике интернационального чтения М. 1963 с 2006

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ ДЛЯ ЧЕГО УЧИТЬ, ЧЕМУ УЧИТЬ, КАК УЧИТЬ И КАК УЧИТЬСЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Р.Абдрашитова
старший преподаватель
АркГПИ им.И.Алтынсарина
Аркалык, Казахстан
raihan06.61@mail.ru

Аңдатпа: *Проблемаларды зерттеу: оқушыларды не үшін оқыту, неге оқыту, қалай оқыту керек жэне қалай оқу керек деген мэселерерді шешуде білім беру мен тэрбиелеудің жалпы мақсаттарына сай оларды біртутас байланыста оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып қолдана білу.*

Түйін сөздер: *зерттеу проблемалары, оқыту, әдістеме,үйрену, тану.*

Abstract: *Research of the problems: for what to teach, what to teach, how to teach and how students learn, in their inseparable connection, according to with general objective of brining up and education with age features.*

Keywords: *researching problem, teach, methods, process, learning, selfeducating.*

Предметом методики является исследование проблем: **для чего учить** (задачи преподавания каждому учебного предмета), **чему учить** (учебный предмет), **как учить** (преподавание) и **как учится** учащийся (учение), в их неразрывной связи, в соответствии с общей целью воспитания и образования, с учетом возрастных особенностей учащихся и применительно к специфике наук, составляющих предмет преподавания.

Закономерности методики составляют решающие связи между учебным предметом и преподаванием, с одной стороны, и усвоением учащимися учебного материала, - с другой. Свои основные усилия методика направляет на то, чтобы открыть, при каких условиях (содержание,

организация и методы обучения) учащиеся успешно усваивают учебный предмет, какие изменения надлежит внести в содержание учебных предметов и методы преподавания их, если это содержание оказывается непосильным и плохо усваивается учащимися. Если процесс обучения не проверяется с точки зрения качества усвоения знаний, умений и навыков учащимися, воспитания у них черт личности, то это значит, что отсутствует один из важных критериев правильности выбора учебного материала, правильности выбора методов и организации обучения.

Чтобы обеспечить конкретность в методических исследованиях, необходимо проводить их в соответствии с требованиями теории познания.

В этой связи первая задача методик по отношению к своему предмету заключается в том, чтобы в соответствии с запросами практики непосредственно, путем живого созерцания изучать явления обучения [1,96].

Общеизвестно и общепризнано значение русского языка как учебного предмета, поскольку язык является средством коммуникации, общения между людьми – членами определенного коллектива (народа), без чего невозможна никакая производственная и общественная деятельность человека [2,7-9].

Мы лучше знаем, что язык Тургенева, Толстого, Добролюбова, Чернышевского – велик и могуч. Мы больше всего хотим, чтобы между населяющими нациями Казахстан, установилось, возможно, более тесное общение и братское единство. И мы, разумеется, стоим за то, чтобы каждый житель Казахстана имел возможность научиться великому русскому языку.

Свободное владение, наряду с родным, русским языком, добровольно принятым в качестве общего исторического достояния всеми людьми, способствует дальнейшему упрочению политического, экономического и духовного единства народа Казахстана.

Что касается знания русского языка, я считаю бы крайне необходимым лучше знать русский язык, ибо в конечном счете только тогда будет ясна собственная мысль, когда ты будешь уметь излагать ее в простой и ясной форме. А если ты хочешь еще влиять и на окружающих, - желание вполне законное вступающего в жизнь человека, - то этого можешь достигнуть только тогда, когда будешь уметь облекать свои мысли в яркую, общедоступную речь. Вот почему я считаю знание русского языка крайне необходимым каждому культурному человеку.

Трудно сказать, что ценнее: грамота или поднятие самосознания. Однако можно сказать: без грамотности нет поднятия самосознания.

Одним из могучих средств развития человека является хорошее знание языка. Многие из нас мысль понимают, а вот изложить ее как следует, перед другими могут не все. Что это означает? А это означает слабое знание языка. Изучение языка – это очень трудная, очень большая задача.

Нужно, чтобы человеку, который изучает русский язык, казалось, что он учится только русскому языку, но вместе с тем надо, чтобы у него росла политическая грамотность. Это трудная задача и она от учителей требует любви, глубокого убеждения и энтузиазма. Тогда, конечно, результаты будут другие. Это значит, что мы не только ликвидируем незнание языка, но создаем нового человека, творца большой жизни. Я считаю, что знание русского языка является чрезвычайно важным фактором в общем развитии человека. Ведь нет такой науки, которую вам придется изучать в будущем, особенно если вы пойдете в гуманитарные вузы, и нет такой сферы общественной деятельности, где бы ни требовалось хорошее знание русского языка. И даже в обыденной жизни такое знание необходимо для того, чтобы правильно и точно выражать свои мысли, чувства, самые глубины переживаний. Ведь если человек хочет все это сделать достоянием других людей, то он должен выразить это предложениями. Правильно оформленными синтаксически и грамматически.

Я думаю, вы часто слышите от окружающих: «Я понимаю предмет и хорошо его знаю, но никак не могу рассказать». А почему они не могут рассказать? Да потому, что не владеют языком.

Вторая задача методики заключается в том, чтобы подвергать всестороннему анализу наблюдаемые явления обучения, устанавливать их составные части и связи частей между собой, т.е. исследовать учебный процесс, преподавание и учение во взаимной связи и обусловленности.

Разумеется, могут исследования, посвященные только содержанию учебного предмета, или только методам преподавания, или только процессу учения. Но методика в целом может успешно развиваться лишь в том случае, когда кооперированными силами ученых и практически учителей школы в орбиту исследования вовлекается и то, и другое, и третье [1,5-10].

Под содержание обучения обычно понимается то, чему надо учить в школе: система знаний (в том числе и понятий) и навыков, определяемых в основном программой и учебником.

Содержание обучения русскому языку обусловлено целями и задачами преподавания этого предмета, его спецификой. Данными лингвистической науки, уровнем знаний и навыков, получаемых учащимися.

При изучении строя языка рекомендуется обращать самое серьезное внимание на различные языковые значения (лексическое значение слов, грамматическое значение категорий, морфем); на нормы употребления в речи средств языка: нормы произношения, правописания, употребления слов и стилистические нормы.

В качестве самостоятельной для всех уроков русского языка ставится задача обогащения словаря учащихся и грамматического строя их речи, развития навыков функционально - стилистического подхода к отбору языковых средств, навыков выразительности и эмоциональности речи [2,8].

Третья задача методики заключается в прослеживании закономерных связей обучения с другими общественными явлениями, а также закономерностей возникновения, изменения и развития обучения данному учебному предмету

Процесс обучения есть общественное явление. Возникновение. Изменение и развитие обучения и всех его сторон обусловлено закономерными связями обучения с другими определяющими его общественными явлениями [1,7].

Обучение представляет собой не обособленное явление или навык, а целостный комплекс педагогических механизмов, повышающий способность обучающихся к обучению. В числе задействованных педагогических механизмов можно выделить следующие:

-понимание принципа обучения, принятие во внимание стилей обучения, осознание необходимости и выбор методов личного самообучения на протяжении всей жизни;

-систематическое развитие мышления;

-исследование и выявление собственных творческих талантов и путей их оптимального использования;

-эмоционально-положительное отношение к обучению как увлекательному процессу, способу самопознания;

-грамотное владение речью, вычислением и наличие пространственного мышления;

-высокая компетентность в области цифровых технологий [3,125].

Название модуля «Обучение тому, как учиться» согласуется с процессом «саморегулирования», в котором ученики развивают способности к пониманию, контролю и отслеживанию опыта обучения посредством процесса метапознания.

Категория «метапознание» применима к ряду процессов, влияющих на осознание субъектом собственных знаний и процесса мышления Метапознание может определять как знание, понимание и регулирование когнитивных процессов или размышлений о них, включая возможность распознавать ошибки и регулировать мышление.

В результате своей работы Флейвелл (1976) определил основу для анализа и мониторинга детского метапознания, описав три его компонента (измерения):

-познание себя в качестве ученика;

-знание, понимание и оценка целей и заданий;

-знание и мониторинг стратегий, необходимых для выполнения заданий [4,131].

Утверждение о том, что процесс обучения должен быть «разумным», основано на убеждения о том, что культура и ценности личного опыта учеников выступают значимым контекстом, существенным образом определяющим успешность процесса обучения. Такое обоснование является стержневым в « ситуативном познании» [5,133].

«Установление подмостков»- этот процесс был удачно назван Жеромом Брунером. Метафоричное использование понятия « установление подмостков» может подразумевать постепенно усиливающуюся поддержку, при которой руководитель « подталкивает» учеников к завершению выполнения задания. При этом реакция руководителя на достижения ученика также может рассматривать как поддержка. По мере развития обучения требуется меньше подсказок, поскольку развитие процесса обучения и его путь становятся понятными: обучение осуществляется независимо и становится саморегулируемым [6,132].

Четвертая задача методики заключается в том, чтобы весь свой описательный и объясняющий материал обобщить в теорию обучения, объясняющую его характер, возникновение и развитие, цементирующую эмпирически добытые факты, объединяющую их в стройную систему научных знаний.

Эти задачи методика может успешно решать на основе неукоснительного осуществления связи с практикой, удовлетворения запросов практики, проверки наблюдением и экспериментом добываемых научных материалов, осуществления теоретических исследований в процессе решения жизненно важных вопросов образования [1,91].

Согласно программным установкам, в процессе преподавания предлагается вооружить учащихся не только научными знаниями, но и научным подходом к анализу явлений языка. Например, обращается внимание на необходимость разграничивать факты современного русского языка и истории языка; выявлять языковые закономерности, взаимосвязи, существующие между различными явлениями языка; различать понятия « язык» и « речь».

«Спеши в школу как на игру. Она и есть такова, » - писал Ян Коменский. Не правда ли, про современную школу так не скажешь? Хорошо ли это? Ведь именно интерес является основным стимулом деятельности ребёнка, его развития, обучения.

Трудно поверить, что были времена, когда познавательный интерес пытались изгнать из школы как несерьезное, развлекательное начало учебного процесса. Его подменяли такими понятиями как долг, обязанность, прилежание. Конечно, это очень важные стимулы обучения, но ведь заинтересованность предметом не противоречит им, а, наоборот, помогает привести ученика к успеху.

Последние два десятилетия многое изменилось в образовании. Я думаю, что сегодня нет такого учителя, который не задумывался бы над вопросами: «Как сделать урок интересным, ярким? Как увлечь ребят своим предметом? Как создать на уроке ситуацию успеха для каждого ученика?» Какой современный учитель не мечтает о том, чтобы ребята на его уроке работали добровольно, творчески; мажорно познавали предмет на максимальном для каждого уровня успешности?

И это не случайно. Новая организация общества, новое отношение к жизни предъявляют и новые требования к школе. Сегодня основная цель обучения - это не только накопление учеником определённой суммы знаний, умений, навыков, но и подготовка школьника как самостоятельного субъекта образовательной деятельности. В основе современного образования лежит активность и учителя, и, что не менее важно, ученика. Именно этой цели - воспитанию творческой, активной личности, умеющей учиться, совершенствоваться самостоятельно, и подчиняются основные задачи современного образования.

Использованная литература:

1. Доктор педагогических наук, проф. А.В. Текучев. Хрестоматия по методике русского языка,- Пособие для учителей; М., «Просвещение» 1982.
2. А.В.Текучев, М.М. Разумовская, Т.А. Ладыженская. Основы методики русского языка в 4-8 классах., Пособие для учителей; М. «Просвещение» 1983.
3. Csikszentmimihalyi, M.(2008) Flow [Поток]. Harper Perennial. Ryan, R.M, Deci, E.L. (2009) [Продвижение самоопределяющейся школьной вовлеченности: мотивация, обучение и благосостояние]. In K.R. Wentzel A. Wigfield (Eds.), Handbook on motivation at school.[Руководство по мотивации в школе]. New York: Routledge.
4. Flavell,J.H. (1976) Metacognitive aspects of problem solving [Метакогнитивные аспекты решения проблемы] in: Resnick, L.B. (Eds.) The Nature of Intelligence (Hillsdale, NJ, Erlbaum).
5. Lave, J. Wenger, E.(1991) Situated Learning: Legitimate peripheral participation [Ситуативное обучение: легитимное периферийное участие]. New Vork: Gambridge University Press.
6. Bryner J. (1996).The Culture of Education [Культура образования]. (Cambidge, MA, Harvard Univesity Press).

РАБОТА С НАУЧНЫМ ТЕКСТОМ ПРИ ИЗУЧЕНИИ СИНТАКСИСА РУССКОГО ЯЗЫКА В ГРУППАХ НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Ж.З. Аубакирова
старший преподаватель, магистр
aubakirova_69@inbox.ru
Г.С. Жумабаева
преподаватель
АркГПИ им.И.Алтынсарина
Аркалык, Казахстан
zhumabaeva.70@inbox.ru

Аңдатпа. *Мақалада ғылыми тақырыптағы мәтін синтаксисінің аспектілерін мәтін ішіндегі ақпаратты дамыта түсінуде оқыту қарастырылған. Ғылыми тақырыптағы мәтінмен жұмыс жасауда орыс тілі синтаксисі және мәтін құраушы сөйлемдер қызметі қарастырылған. Сонымен қатар сөйлеммен қамту қызметінде мәтіннің дамуы мәтіннің алғашқы ақпаратына байланысты екені айтылады.*

Түйін сөздер. *Мәтін синтаксисінің аспектілері, көкейтесті мәселе, өзекті мәселенің аспектілері, мәтінді оқу, шағын тақырып.*

Abstract. *The article points what out aspects of syntax in topics of scientific character are necessary for teaching and development of understanding within topic information. The author examines scientific topics in studying Russian language syntax and language function in making texts considering the initial information of the text.*

Keywords. *aspects of syntax, scientific topic, urgent problem, reading of the text, micro theme.*

Научить студентов понимать смысл научного текста - одна из непростых задач. Необходимость этого - актуальная проблема, требующая профессионального решения. Какие аспекты синтаксиса научного текста необходимы для обучения пониманию развития внутритекстовой информации, какова их теоретическая основа, на каком этапе обучения и как их включить в общую систему обучения русскому языку.

Работа над текстом способствует развитию навыков чтения, литературного произношения, осмысленного употребления слов, а самое главное – развивает и укрепляет умение студентов последовательно связывать предложения в стройную речь, так как читаются не отдельные предложения, а целые рассказы, статьи.

В работе над текстом, проводимой в целях формирования речевых умений и навыков, выделяются два этапа, каждый из которых имеет свою задачу: первый – восприятие готовой информации, второй подготовка и выдача новой информации. Использование текстов позволяет сочетать основные компоненты развития речи:

1) совершенствование навыков русского произношения;
2) расширение словарного запаса студентов;
3) работу над построением предложения;
4) работу над связной речью.

Проводится работа с готовым текстом, который служит образцом для подражания, выполняются задания по его смысловой и языковой обработке. В содержание этой работы входит: извлечение информации из текста; усвоение его содержания и основной мысли; усвоение употребленных в тексте языковых средств.

Внутритекстовые задания составляют основное содержание работы. Они направлены на извлечение из текста информации, осмысление его содержания, преодоление языковых трудностей, усвоение языковых средств. В зависимости от цели можно выделить несколько групп внутритекстовых заданий.

1. Задания по извлечению информации из текста (по усвоению его содержания);

Чтение (прослушивание) текста;

Ответы на вопросы по содержанию прочитанного (прослушанного) текста;

Постановка вопросов по его содержанию;

Деление текста на части и озаглавливание каждой части (составление плана пересказа);

Составление диалогов по содержанию текста;

Выделение интересных деталей в тексте.

2. Задания по смысловой обработке текста:

Обоснование заголовка текста (почему текст назван именно так, соответствует ли заголовок содержанию, как можно по – другому озаглавить текст);

- Определение основной мысли текста;
- Характеристика героев;
- Определения отношения автора к описанному в тексте событию;
- Описание обстановки, места, времени действия.

3. Задания по преодолению языковых трудностей и усвоению языкового материала:

- Орфоэпические (артикуляционные, интонационные);
- Лексические (объяснение незнакомых слов и фраз);
- Грамматические (составление по содержанию текста предложений;
- Анализ языковых средств, использованных для связи предложений) [1].

Названные внутритекстовые задания выполняются в каждом конкретном случае выборочно в зависимости от характера текста и сформированности речевых навыков студентов.

Текст создается из предложений, поэтому необходимо учитывать соотносительность предложений и текста, учитывать возможность участия в его организации отдельных членов предложения.

Научный текст может быть четырех функционально- смысловых типов: описанием, повествованием, доказательством и рассуждением. Но, как правило, все эти типы встречаются в разнообразных комбинациях. В

связи с этим начинать обучение научному стилю логичнее с отдельных функционально- смысловых типов, т.к. они построены по определенным закономерностям. Важно научить студентов - нефилологов видеть в тексте предложения, с помощью которых можно перейти от одной мысли к другой, обобщающие предложения, предложения- выводы.

При рассмотрении текста как определенным образом упорядоченной совокупности предложений, объединенных единством общего замысла и общего коммуникативного задания, функциональная перспектива предложения играет в нем организующую роль. Коммуникативная стратегия текста связана с коммуникативной задачей текста, которая чаще всего скрыто выражена в тексте. Функция такого предложения является функцией обеспечения прогрессии текста. Эту функцию выполняет предложение, которое несет в себе коммуникативное задание всего текста или одной из его частей. Информация его развивается в последующих микротемах с целью раскрытия коммуникативной задачи текста.

При рассмотрении функции обеспечения предложением прогрессии текста важна проблема рассмотрения исходной информации текста, ради раскрытия которой он строится. Текст если он закончен и последователен, высказана одна основная мысль, а все остальное подводит к этой мысли, развивает ее, аргументирует.

Доминирующим элементом текста является данное текста. Семантическое пространство текста развивается от данной информации к новой, т.е. от исходной информации, от которой начинается развитие мысли. Она содержится в предложении, передающем коммуникативную задачу текста и способствует его развитию [2]. Часть высказывания, выражающую то, о чем делается сообщение, называется термином «данное», а часть высказывания, выражающую то, что сообщается, - термином «новое». В сочетании «данного» и «нового» и нужно видеть самую основу коммуникации. Мы говорим и пишем ради того, чтобы сообщить что-то новое для слушателя или читателя.

Сущность актуального членения заключается в следующем: на первое место становится известное из предшествующего контекста или из ситуации («данное»), на втором – другой компонент предложения, то, ради чего оно создается («новое»). Это вполне отвечает закономерности движения мысли от известного к неизвестному.

Текст представляет собой законченное смысловое единство, в котором мысль от предложения к предложению развивается; в каждом из предложений текста выделяется «данное» и «новое» - «данное» обеспечивает связь предложений в единое целое, а «новое» содержит ту информацию, из-за которой создается высказывание. В спокойной монологической речи «новое» обычно помещается в конце предложения. Мысль в тексте может развиваться последовательно и параллельно, в связи с чем выделяется два способа – последовательная и параллельная. Особенностью текстов параллельного строения с повтором является

наличие зачина или концовки обобщающего характера. Например, найдите в предложениях «данное» и «новое».

а) Как я стал ученым? Этот вопрос часто приходит мне на ум после наших бесед.

б) Жизнь сложна. В ней повсюду острые углы, шипы, которые не всегда обойдешь

Для того чтобы студенты – нефилологи могли сформулировать вывод текста, они должны иметь представление о предложении в функции обобщения содержания текста. Функцию обобщения текста выполняет предложение, в котором содержится вывод из предыдущего текста. Предложение, выполняющее функцию обобщения текста, расположено в конце текста или его части, законченной по смыслу.

В работе над понятием предложения в функции обобщения необходимо показать следующее:

1) его роль в семантике текста – подведение итога, вывода;
2) средства, синтаксически, лексически и семантически обозначающие обобщение;
3) смысловой центр обобщения;
4) связь смыслового центра обобщающего предложения с новой информацией предшествующих микротем;
5) модель текста с обобщающим предложением [3].

Для студентов важно с этим познакомиться чтобы углубить представление о внутритекстовых связях при переходе от одной смысловой части текста к другой

Также предложение может выполнять функцию обеспечения двунаправленного развития информации в тексте. Информация такого предложения развивается в двух направлениях: с одной стороны, оно обобщает содержание предыдущего текста, т.е. осуществляет функцию обеспечения прогрессии текста [4].

Особенные трудности у студентов – нефилологов вызывают тексты с цепной связью информации. Причем трудности вызывают логические отношения в таком виде связи: причинные, условно- следственные, следственные, следственно- результативные отношения.

Аспекты синтаксиса научного текста, о которых шла речь, а именно: текстообразующие функции предложения, способы связи предложений, смысловые связи данной и новой информации текста, - являются актуальными в плане лингводидактики.

Использованная литература:

1. Практический курс русского языка (Л.К.Жаналина, М.Ш.Мусатаева)
2. Вишнякова С.А. Синтакис научного текста как одна из актуальных проблем современной лингводидактики и пути ее решения/ сборник Слово. Грамматика. Речь. Выпуск V.-М., 2004.-С.80-86.
3. Развитие связной речи учащихся на уроках грамматики. (В.А.Добромыслов).
4. Современный русский язык (Шанский Н.М.)

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Г.С. Штатбаева
аға оқытушы, магистр
Б.Б. Айтжанова
аға оқытушы, магистр
Ы.Алтынсарин атындағы АрқМПИ
Арқалық, Қазақстан
balggul-86@mail.ru

Аннотация. *В данной статье рассматривается смысловые значения фразеологизмов в казахском, английском языках, предварительно всесторонне изучив жизнь народов, по материалам источников на обоих языках; об исплользовании их в повседневной речи народов, говорящих на этих языках.*

Ключевые слова. *Фразеология, Европа, терминологический, профессиональная лексика, культурный, идиомы, семантический.*

Annotation. *This article deals with the importance, sense and meaning of phraseology, phrase words in Kazakh and English languages examining beforehand the life of the nations on the materials of both language sources, how do the people speaking these languages use them in their everyday speech.*

Key words. *Phraseology, Europe, terminological, professional, lexica, cultural, idioms, semantic.*

Халық қазынасы болған фразеологизмдердің талай заманды басынан өткізіп, өңделе, жаңара отырып, әбден шыңдалған сарасы ғана халық санасында сақталады. Олардың ескісін ескіртпей, жаңасын құлпыртатын қасиеті – түр-тұлғасының көркемділігі мен мағынасының тереңдігінде. Бұлардың көпшілігінің сыртқы құрылысы өзіне арнаулы түр талап етсе, ішкі мазмұны айтылатын ойға сай болуын талап етеді де, сол екеуінің бірлігінен мәнерленіп құралады.

Фразеология деген грамматикалық термин гректің фразис (сөйлемше), логос (ілім) - деген сөздерінен біріктіру арқылы жасалған. Тіл ғылымындағы қазіргі мағынасы тұрақты сөз тіркестері деген ұғымды береді. Сондықтан фразеология деп айтудың орнына кей кезде грамматикада тұрақты сөз тіркестері деп те қолданылады [1, 247].

Еліміз егемендік алып, әлемдік өркениет биігіне ұмтылып отырған заманда, жоғары дамыған Еуропа елдерімен саяси, экономикалық, мәдениаралық қарым-қатынастың дамып отырған уақытында – қазақ тілін Еуропа тілдерінің бірі ағылшын тілімен салыстыра зерттеу – баға жетпес құнды дүние болды.

Соңғы жылдары тіларалық қатынастың дамуына байланысты құрылымы жағынан да мүлдем алшақ тілдерді салыстыра зерттеу тіл ғылымында дәстүрге айналып келе жатыр. Салыстыра зерттеу барысында

екі тілдің өзіндік құрылымдық және жүйелік ерекшеліктері мен ұқсастықтары айқындалады. Сондай-ақ, тіл табиғатында осы уақытқа дейін зерттеушілер назарынан шет қалған кейбір құбылыстардың сыры ашылып, осы кезеңге дейін қалыптасқан тұжырымдар басқа қырынан зерделенуі, тілдің өзіндік сипаты айқындатуда. Әр типтес тілдердегі фразеологизмдерді салыстыра зерттеу де өзіндік терең сыры бар күрделі жұмыс [2, 85].

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің мағына-мәні осы тілдерде сөйлейтін ұлттың ертеден бергі өмірін жан-жақты айқындайды. Халықтың күнделікті өмір тіршілігі негізінде пайда болып қалыптасқан тұрақты тіркестерді қос тілден жиналған деректерден кездестіруге болады. Бұл тұрақты тіркестер тілдік қолданыста әр уақыттың салт-дәстүріне, әдет-ғұрыптарына, мәдениетіне, психологиясына, тарихына байланысты қалыптасып, тілдік қолданыста дамып өрбіген. Сондықтан да олар әр халықтың ерекшелігіне байланысты өсіп-өрбіп, сол халықтың ғасырлар бойы жинаған құндылығының бірі болып табылады. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі тұрақты тіркестердің беретін ұғымы әр ұлттың өзіне ғана тән рухани өмірін суреттейді. Яғни, қос тілдегі етістікті фразеологизмдер ұлттық сезім, ұлттық мінез, ұлттық салт-дәстүр негізін айқындайды. Осыған орай ағылшын және қазақ тілдеріндегі тұрақты тіркестердің қалыптасуын айқындауда әр ұлттың дүниетанымын, ой-парасатын және рухани парасатымен байланысты пайда болып қалыптасқан тұрақты тіркестерді саралап, олардың тілдік қатынаста қалыптасуын негіз етіп қарастырамыз.

Фразеологизмдер мағынасына қарай бірнеше семантикалық топтарға бөлінеді. Кейбіреуіне тоқталып өтелік [3, 96].

Соматикалық фразеологизмдер. Қазақ тілінде: аузына шайнап бергенді жұта алмайды; қолыңмен істегенді мойныңмен көтер; екі көзі төрт болды, шаш ал десең, бас алады т.б. Ал ағылшын тіліндегі соматикалық фразеологизмдер: something is on (at) the tip of somebody’s tonque (тілдің ұшында), in one ear and out the other (бір құлаққа кіріп, екінші құлағынан шығу; ақпа құлақ), zip your lip – don’t talk (ауызды құлыппен құлыптап тастау) т.б.

Жан-жануарларға байланысты тұрақты тіркестер: бір оқпен екі қоянды ату; бір қазанға екі қошқардың басы сыймау, жерден жеті қоян тауып алғандай т.б. Ағылшын тілінде: Every dog has his day (итке де бақыт күні туар) [4, 712].

Фразеологизмдер шыққан тегіне қарай еркін сөз тіркесінен өзгеше болып келеді. Фразеологиялық тұрақтылық дегеніміз – тіркестің мағынасының астарлы, образды болуы, бүтін тұлғаға ғана тән болуы. Фразеологизмдердің туу себебі фразеологиялану процесі болып табылады. Нәтижесінде сөз тіркесі түгелдей жаңа, туынды мағынаға ие болады, дайын күйінде қолданылатын тілдік материалға айналады. Көптеген фразеологизмдер ағылшын-қазақ тіларалық фразеологиялық қорында семантикалық жолмен жасалынған. Ағылшын тіліндегі: Keep one’s nose to

the grindstone – мұрнынан шаншылып жүру. Екі тілдеде мағынасы «жұмыстан қолы босамау» деген ұғымды білдіреді. Тағы да, Be in smb's pulse – тамырын басу – «ақырын пікір, сыр тартып көңілін бөлмек болу» деген мағынада қолданылады.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмнің аспан денелеріне табынудан пайда болған түрлері кездеседі: Be born under a lucky star – бақытты жұлдыздың астында туу, believe in one's star – өзінің тағдырына сену. Қазақ тіліндегі аспанға табыну дәстүріне байланысты пайда болып, қалыптасқан фразеологизмдер: «көк, аспан, тәңір, құдай» сөздері арқау болған: құдай жарылқады, тәңірі қолдады, жұлдызы оңынан туды, аспанымыз ашық болсын т.б.[5, 712].

Ағылшын тіліндегі фразеологизмдердің қалыптасуына әдеби тілмен қатар терминологиялық және кәсіби лексика негіз болған. Мысалы, ағылшын тіліндегі talk shop – «көпшілік жерде жұмыс жайлы сөйлеу» мағынасын білдіреді, яғни «shop» – «шеберхана» ұғымында қолданылады. to turn face about – «көзқарасын (мінезін) күрт өзгерту» мағынасын білдіреді. Әскери терминалогия бойынша «солға шыр айналу» деп аударылады екен. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің пайда болып, қалыптасуынан әрбір тілдің өзіндік ерекшеліктерін байқауға болады: Move heaven and earth (жер мен көкті жылжыту) қазақ тіліндегі баламасы «айды аспанға шығару», яғни таң қалдыру ұғымын береді [6, 7]. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің қалыптасуына ертегілер, аңыз-әңгімелер, эпостық жырлар негіз болған. Ағылшын тіліндегі тұрақты тіркестер, идиомалар көбінесе ертегілерде, жай және құрмалас сөйлемдерде көп қолданылады.

Мысалы:

1. *He was too soft – hearted and could not refuse money to his children and relatives whenever they asked for it*. Бұл жердегі идиома «soft – hearted» «жұмсақ жүрек» (қазақша қайырымды, қолы ашық) деген мағынаны білдіреді.

2. *When the boy asked his parents to allow him to learn to play piano, they agreed because they knew he had a good ear for music.* Бұл жердегі идиома «good ear for music». Мұны сөзбе-сөз аударсақ, «good ear» – «жақсы құлақ» дегенді білдіреді, яғни қазақша баламасы «құйма құлақ».

3. Justify somebody's confidence — біреудің сенімін ақтау;

talk nonsense, talk rubbish, talk rot – аузына түскенін оқтай;

take revenge, to cook one's goose – алдына келтіру;[5, 26].

Қорыта келгенде, ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің қалыптасуына ағылшын және қазақ ұлттарының тарихи, рухани және материалдық мәдени дәстүрлері негізгі себеп болған деген тұжырым жасауға болады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы: Дәуір,2003 - 247 б.

2. Сатенова С. Қос тағанды фразеологиялық тіркестердің авторлық қолданысына қарай өзгеруі // Тіл тарихы және сөз табиғаты. Алматы: Ғылым, 1997, Б.85-89.
3. Смағұлова Г. Фразеологизмдердің синонимдік қатарлары. Алматы: Ғылым, 1997.- 96 б.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977 - 712 б.
5. А.И. Алехина Краткий русско-английский и англо-русский словарь. БССР. Минск
6. Аблақов Ә., Исаев С., Ағыманов Е. Қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің дамуы мен лексикалану процесі. Алматы, 1977.

ТІЛДІ МЕҢГЕРГЕН ПОЛИМӘДЕНИЕТТІ ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДА СЫНИ ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

М.С. Оскина
магистр
makpal.shyngys@mail.ru
Ж.М. Бакирова
магистр
Ы.Алтынсарин атындағы АрқМПИ
Арқалық, Қазақстан
jamilya_08_04@mail.ru

Аннотация. *В статье анализируются гуманистические основы педагогики и философии как науки преподавания в языковых и неязыковых вузах, теория и методика преподавания языков, в том числе и иностранных, анализ теории критического мышления личности, концепция гуманизации педагогического процесса. Рассматривая способности и возможности языковой, полиязычной и поликультурной личности, указывается на роль и место трехъязычия для студентов неязыковых специальностей, подтверждается важность использования технологии критического мышления для развития умственной способности студентов.*

Ключевые слова. *поликультурная личность, критическое мышление, трехъязычное обучение*

Abstract. *The article analyzes the humanistic basis of pedagogy, philosophy as a science, including teaching of foreign languages, analysis of the theory and technology of critical thinking, the concept of humanization of educational process, training of education technologies. Explaining the abilities and possibilities of language mastering of multilingual and multicultural individual, the role of multilinguism and its place for students of non-linguistic specialties are considered. The article confirms the importance of critical thinking technology for the development of mental abilities of students.*

Keywords. *multicultural individual, critical thinking, multilingual education*

Бүгінде білім берудің сапасын жақсарту – әдістемелік ілімнің уақыт сұранысына сай келуінен туындап отырған қажеттілік. Өйткені мектеп өмірі соны жаңалықтар мен оңды өзгерістерге толы. Білім саласындағы басты мақсат нені оқыту емес, қалай оқыту қажет деген сауалға жауап

табу. Сабақ барысында оқушының ізденуі мен зерттеу дағдыларын қалыптастыра отырып, пәнге қызығушылықтарын арттыру мақсатында қолданылатын технологиялар баршылық. Солардың бірі сыни тұрғысынан ойлау технологиясы.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы – әлемнің түкпір-түкпірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Тәжірибені жүйеге келтірген Джинни Л.Стил, Куртис С.Мередит, Чарльз Тэмпл. Жобаның негізі Ж.Пиаже, Л.С. Выготский теорияларын басшылыққа алады [1].

Сыни тұрғыдан ойлау – бұл саналы мағынаны іздеу: өзінің көзқарасының болуымен, басқалардыңда пікірін ескеріп, қандайда обьективті ойлау және қисыны бар өзіндік қате сенімінен бас тарта білу. Сыни тұрғыдан білудің жаңа идеяларды ұсынуға және жаңа мүмкіндіктерді көтеруге қабілетті, мәселелерді шешу кезінде маңызы зор.

Бұл бағдарлама барлық жастағы оқушыларға сабақта кез-келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға саналы шешім қабылдауға үйретуді мақсат етеді. Біздің елімізге Джордж Соростың ашық қоғам институты, “Сорос-Қазақстан” қоры арқылы келген бұл технология орыс және қазақ тілдерінде мектеп тәжірибелеріне енгелі біраз жылдың жүзі болды. «Сын тұрғысынан ойлау» ұғымы белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу, оларды жеңіл септикалық ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көзқарастармен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау деп түсіндіріледі.

Сындарлы оқытуға негізделген сабақтар оқушыларға өз білімдері мен ұстанымдары жайында ойланып, сұрақтар қойып, білімін толықтырып, белгілі бір тақырыпты оқып білу кезеңінде өз түсінігін өзгертуге мүмкіндік береді. Бұл үрдіс оқушының өз болжамдарына күмәнмен, сын тұрғысына қарай отырып, сол арқылы әлем, тіршілік, жаратылыс туралы өзінің түсінігін тереңдетіп, кеңейтуге ұмтылу мүмкіндігін ұлғайтады.

Құзырлы оқытудың маңызды факторлары мұғалімнің оқушының тақырып мәнін өз бетінше меңгеруін түсінуі мен бағалауы болып табылады.

Сапалы оқыту мұғалімнің бейнесімен танылатын сан алуан элементтер арасындағы байланыс болып табылады. Сапалы оқытудың оқушылардың, қоршаған орта жағдайы және оқыту, білім алу мүмкіндіктерінің бірлігі ретінде қарастырылады.

Сыни тұрғыдан ойлау – бұл саналы мағынаны іздеу: өзінің көзқарасының болуымен, басқалардыңда пікірін ескеріп,қандайда обьективті ойлау және қисыны бар өзіндік қате сенімінен бас тарта білу. Сыни тұрғыдан білудің жаңа идеяларыды ұсынуға және жаңа мүмкіндіктерді көтеруге қабілетті, мәселелерді шешу кезінде маңызы зор [2].

Сыни ойлау деген – әр жеке тұлғаның кез –келген жағдайдағы мәселені ойлап, зерттеп қорытып, өз ойын еркін ортаға жеткізе алуы. Сыни тұрғыдан ойлау, өзіндік, жеке ойлау болып табылады. Ол – өз алдына сұрақтар қойып және үнемі оларға жауап іздеу, шешімін табуды қажет ететін мәселені анықтау, әр мәселеге байланысты өз пікірін айту, оны дәлелдей алу, сонымен қатар басқалардың пікірлерін дәлірек қарастыруды

және сол дәлелдемелердің қисынын зерттеу дегенді білдіреді. Нағыз сабақ – ол әрқашан диалог, іздене, дайындала, үйрене, шәкірттер болашағын ойлай жасалған еңбек пен тәжірбиенің бірлігі. Сын тұрғысынан ойлау үш бөліктен тұрады:

- Біріншіден, сын тұрғысынан ойлау өзіндік және жеке ойлау болып табылады.
- Екіншіден, сын тұрғысынан оқыту жаттанды қағидаларды дәлелдеп айта беру емес, оқушы оқып, оны еске сақтап айту қабілеті жоқ, керісінше терең ойлау арқылы ескіге жаңаша көзқарас қалыптастыру мүмкін, тың идеялар ойлап табуы мүмкін.
- Үшіншіден, сын тұрғысынан ойлау сұрақтар қойып, шешімін табуды қажет ететін мәселені анықтаудан басталады. Жалпы адамзат баласы тумысынан білуге құмар болып келеді. Өзінің жеке қызығушылықтарымен қажеттіліктеріне жауап беруге талпынады.
- Елімізде осындай жаңа технологиялық бағдарламаның енгізілу себебі де сол, жаңа инновациялық дамуда өз орнын табу үшін, біз осындай жаңа технологияларды қабылдап іске асыруымыз керек.

Демек, елімізде оқытудың жаңаша тәсілдерін енгізу – өзекті мәселе. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «XXI ғасыр – білікті, білімді, бәсекеге қабілетті жастардікі» деп айтқандай, білім саласында енгізіліп жатырған жаңалықтарды қолдау болашақ жастардың бірден - бір міндеті десек те болады [6].

Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы қызығушылықты ояту, мағынаны ашу, ой толғаныс кезеңдерінен түзіледі.

Қызығушылықты ояту

Үйрену процесі – бұрынғы білетін және жаңа білімді ұштастырудан тұрады. Үйренуші жаңа ұғымдарды, түсініктерді, өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Сондықтан да, сабақ қарастырылғалы тұрған мәселе жайлы оқушы не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Осы арқылы ойды қозғату, ояту, ми қыртысына тітіркенгіш арқылы әсер ету жүзеге асады. Осы кезеңге қызмет ететін “Топтау”, “Түртіп алу”, жинақталған. Қызығушылықты ояту кезеңінің екінші мақсаты – үйренушінің белсенділігін арттыру. Өйткені, үйрену – енжарлықтан гөрі белсенділікті талап ететін іс-әрекет екені даусыз. Оқушы өзі білетінін еске түсіреді, қағазға жазады, көршісімен бөліседі, тобында талқылайды. Яғни айту, бөлісу, ортаға салу арқылы “Ойлану”, “Жұпта талқылау”, “Болжау”, “Әлемді шарлау” т.б. деген аттары бар әдістер (стратегиялар оның ойы ашылады, тазарады. Осылайша шыңдалған ойлауға бірте - бірте қадам жасала бастайды. Оқушы бұл кезеңде жаңа білім жайлы ақпарат жинап, оны байырғы біліммен ұштастырады.

Мағынаны ашу

Ойлау мен үйренуге бағытталған бұл бағдарламаның екінші кезеңі мағынаны ашу (түсіне білу). Бұл кезеңде үйренуші жаңа ақпаратпен танысады, тақырып бойынша жұмыс істейді, тапсырмалар орындайды. Оның өз бетімен жұмыс жасап, белсенділік көрсетуіне жағдай жасалады. Оқушылардың тақырып бойынша жұмыс жасауына көмектесетін оқыту

стратегиялары бар. Соның бірі INSERT. Ол бойынша оқушыға оқу, тақырыппен танысу барысында V – “білемін”, — - “мен үшін түсініксіз”, + - “мен үшін жаңа ақпарат”, ? – “мені таң қалдырады” белгілерін қойып отырып оқу тапсырылады. INSERT – оқығанын түсінуге, өз ойына басшылық етуге, ойын білдіруге үйретететін ұтымды құрал. Бір әңгіменің соңына тез жету, оқығанды есте сақтау, мәнін жете түсіну – күрделі жұмыс. Сондықтан да, оқушылар арасында оқуға жеңіл-желпі қарау салдарынан түсіне алмау, өмірмен ұштастыра алмау жиі кездеседі. Мағынаны түсінуді жоғарыдағыдай ұйымдастыру – аталған кемшіліктерді болдырмаудың бірден-бір кепілі.

Ой толғаныс

Үйретушілер білетіндерін анықтап, білмейтіндерін белгілеп сұрауға әзірленеді. Бұл әрекет арқылы жаңаны түсіну үшін бұрынғы білім арасында көпірлер құрастыруға, яғни байланыстар құруға дағдыландырады Тақырып туралы ой - толғаныс – бағдарламаның үшінші кезеңі. Күнделікті оқыту процесінде оқушының толғанысын ұйымдастыру, өзіне, басқаға сын көзбен қарап, баға беруге үйретеді. Оқушылар өз ойларын, өздері байқаған ақпараттарды өз сөздерімен айта алады. Бұл сатыда оқушылар бір-бірімен әсерлі түрде ой алмастыру, ой түйістіру, өз үйрену жолын, кестесін жасау мақсатында басқалардың әр түрлі кестесін біліп үйренеді. Бұл үйрену сатысы – ойды қайта түйіп, жаңа өзгерістер жасайтын кезең болып табылады. Әр түрлі шығармашылықпен ой түйістіру болашақта қолданылатын мақсатты құрылымға жетелейді.

Осы кезеңді тиімді етуге лайықталған “Бес жолды өлең”, “Венн диаграммасы”, “Еркін жазу”, “Семантикалық карта”, “Т кестесі” сияқты стратегиялар әр сабақтың ерекшелігіне, ауыр-жеңілдігіне қарай лайықтала қолданылады.

Сабақта оқушыға білім дайын күйінде беріле салмау керек. Мұғалім шеберлігі арқылы баланың білімді игеруге қызығушылығын ояту қажет. Ал ол сұрақ әр түрлі әдіс-тәсілдер арқылы баланың алдына жан-жақты мақсат қойып, іске асыруына жол көрсетеді.

Сыни ойлауды дамыту технологиясының дәстүрлі оқытудан басты айырмашылығы білімнің дайын күйінде берілмеуі. Нақты жағдайда «мынаны былай жазу немесе айту керек» деп көрсетпей, оқушының өзінің шығармашылық ойлауының орын алуына мүмкіндік беру, шешім қабылдауға үйрету, жауапкершілігін арттыру.

Жалпы инновациялық білім беру әдістемелерінің ішінде сын тұрғысынан ойлау технологиясы - тиімді құралдың бірі. Инновациялық білім - іскерліктің жаңа түрі. Инновациялық қызмет пәндердің мазмұнын тереңдетуге, ұстаздың кәсіптік шеберлігін арттыруға, оқу ісін дамытуға бағытталған. Ең бастысы, оқушыны келешек өмірге дайындап, білім-біліктерін, іскерлігін өмірде қолдауға жағдай жасайды. Үш тілді меңгеру барысында қолданылатын сыни тұрғысынан ойлау технологиясы әртүрлі формада болсада, оны әрбір тілде қолдануға болады.

Қазақ тілінің грамматикасының сын тұрғысынан ойлау технологиясында сабақ құрылымы үш кезең бойынша жүзеге асырылады: *қызығушылығын ояту, мағынаны ашу, толғаныс.*

Осы үш кезең арқылы оқушыларды ойлауға жетелеп, қызығушылығын оятып, шығармашылық қабілеттерін арттыруға, белсенділікке ынталандыруға болады.

1. Қызығушылығын ояту стратегиялары: *ой қозғау, топқа бөлу, топтастыру;*

2. Мағынаны ашу стратегиялары: *ассоциация, Венн диаграммасы, бес жолдық өлең;*

3. Толғаныс стратегиялары: *автор орындығы, бірлескен жоба, эссе.*

Ал грамматикалық материалдарды және лексикалық тақырыптарды оқытуда стратегия түрлерінің қолданылуы арқылы тілді дамытуға,сөздік қорды молайтуға, бір-бірімен қарым-қатынас (сөйлеу, жазу, айту, оқу) жасауға, ойлау қабілетін дамыту, ойын еркін шешен жеткізе білуге үйретеді.

Сыни ойлауды дамыту технологиясының негізгі ережелері негізгі үш кезеңнен немесе сатыдан тұрады, олар:

1) әңгімеге тарту;

2) жаңа ақпараттың мәнін түсіну;

3) ой қорыту (рефлексия).

Сыни ойлауды дамыту технологиясы оқу әрекеті түрлері бойынша оқыту үдерісін қамтитын белгілі бір әдістер, тәсілдер, мен стратегияларды ұсынады. Әр сатының өзінің нақты, мысалы, әңгімеге тарту сатысына арналған қолданылатын тәсілдер мен стратегиялары бар. Осындай негіздемелерді қолдана отырып, оларды зерттей отырып, студенттер арасында сын тұрғысынан ойлау технологиясын өз тәжірибемде қолданып көрдім. Яғни оқытушылар көмегімен, қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде сын тұрғысынан технологиясын қолдана отырып, тақырыпты түсіндіруге тырыстым. Осындай іс-әрекетті зерттей отырып, бұл технологияның дәстүрлі технологиядан тиімді екеніне көзім жетті. Жәнеде үштілді меңгерудеде, меңгертудеде бұл технологияның нәтижесі жоғары. Технология тиімділігін сабақтар барысында тәжірибе ретінде байқаған болатынмын [4].

«Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығының 3 курс студенті Хасимова Ұ. ғылыми жетекші Оскина М.С. «Үш тілді меңгеру – полимәдениетті тұлға қалыптастыру кепілі» атты тақырыпта ғылыми жоба жасалды. Ғылыми жобаның тәжірибе бөлігінде Хасимова Ұ. пән мұғалімдерінің рұқсатынмен қазақ тілі, орыс тілі және ағылшын тілдерінің сабағына қатысып, технология реттілігін өткізіп көрген болатын.

Қазақ тілі пәнінен Б-12, ДШС-12 топтарына ауызша, жазбаша бақылау жұмыстары тақырыбына 10 минуттық технологияның бір жүйесін қолданды. Сол күнгі тақырып ауызша, жазбаша бақылау жұмыстары болатын. Яғни бұл жерде тақырыптың студенттерге қаншалықты түсінікті және бұл тақырып бойынша сұрақтары жоқпа деген негізде, ауызша сауалнама тақырыбын талдауға бір топ, жазбаша сауалнаманы талдауға екінші топты бөлдім. Және екі топта сол тақырып бойынша өз

түсінгендерін қағаз бітіне түсіріп, содан кейін әртүрлі түсініктерді қосып, топтар бір біріне сол тақырыпты ашып түсіндірді. Бұл жерде сыни тұрғысынан ойлау технологиясы арқылы студенттер топта жұмыс істеуді және пікір алмасып, сол пікірлердің ішінде өздеріне керек немесе білмейтін жақтарын біле алады. Жәнеде сабаққа қатыспай қалмайтын студент болмай, әрқайсысы өз ойын еркін жеткізе алады.

Келесі орыс тілі сабағында берілген тақырып «План и его составление в научной сфере». Бұл тақырып бойынша студенттерге технологияның «инвентаризация» сатысын қолдандым. Яғни, студенттер арасында осы тақырып бойынша пікірталаспен қатар аударма және тақырып бойынша ақпараттар тізімі жасалды [3].

Сыни тұрғысынан ойлау технологиясы бойынша келесі тәжірибе ағылшын пәні бойынша «MEALS» тақырыбында өткізілді. Бұл тақырып бойынша студенттер әрқайсысы ағылшын және қазақ халықтарының тағамдарының аттарын айтып, олардың құрамдарын, олардың ішіндегі ұқсас және ұқсас емес тағамдарды атап көрсетті. Әр студент ортаға шығып, еркін түрде оларды жан - жақты түсіндіріп шықты. Олар бір - бірінің ойларын тындап, осы тақырып бойынша бір-біріне осы тақырып бойынша ұсыныстарын айтты. Бір – бірінің ойларын толықтырып отырды. Осы арқылы тұлға бойында полимәдениеттіліктің бір сатысы қалыптасады және бұл технология арқылы студент өзінің ойлау қабілетін дамыта алады.

Осы тақырыпты зерттеу барысында, еліміздің жастары үш тілді меңгеріп қана қоймай, полимәдениетті тұлғалық талпынуы керектігіне көз жеткізе алдым. Зерттеу жүргізе отырып, осы мәселе бойынша өз үлесімді қоса алдым деген үміттемін. Елбасымыз 2006 жылғы Жолдауында Қазақстандықтардың жаңа ұрпағы кім дегенде үш тілді біліп, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде еркін сөйлеуі шарт екендігін, көптілділік біз үшін қалыпты жағдайға айналуы керектігін айтқан болатын. Яғни үштілді меңгеру - уақыт талабы. Уақыт талабын орындау біздің міндетіміз, уақыт талабына сай болу,ол тұлғалық даму. Қазіргі уақыт талабына сай тұлға-үштілді меңгерген, полимәдениетті болу қажет [5].

Халқымыз ежелден тіл абыройын биік көтеріп, әдетте тіл жөнінде, тіл – адамдар ара қарым-қатынас жасау құралы деп, оған жай-жадағай анықтама берілгенімен, іс жүзінде тіл тек адамдар ара қарым-қатынас жасау құралы ғана болып қалмастан, қайта онан да маңыздысы, ол белгілі бір ұлттың ұлттық сана-сезімі, халықтың халықтық қасиеті, оның жалпы тарихы, әдет - ғұрпы, мәдениеті қатарлыларды тұтастай өз бойына қамтып жататын күрделі ұғым. Сондықтан тіл мейлі қайсы ұлттың болмасын тарихы мен тағдырының, тәрбиесі мен тағылымының, бүкіл халықтық болмысының баға жетпес асылы, сарқылмас құнды қазынасы, ұлт рухының ұйтқысы болып келген. Бүгінгі таңда елімізде «Көптілділік» мәселесі көкейкесті мәселелердің бірі болып саналады. Елбасымыз соның ішінде тілдердің үштұғырлылығын міндеттеп отыр. Себебі үш тілді жетік меңгеру ел болашағы, заман талабы болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер :
1. Ташенова А. Сын тұрғысынан ойлауды оқу мен жазу арқылы дамыту. Білім – Образование. – 2006, №2.
2. Қазақстан мектебі . - 2010.
3. Кузмин С.С., Шадрин Н.Л. Русско-английский словарь пословиц и поговорок. – М.: Русский язык, 1989.
4. Интернет көзі:http://adilet.zan.kz
5. Интернет көзі https://kaz.tengrinews.kz/
6. Интернет көзі https://strategy2050.kz/news/33399

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТТЕРДЕ ПАЙДАЛАНУДА ДАЙЫНДЫҚТЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

А.С. Шонғалова
магистр
anar_dodo@ mail.ru
Ж.Ж. Байдалина
аға оқытушы
Ы.Алтынсарин атындағы АрқМПИ
Арқалық, Қазақстан
zhanar.baydalina@ mail.ru

Аннотация. *В статье рассматривается вопрос о теоретических особенностях ИКТ в профессиональной подготовке будущего педагога. Основным критерием развития профессионального образования является философия нового подхода к образованию, наука об обществе и человеке, теория практики. В настоящее время роль информационной технологии в поготовке будущих специалистов в формирований их навыков и способностей к будущей профессии становиться все значимее.*

Ключевые слова. *Интеграция, современная технология, навыки, научно-исследовательский, функциональный, индивидуальный.*

Abstract. *This article deals with the theoretical peculiarities in professional training of future specialists of ICT. The main criterion in development of professional education is the philosophy of new approach to education, science and society, theory of practice. Nowadays, the role of informational technology is increasing in developing their skills, abilities, habits for future career.*

Keywords. *Integration, modern technologies, abilities, science–researching, functional, individual*

Осы заманғы білім беру жүйесінсіз әрі алысты барлап, кең ауқымда ойлай білетін осы басқарушыларсыз біз инновациялық экономика құра алмаймыз. Қазақстанның оқу орындарының міндеті – әлемдік стандарттар деңгейінде білім беру», - деп Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан халқына жолдауында атап көрсетті.

Сондықтан мемлекетіміздің негізгі мақсаты – оқу орындарында адамзаттың дамуына сапалы білім беруді талап ету [1; 2].

Жаңа технологияны енгізуде алдымызға қойылған мақсаттың орындалуы қазіргі ақпараттық технологиялар заманында өркениет көшінен қалмау үшін, қандай болмасын мүмкіндіктерді қарастыру – күттірмейтін нәрсе.

Соңғы жылдары білім беру саласы деңгейін жоғарылату мен оны жетілдіру проблемаларының шешімін іздестіру бірқатар мемлекеттік құжаттарда және маңызды заң актілерінде көрініс табуда. Бұл тұрғыда Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [3], "Ақпараттандыру туралы" Заңын, «Білім туралы» Заңын (2007 ж.) [4] атап өтуге болады. Жоспарда дәстүрлі және ақпараттық-компьютерлік технологияларды интеграциялайтын, білім берудің бүгінгі заманауи талаптарын қанағаттандыратын оқытудың ақпараттық-компьютерлік орталықтарын құрудың кешенді тәсілдерін қарастырады.

Білім мазмұнын жаңарту жоғары мектеп реформасының негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Республиканың жоғары оқу орындары үшін мемлекеттік білім стандартының тұжырымдамасын жасауда ол, біртұтас білім кеңістігінің моделін анықтауға мүмкіндік береді. Жоғары оқу орындарының міндетін, қажетті білім деңгейінің кепілдігін дүниежүзілік мәдени ағарту кеңістігіне интеграциялануды қамтамасыз ету секілді маңызды проблемалардың шешімін іздестіреді.

Кәсіби білімді дамытудың алғашқы негіздері болып: жаңа білім философиясы; қоғам және адам туралы ғылымдар (білім психологиясы, әлеуметтану және тағы басқалар); тәжірибе теориясы (педагогика білімі менеджменті және жобалау) саналады.

Ақпараттандыру қоғам өмірінің барлық саларына түбегейлі өзгеріс әкеліп отыр: адамдардың өмір сүру жағдайына, іс-әрекеттеріне, мәдениеті мен өзіндік келбетіне, бейнелі ойлау қабілетіне және т.б. *Ақпараттандыру* адамзат өмірінің барлық саласына әсер ететін парасаттылық іс-әрекетінің ролі мен денгейін көтерумен байланысты жан-жақты даму үдерісі болып табылады. Ақпараттандыру кең көлемде қолданылады, ол адамзат әрекетіндегі қоғамдық мәні бар толық анықталған, жеткілікті және сол уақыттағы білім негізіндегі қоғам өмірін қайта құру үдерісін көрсетеді.

Қоғам мен білім беруді ақпараттандыру – жауапкершілік сезімі мол, терең білімді, жаңа қоғамды жасаушы мамандар санының арта түсуін талап етеді. Барлық типтегі оқу орындарын, соның ішінде, жоғары оқу орындарын бітірушілердің кәсіби даярлығына қойылатын талаптар да күшейтілуде. Білім берудің пәндік құрамы да толықтырыла түсуде. Ақпараттандыруда – білім беру жүйесі және онымен байланысты адамзат әрекеттерінің түрлері де бірге қалыптасады, нақтырақ айтқанда ол заманауи технологияның әсерімен маңызды өзгерістерді басынан өткере отырып оларға ықпал етеді. Бұл мәселеде, әсіресе, жоғары кәсіби білім беруді жетілдірудің алатын орны ерекше.

Ақпараттық-компьютерлік технология – объектінің, үдерістің немесе құбылыстың жай - күйі туралы жаңа ақпарат алу үшін мәліметтер жинау, өңдеу, жеткізу тәсілдері мен құралдарының жиынтығын пайдаланатын үдеріс. Болашақ мұғалімдердің ақпараттық-компьютерлік технологияларды пайдалану біліктілігі *білім, іскерлік дағды* үштігінің бірлігінде қарастырылады (1-сурет).

1-сурет. *Болашақ шетел тілі пәні мұғалімдерінің біліктілігі сипатын құраушылар*

Болашақ мұғалімдердің қызметінде ақпараттық-компьютерлік технологияны пайдалану даярлығының деңгейі жоғары болуы үшін оқыту үдерісі барысында олардың дербес даму дағдыларын, болашақ қызметке кәсіби даярлық барысында ақпараттық-компьютерлік технологияларды пайдалануға талпыныстарын ескеру қажет. Бұл мәселенің шешімін мынадай жолдар арқылы қарастыруға болады:

- оқу жоспары мен оқу бағдарламаларын жетілдіру;
- лекциялық, практикалық, лабораториялық сабақтарға оқытудың ақпараттық-компьютерлік технологияларын кең көлемде ендіру;
- ақпараттық-компьютерлік технологиялар бағыты бойынша біліктілікті көтеру үшін арнайы курстар жасап, ендіру.

Осы мәселелерді жүзеге асыру барысында міндетті және таңдау пәндерін оқытуда болашақ педагогтардың сапалы даярлығын қамтамасыз ететін оқу-әдістемелік жабдықтар жүйесін қалыптастыру қажет. *Ақпараттық қоғам* мүшелерінің ақпаратпен және ақпараттық-компьютерлік технологиялармен жұмыс жасап білу қабілеті іскерліктің, білім, яғни ақпараттық мәдениеттің жоғары деңгейде болуын қажет етеді.

Ақпараттық мәдениет – бұл адамның өзінің күнделікті іс-әрекетінде ақпараттық-компьютерлік технологиялар кешенін үйлесімді пайдаланудағы біліктілігі. Ол адамдардың болған және болатын жағдайларға өздігімен талдау бере білу қабілетін дамытуға, анықталмаған шарттар бойынша шешім қабылдауға, табиғи – экономикалық және әлеуметтік үдерістердің даму тенденциялары мен жалпы заңдылықтарын түсінуге, сондай-ақ, қабылданған шешімдердің салдарларын болжауға мүмкіндік береді.

Педагогтардың даярлық деңгейінің жоғары болуы кәсіби-педагогикалық білімі, іскерлігі мен шеберлігіне байланысты. Кезінде В.А. Сластенин “Кеңес Одағындағы кәсіби даярлық үдерісі кезінде мектеп мұғалімдерінің жеке тұлға ретінде қалыптасуы” деген еңбегінде: “Елеулі

даярлық көрсеткіші болып” – тұлға қалыптасуының дамуын, ішкі қуатты байлығын, еріктігін, ықыласын, өнертапқыштығын және т.б. көрсететін психикалық жағдайы табылады. Оған өзін дұрыс ұстауы мен бекемділігін қамтамасыз ететін эмоционалды төзімділікті де жатқызуға болады, сонымен қатар, кәсіби-педагогикалық пікірі, яғни педагогикалық үдеріске байланысты себеп-салдарларға енуіне, өз іс-әрекетін талдауға, табыстылығы мен табыссыздығына ғылыми-негізді түсінік іздеуге, жұмысының нәтижесін көруге мүмкіндік беретінін өте орынды айтқан.

Оқытудың ақпараттық-компьютерлік технологияларына өту (АКТ), оларды жасау шарттарын құру, ендіру жаңа және дәстүрлі оқыту әдістерін үйлестіру психологиялық-педагогикалық, оқу-әдістемелік және басқа да мәселелердің біртұтас кешендерін шешуді талап етеді. Оларды мынадай бағыттарға бөліп қарастыруға болады:

- оқу үдерісіне мынадай ақпараттық-компьютерлік технологияларды ендіру мәселелерін шешудің біртұтас кешенді ғылыми-әдістемелік тәсілін жасау;

-практикалық іс-әрекеттерде ақпараттық-компьютерлік технологияларды пайдалану әдістемесін жасау;

-педагогикалық кадрларды оқытудың ақпараттық-компьютерлік техноло-гияларын меңгеруге, оларды оқу үдерісіне ендіруге даярлау;

- студенттерді білім мен істерліктерді игеруге, пайдалануға даярлау;

- оқу ғимаратының материалдық-техникалық қорын пайдалану;

- сәйкес ғылыми-әдістемелік қамсыздандыруды іздеу, құру және жасау.

Студенттерді ақпараттық-компьютерлік технологияны кәсіби іс-әрекеттерде пайдалануға даярлауды тұлға сипатының аяқталымы деп қабылдауға болмайды. Студенттің білім процесі мен өзін жетілдірудегі әлеуметтік және кәсіби сұранысын “студенттің ақпараттық-компьютерлік технологияларды кәсіби іс-әрекеттерде пайдлануға даярлау” түсінігін ашық, жүйелі білім ретінде көрсетеді. Біз осының бәрін ескере отырып және педагогтар мен психологтардың іс-әрекет даярлығын мотивациялық, танымдық, эмоционалды-еріктік компоненттерінің бірлігі ретіндегі көзқарасын бөлісе отырып, *кәсіби іс-әрекеттерде ақпараттық-компьютерлік технологияны пайдалануға даярлық түсінігін жеке тұлғаның кәсіби іс-әрекеттерде ақпараттық-компьютерлік технологияны пайдалану тәжірибесін меңгеру деңгейін көрсететін қасиеті тұрғысында және субьектілік деңгейде мотивациялық, мазмұндық, іс-әрекеттік компоненттерді біріктіретін біртұтас жүйе тұрғысында анықтаймыз.*

Болашақ мұғалімдерді ақпараттық-компьютерлік технологияны кәсіби іс-әрекеттерде пайдалануын “ақпараттық-компьютерлік технологиялар бойынша даярлық” деп түсінеміз.

"Педагогикалық даярлық" – оқытушы тұлғасына қажетті кәсіби қасиет тұрғысында қарастырылады. Ол тұлғалық (кәсіби мотив пен қызығушылық) және іс-әрекеттік (кәсіби білім және іскерлік) аспектілерді қарастыратын өзара байланыстағы құрылымдық компоненттер жүйесін құрайды (К.М.Дурай-Новакова, В.А. Сластенин, Н.М. Яковлева және т.б.) [5].

Бірқатар ғалымдар (И.М. Богданова, М.А. Лейбовский және т.б.) мамандардың профессиограммасын жасау барысында болашақ маманның кәсіби даярлығының мәнін, құрылымын компьютерді пайдалану арқылы анықтайды және болашақ мұғалімдердің ақпараттық-компьютерлік технологияны кәсіби іс-әрекеттерде пайдалануға даярлығын тұлғаның біртұтас үш компонентті (мотивациялық, бағдарлық, іс-әрекеттік) қамтыған білімі тұрғысында түсінеді.

Күнделікті өмірде «іс-әрекет» сөзі – еңбек, іс деген қарапайым ұғымды білдіреді. Ал ғылымда адамның болмысымен байланысты қарастырылады, онымен ғылымның бірнеше салалары (философия, психология, тарих, мәдениеттану, педагогика және т.б.) шұғылданады. Іс-әрекет проблемасы, көбінесе, гуманитарлық пәндерде (психологияда, философияда, социологияда) зерттелген, онда іс-әрекеттің түрлеріне бірегей анықтама берілмеген. Егер олардың бірінде, оны – оқу, еңбек, ойын деп түсіндірсе, *екіншісі* – таным, еңбек, қарым-қатынас деп негіздейді, ал келесі бірі оны – еңбек, саяси, көркемөнер, ғылыми іс-әрекет және т.б. деп қабылдайды.

Философияда "іс-әрекет" ұғымы тарихи-қоғамдық сипаты бар, "барлық адамзаттың теориялық тәжірибесі" тұрғысында, "қоршаған ортаға адамның арнайы қалыптасуы" мағынасында қарастырылады және іскерліктің негізгі белгісі – оның өзіндік сипаты" деп түсіндіріледі. Іс-әрекетті философиялық тұрғыда түсіну психология мен педагогикалық тұрғыда анықтауда негіз болады. Ғылыми әдебиеттерге жасаған талдау, қазіргі психологияда психологиялық даярлық түсінігіне екі негізгі теориялық көзқарастың қалыптасқанын көрсетеді: *функционалдық* және *жеке тұлғалық. Даярлық* міндетті түрде болатын іс-әрекетке негізделеді, ал *даярлану* – болашақ кәсіби іс-әрекетке тұлғаның тиянақты даярлануы.

Кәсіби іс-әрекет болса, әлеуметтік іс-әрекеттің ерекше түрі ретінде, адамзаттың болашақ ұрпаққа тастаған мәдени қоры ретінде айқындалады.[6]

Бүгінгі таңда адамзат әрекетінің барлық саласында ақпаратқа деген қызығушылық арта түсуде. Ал бұл болса, ақпараттық-компьютерлік технологияларды кәсіби іс-әрекеттерде болашақ мұғалімдердің сапалы пайдалануын талап етеді және жоғары оқу орнының оқу-тәрбие үдерісінде жүзеге асырылады.

Болашақ мұғалімдерді ақпараттық-компьютерлік технологияны кәсіби іс-әрекеттерде пайдалануға даярлау жүйесінің құрамында біз мына компонеттерді қарастырамыз:

- *мазмұндық* (ақпараттық-компьютерлік технологияны кәсіби іс-әрекеттерде пайдалануға байланысты білім жүйесі);

- *іс-әрекеттік* (ақпараттық-компьютерлік технологияны кәсіби іс-әрекеттерде пайдалану іскерлігі және осы іскерліктер қалыптасып, дамитын іс-әрекет түрлерін пайдалану іскерлігі);

- *технологиялық* (ақпараттық-компьютерлік технологияны кәсіби іс-әрекеттерде пайдалануға даярлау үдерісін қажетті әдістер, құралдар және бағдарламалар жүйесі арқылы ұйымдастыру ерекшелігі) [7].

Болашақ мұғалімдердің ақпараттық-компьютерлік технологияны кәсіби іс-әрекеттерде пайдалану даярлығы қалыптастырылғандығының өлшемдері ретінде мотивациясы (қызығушылығы, ұмтылысы, т.б.), педагогикалық және АКТ-ға қатысты білімдері, педагогикалық функцияларды орындауы болып табылады. Осы өлшемдерді басшылыққа ала отырып, модельдің негізінде болашақ мұғалімдердің ақпараттық-компьютерлік технологияны кәсіби іс-әрекеттерде пайдалану даярлығын қалыптастырудың төрт деңгейі анықталды, олар: *жоғары, жеткілікті, орта, төменгі деңгей*.

Жоғары деңгей: мамандыққа деген ынта-ықыласы, талпынысы жетілген мамандығы бойынша білімдері шыңдалған, өздігінен дербес ізденеді, ақпараттық компьютерлік технологиялардың жетістіктеріне кәсіби тұрғыда талдау береді, қазіргі заманауи компьютерлік құралдарымен еркін байланыс жасайды. Интернетті жетік меңгерген; АКТ-ның кәсіби педагогикалық қажеттілігін өте жақсы түсінеді; компьютер арқылы оқытудың мүмкіндігін жетік меңгерген, АКТ-ны оқыту үдерісінде пайдаланудың мүмкіндіктерін түсінеді; өз білімін педагогикалық іс-әрекетте пайдаланады, пән бойынша бағдарламалық құралдарды оқу жағдайларын жобалауда байланыстыра отырып қолданады; болашақ мұғалімдердің кәсіби іс-әрекеттерінде бағдарламалық-әдістемелік кешендерді пән бойынша өзіндік ойлау қабілетін дамытуда пайдалана алады.

Жеткілікті деңгей: мамандықты меңгеруге деген қызығушылығы, мамандық бойынша білімі бар; ақпараттық-компьютерлік технологиялар бойынша мәліметтерді өңдеуде, әртүрлі ақпарат көздерін іздеуді біледі; АКТ-ның кәсіби педагогикалық қажеттілігін түсінеді; мамандық бойынша компьютерлік білімінің мүмкіндігін меңгерген, кәсіби қызметте, АКТ-ны оқыту үдерісінде пайдаланудың мүмкіндіктерін біледі; пән бойынша бағдарламалық құралдарды оқу жағдайларын жобалауда байланыстыра отырып қолданады; болашақ мұғалімдердің кәсіби іс-әрекеттерінде бағдарламалық-әдістемелік кешендерді пән бойынша өзіндік ойлау қабілетін дамытуда, өз білімін педагогикалық іс-әрекетте тиімді жүзеге асыруда қолданады.

Орта деңгей: мамандықта таңдауда ерекше ұмтылысы байқалмайды; мамандық бойынша білімі жеткіліксіз; ақпараттық-компьютерлік технологиялар саласынан білімі таяз; АКТ-ның педагогикалық қажеттілігін түсінуде өздігінен ішінара ізденеді, компьютердің мүмкіндігін түсіне бермейді, ақпараттық-компьютерлік технологияны игеруде кездескен мәселелерді өздігімен шешуде қиналады, АКТ-ны оқыту үдерісінде пайдалану мүмкіндіктерін оқытушының көмегімен асырады.

Төмен деңгей: болашақ мамандықты таңдауда қиналады; мамандық бойынша білімі нашар; ақпараттық компьютерлік технологияның көмегімен мәліметтерді өздігімен өңдей алмайды; АКТ-ның педагогикалық іс-әрекетте қажеттілігін түсіне бермейді, өз білімін компьютер арқылы

оқытудың мүмкіндігін және кәсіби қызметте қажеттілігін білмейді; АКТ-ны оқыту үдерісінде пайдаланудың мүмкіндіктерін түсінбейді және педагогикалық іс-әрекетте пайдалана алмайды.

Болашақ мұғалімдердің ақпараттық-компьютерлік технологияны кәсіби іс-әрекеттерде пайдалану даярлығы педагогикалық жүйеде жүзеге асады. Кез-келген жүйе, соның ішінде студенттерді ақпараттық-компьютерлік технологияларды кәсіби іс-әрекеттерде пайдалануға даярлау жүйесі де белгілі бір шарттарды орындағанда ғана тиімді жүзеге асады. Сол себепті оны тиімді жүзеге асырудың шарттарын анықтап алу қажет [8].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан дағдарыстан кейінгі дүниеде: Болашаққа интеллектуалдық секіріс. // Егемен Қазақстан. -14-қазан, 2009.
2. Назарбаев Н.Ә. «Нұрлы жол» Қазақстан халқына Жолдауы.– Астана. - 2014, 11- қазан.
3. Назарбаев Н.Ә. «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2012, 27 қаңтар .
4. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007, 8 шілде.
5. Сластенин В.А. Формирование профессиональной культуры учителя: учебное пособие. - М.: Прометей.
6. Қабдықайырұлы Қ., Монахов В.М., Оразбекова Л.Н., Әлдібаева Т.Ә. Оқытудың педагогикалық жаңа технологиясы. – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті.
7. Теоретические основы дидактической системы повышения квалификации: дис. ... док. пед. наук. – Минск.
8. Пышкало А.М. Гузеев В.В. Башкирова И.Ю. Дидактические условия формирования технологической культуры у будущих учителей: дис. ... канд. пед. наук. – Тула.

ПРИЕМЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ТЕХНОЛОГИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Г.С. Жумабаева
преподаватель
Ж.З. Аубакирова
старший преподаватель, магистр
АркГПИ им. И.Алтынсарина
Аркалык, Казахстан
aubakirova_69@inbox.ru

Аңдатпа. *Мақалада сын тұрғысынан ойлау технологиясының қызметі жан – жақты қарастырылған. Оқу үрдісінде жүйелі түрде сын тұрғысынан ойлау стартегиясының элементтерін қолдану арқылы білім алушының жаңа ақпарат бойынша өзіндік көзқарасын білдіру, жаңа идеяларды әр түрлі көзқарас тұрғысынан бағалау, берілген ақпараттың құндылығы және нақтылығы бойынша түйін жасай білу дағдысын қалыптасатынындығы айтылған.*

Түйін сөздер. *оқыту тәсілдері, сыни тұрғыдан ойлау, дәстүрлі емес сабақтар, жаңашылдық, кластер, пікірсайыс.*

Abstract. *The article states that need the ability to not only master the information, but it is critical to evaluate, interpret and apply. Critical thinking technology solutions open to a wide range of problems in the field of education .It is also said that the students met with the new information, it should be to consider thoughtfully, critically evaluate new ideas from different perspectives, drawing conclusions as to the accuracy and value of the information.*

Keywords. *the methods of teaching, critical thinking, non-traditional lessons, originality, discussion, cluster.*

В современной школе и в вузах используется много различных методов обучения. В последние годы стала популярной методика критического мышления, элементы которого можно с успехом применять на уроках русского языка.

Критическое мышление - ведущее современное педагогическое понятие, актуальное для развития преподавания и обучения в Казахстане. Данный модуль предполагает адаптацию сознательного и обдуманного подхода к развитию критического мышления, как учеников, так и учителей.

Категория «критический», используемая в понятии «критическое мышление» означает концентрацию мышления на процессе решения вопроса или проблемы. «Критический» в данном контексте не означает «неодобрение» или «отрицание». Критическое мышление может происходить всякий раз, когда происхоит процесс рассуждения, формулировки выводов или решения проблемы, т.е. - всякий раз, когда необходимо установить, чему верить, что делать, и как делать это разумным и рефлексивным способом [1].

Критическое мышление – это точка опоры для мышления человека, это естественный способ взаимодействия с идеями и информацией. Мы и наши ученики часто стоим перед проблемой выбора, выбора информации. Необходимо умение не только овладеть информацией, но и критически ее оценить, осмыслить, применить. Встречаясь с новой информацией, обучающиеся должны уметь рассматривать ее вдумчиво, критически, оценивать новые идеи с различных точек зрения, делая выводы относительно точности и ценности данной информации.

Развитию критического мышления способствуют и нетрадиционные уроки, которые позволяют повысить интерес ученика, как к предмету, так и к обучению в целом. Творчество на таких уроках зависит в подборе таких заданий, такого дидактического материала, который своей новизной, необычностью подачи, вызывая удивление, активизирует внимание, мышление обучающихся. Попадая в необычную ситуацию, обучающийся включается в деятельность, сотрудничество с учителем, при этом создается положительный эмоциональный фон, начинают активно функционировать интеллектуальная и волевая сферы, легче усваиваются знания, быстрее формируются умения и навыки. Этому способствует создание на нестандартных уроках условий для мобилизации творческих резервов и учителя, и ученика.

Существует множество видов нестандартных уроков. Практически все они позволяют задавать проблемные вопросы и создавать проблемные ситуации, решать задачи дифференцированного обучения, активизируют учебную деятельность, повышают познавательный интерес, способствуют развитию критического мышления. Нетрадиционные же уроки русского языка обеспечивают системный анализ лингвистических сведений, развивают языковую наблюдательность.

Вот несколько нетрадиционных форм урока, которые можно использовать на уроках русского языка систематически: урок-семинар, дискуссия, кластер, викторина, толстые и тонкие вопросы, диалог на основе проблемной ситуации, деловая игра, синквейн. Выбор зависит от нескольких условий: во-первых, возрастные особенности, во-вторых, задачи, цели, содержание обучения в связи с изучаемой темой.

Некоторые правила технологии развития критического мышления:

Урок-семинар имеет повторительно-обобщающий характер и его целесообразно проводить для студентов и учащихся старших классов, так как он способствует формированию научного стиля речи, самооценке собственных высказываний, оказывается эффективной формой контроля и самоконтроля, студенты учатся работать самостоятельно, пользоваться научной литературой. Основой содержания урока-семинара служит теория. Ведущая цель - формирование теоретического мышления, которое позволит учащимся самостоятельно отбирать, изучать информацию и применять полученные знания на практике.

Наиболее приемлемым также считаю такой прием, как дискуссия. Дискуссия — одна из весьма сложных форм речи, для овладения которой необходима предварительная подготовка, поэтому при проведении такого урока необходимо знакомство учащихся с правилами ведения дискуссии, с речевыми штампами, помогающими им выражать свои мысли.

Основными задачами дискуссии являются: обмен первичной информацией; выявление противоречий, переосмысления полученных сведений, сравнение собственного видения проблемы с другими взглядами и позициями.

Учащимся предлагается поделиться друг с другом знаниями, соображениями, доводами. Обязательным условием при проведении дискуссии является уважение к различным точкам зрения ее участников, а также совместный поиск конструктивного решения возникших разногласий.

Групповая дискуссия может использоваться как на стадии вызова, так и на стадии рефлексии. При этом в первом случае ее задача: обмен первичной информацией, выявление противоречий, а во втором – это возможность переосмысления полученных сведений, сравнение собственного видения проблемы с другими взглядами и позициями. Форма групповой дискуссии способствует развитию диалогичности общения, становлению самостоятельности мышления.

Кластер - это способ графической организации материала, который позволяет сделать наглядными те мыслительные процессы,

которые происходят при погружении в ту или иную тему; на стадии рефлексии понятия группируются, систематизируются и между ними устанавливаются логические связи.

Суть этого приема – выделение смысловых единиц темы и их графическое оформление в определенном порядке в виде «грозди» - схемы. Важно: выделить главную смысловую единицу (тема); выделить связанные с ключевым словом смысловые единицы (категории информации); конкретизировать фактами и мнениями. Исправление неверных предположений в предварительных кластерах, заполнение их на основе новой информации. Очень важным этапом является презентация новых кластеров. Задачей этой работы является не только систематизация материала, но и установление причинно-следственных связей между «гроздями».

Система кластеров позволяет охватить избыточный объем информации. В дальнейшей работе, анализируя получившийся кластер как «поле идей», следует конкретизировать направления развития темы. Кластер – это прием, который является палочкой-выручалочкой в старших классах при подготовке к ЕНТ.

«Толстые» и «тонкие» вопросы. Этот прием используется для организации взаимоопроса, для начала беседы по изучаемой теме, определения вопросов, оставшихся без ответа после изучения темы. Вопросы могут служить мотивацией к изучению материала, могут способствовать лучшему закреплению изученного, а также работать на рефлексию.

Приемы постановки вопросов - стратегия «Вопросительные слова».

Эта стратегия используется тогда, когда учащиеся уже имеют некоторые сведения по теме и ориентируются в ряде базовых понятий, связанных с изучаемым материалом. «Вопросительные слова» помогают им создать так называемое «поле интереса».

Все чаще преподаватели используют синквейн (приём технологии развития критического мышления, на стадии рефлексии). Синквейн в переводе с французского «пять строк». Синквейн – белый стих, помогающий синтезировать, резюмировать информацию. На первый взгляд эта технология может показаться сложной, но, если разобраться, все просто.

Это форма свободного творчества, но по особым правилам. Технология критического мышления учит осмысленно пользоваться понятиями и определять свое личное отношение к рассматриваемой проблеме. Ценность заключается в том, что все это собрано в пяти строках. Так, в нестандартной ситуации, дети усваивают научные понятия, применяют знания и умения. Рождаются мысли, развиваются мыслительные навыки. Развивать мышление – значит развивать умение думать. Использование синквейна обогащает словарный запас, подготавливает к краткому пересказу, учит формулировать идею

(ключевую фразу), позволяет почувствовать себя хоть на мгновение творцом, получается у всех [2].

выражает личное отношение учащегося к теме.

Процедура составления синквейна позволяет гармонично сочетать элементы всех трех основных образовательных систем: информационной, деятельностной и личностно-ориентированной.

Эльберт Хаббард сказал, что цель обучения – научить обходиться без учителя [3].

В работе важен результат. Данная технология позволяет поддерживать внимание учащихся на высоком уровне, снижает утомляемость, повышает мотивацию обучения и интерес к обучению, формирует обстановку творческого сотрудничества и конкуренции, воспитывает чувство собственного достоинства, дает ощущение творческой свободы и, самое главное, приносит радость. Сила и оригинальность этой технологии состоит в том, что ее создатели выстроили систему методов и приемов обучения.

Отсюда вывод: использование технологии развития критического мышления на уроках русского языка помогает развить вдумчивое чтение, монологическую и диалогическую речь, умение работать со словарями и другой справочной литературой. Самое же главное – на таких уроках учащиеся учатся самостоятельно добывать знания, самореализоваться и социализироваться в современном мире [4].

Еще одной важной особенностью педагогической технологии является перенос опыта, использование его другими. Технология развития критического представляет собой целостную систему, формирующую навыки работы с информацией в процессе чтения и письма. Она направлена на освоение базовых навыков открытого информационного пространства, развитие качеств гражданина открытого общества, включенного в межкультурное взаимодействие. Технология открыта для решения большого спектра проблем в образовательной сфере [5].

Использованная литература:

1. Богоявленская Д.Б. Пути к творчеству. М.: Просвещение- 1986.- с.234
2. Павлова А.И. О технологии развития критического мышления учащихся на уроках русского языка. Русский язык в школе. - 2009 .
3. Заир-Бек С.И. Развитие критического мышления через чтение и письмо: стадии и методические приемы. Директор школы. – 2005. - № 4
4. Сафарова С.В. Технология критического мышления как составляющая ключевых компетенций педагога. Педагогическое образование и наука. - 2008 № 2 - с.29-31
5. Муштавинская И.В. Технология развития критического мышления на уроке и в системе подготовки учителя: учебно-методическое пособие. – СПб.: КАРО,2009.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ХАЛЫҚ ДАНАЛЫҒЫ НЕГІЗДЕРІН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫ БОЙЫНА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ СІҢІРУ

А.Б. Боранбаева
магистр
Boranbaeva.akbike@mail.ru
Ш.С.Багитжанова
аға оқытушы
Ы.Алтынсарин атындағы АрқМПИ
Арқалық, Қазақстан
b.sholpan@list.ru

Аннотация: *В статье рассматривается основные, положительные стороны национального воспитания. Национальное воспитание является национальный разум, национальный принцип и национальной целью. В статье говорится как используются пословицы, как можно развивать словарный запас ученика, формулирование грамматических структур, а также развиватие логического мышления ученика.*

Ключевые слова*: национальное воспитание, пословицы, цитаты, философская мышления, общественная межкультурная среда.*

Abstract: *This article deals with the main and right sides of national bringing – up is the national thoughts, national principals, national aim. This article also considers of using proverbs to enlarge pupil`s vocabulary, how to use grammar structure and also develop pupils` critical thinking.*

Keywords: *national up-brining, proverbs, quotations, philosophy thinking, social and cross-cultural unity.*

Қазіргі кезеңде әлемнің әр түкпірінде өткір қойыла бастаған ең өзекті жайдың бірі–осы ұлттық тәрбие мәселесі болып отыр. Ұлттық тәрбиенің ең маңызды тұсы–адамды ойлануға үйретуі. Бұлай дегенде әрбір жеке адам ең алдымен өзінің белгілі бір ұлттың мүшесі екенін іштей терең сезініп, санада сілкініс жасауы керек екенін, содан кейін барып жалпыадамзаттық қоғамға лайық орнын белгілеуі қажеттігін сіңіруі болса керек. «Қазақстан – 2030» бағдарламасында: «...Біздің жас мемлекетіміз өсіп-жетіліп кемелденеді. Біздің балаларымыз бен немерелеріміз онымен бірге ер жетеді. Олар өз заманының жауапты да жігерлі, білім өресі биік, денсаулығы мықты өкілдері болмақ. Олар бабаларының игі дәстүрлерін сақтай отырып, қазіргі заманғы нарықтық экономика жағдайында жұмыс істеуге даяр болады...»,–делінген [1,78 б.]. Оқу мен тәрбие егіз. Оны бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Тәрбиенің өзі күнделікті сабақтың әрбір кезінде-ақ оқушы бойына сіңе бастайды. Қазіргі кезде ұлттық тәрбиенің көздері–фольклор, ауыз әдебиеті, ұлттық әдебиет, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ұлағатты қағидалар, шешендік сөздер, өнеге өсиеті бар мақал-мәтелдер, туған топырағымызда дүниеге келген ойшыл ғұламаларымыздың еңбектеріндегі тәрбие қағидалары элементтерін сабақта кеңінен қолданудың маңызы артып келеді. Ағылшын тілі де қазақ тілі сияқты

көркем де шебер,мағыналы да, мазмұнды, қысқа да нұсқа қанатты сөздерге өте бай. Сол қанатты сөздердің бірі-мақал-мәтелдер. Мақал - мәтелдерді қолдану арқылы оқушылардың сөздік қорын, грамматикалық құрылымын білуін жетілдіруге болады. Мақал-мәтелдердің тәрбиелік маңызы зор. Оқушылардың ойлау қабілетін де жетілдіреді. Мақал - мәтелдер ғасырлар бойы халық даналығынан туындаған. Оқушылар мақалды неғұрлым көп білсе, соғұрлым сөздік қоры байи түседі [2,64 б.]. Ал, мақал-мәтелдердің оқушылардың жан-жақты және адамгершілігі мол азамат болуына ықпалы зор. Ғасырлар бойы ауыз әдебиетінің озық үлгілерінің бірі болып келген мақал - мәтелдер қазіргі нарық заманында да өзінің өзектілігін жоя қойған жоқ. Мақал - мәтелдер тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін өзінің ықшамдылығымен, әрі түсінікті даналық сөзімен түсіндіріп бере алады. Ағылшын мақал - мәтелдері мен қазақ мақал-мәтелдерін салыстыра отырып, мазмұнын ұғындыру оқушылардың ой-өрісін кеңейтеді. Сондай - ақ ағылшын тілін меңгерте отырып, халқымыздың ақыл-ой даналығын үйретететін мақал - мәтелдермен шәкірттердің ойын ширатып, ойлау белсенділігін арттыратын жұмбақтарды да пайдалануға ұмтылу керек. Бұл оқушылардың сөйлеу, ойлау қабілеттерін арттырады. Негізінен мақал - мәтелдерді белгілі бір тақырып бойынша алған жөн. Мысалы «Достық» тақырыбын өткен кезде тіл дамыту жаттығуларын орындау барысында мынадай жұмыстар жүргізіледі.

4-кесте

Мақал - мәтелдердің ағылшын және қазақ тіліндегі баламасы

1.Between friends all is common	Достардың арасында бәрі ортақ
2.A man is known by the company he keeps	Адамды досына қарап танырсың
3.Joy shared with other are more enjoyed	Доспен көрген қуаныш аса зор қуаныш
4.A hedge between keeps friendship green	Шынайы достық қиындықта сыналады
5.Friendship can not stand always on one side	Ерегескен ел болмайды, есептескен дос болмайды.

Бұл оқушыларды адамгершілік қасиеттерге баулып,пәнге қызығушылығын арттырады. Мақал көптеген жағдайларда тиянақталған ой ретінде, сөйлем түрінде келеді және олар нақыл, өсиет түрінде айтылатын пәлсапалық ой қорытындылары болады. Ал, мәтел сипаты жағынан бейнелеп сөйлеудің элементі тәрізді. Ағылшын тілінде мақал-мәтелдер тест кітапшаларының ішінде де «Мақалды жалғастыр», «Аудармасын тап» деген секілді тапсырмалар ретінде көптеп кездеседі. Мақал - мәтелдерде ұлттық мәдениетке және еңбекке қатысты тарихи тәжірибесі көрсетіледі және олар тілге қайталанбас көркемдік береді. Мақал - мәтелдер халық ауыз әдебиетін сүйіп құрметтеуге, сөз өнерінің асыл қазынасын меңгеруге, тапқыр сөйлеуге, ретті жерлерде қолдана білуге, үлкен ойды аядай қалыпқа сыйғызып, айта білуге тәрбиелейді. Мақал-мәтелдерді ағылшын тілінде жай шырай,салыстырмалы шырай және күшейтпелі шырайларды,шақтардың қолданылуын өткен кезде қолдануға да болады. "Тегінде, мақал – мәтелдер – қай халықтың да жан дүниесінің, мінез-құлқының, тыныс - тіршілігінің айнасы", -деп оқимыз.

Ө.Тұманжанов құрастырып 1997 жылы баспадан шыққан «Қазақ мақал-мәтелдері» жинағын жасап шығарды. Неміс ғалымы Абрам Вандердің 1838 жылы жарық көрген «*Die Sprichwirtliche Redesarten*» еңбегінің алғы сөзінде де:«Мақал-мәтелдер ұлттың салт-дәстүрінен,оның ойлау,түсіну сезіну түрінен хабардар етеді. Олардың бойында сол халықтың мінез-құлқы,ерекшелігі көрінеді. Мақал-мәтелдер–халық рухының жемісі»,-деп жазылған [3,48 б.]. Шын мәнінде, әр ұлттың мақал-мәтелдерінен сол халықтың мінезін көруге бола ма деген сұрақты қарастырсақ, бұл сұрақ төңірегінде ғалымдар арасында қарама-қарсы пікірлер бар екенін көреміз. Неміс ғалымы Маутнер « Философия сөздігі»атты еңбегінде «Көне мақал - мәтелдер халықтың мінез-құлқын көрсетеді деген пікір екі себеп бойынша шындық бола алмайды. Біріншіден, мақал - мәтелдер ертегі аңыздар секілді халық аузынан шыққан, екіншіден, мақал - мәтелдердің өзі де бір халықтан екінші халыққа ауысып отырған»,-дейді [4,42 б.]. Әртүрлі халықтардың мақал-мәтелдердің мазмұнынан ұлттық мінезден гөрі мақал-мәтелдер қалыптасқан кездегі қоғамдық тап өкілдері, бай, кедей, хан, қараша мінездерін көруге болады. Ал ондай тап өкілдері барлық халықта болған. Әрбір халықтың өзіне тән нақыл сөздері мен мақал-мәтелдері бар. Олардың қайсыбірін алсаңыз да қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерден асып кете алмайды, себебі басқа тілдегі бір мағынаға біздің тілде бірнеше нұсқада айтылатындары жиі кездеседі. Мәселен:

6-кесте

Мақал-мәтелдердің ағылшын және қазақ тіліндегі баламасы

а) «*Honesty is the best policy»,* «Арыңды жасыңнан сақта», «Малым-жанымның,жаным-арымның садағасы».	б) «*Let sleeping dogs lie*», «Жатқан жыланның құйрығын баспа», «Аш пәледен қаш пәле», «Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме».
ә) «*First think, then speak*», «Айтылған сөз атылған оқпен тең», «Ойнап сөйлесең де ойлап сөйле», «Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі».	в) «*Live and learn*», «Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнің жоқ», «Тал бесіктен – жер бесікке дейін оқып, үйрен», «Оқу – білім бұлағы, білім - өмір шырағы».

Белгілі бір тарихи немесе болған оқиғаларға байланысты шыққан мақал-мәтелдер:«Қазақта Қаңлысыз хан сайланбайды» немесе «Келелі елде қаңлы бар»,«Қаңлыны хан көтерер» деген мақалдар «қаңлы» сөзіне ертеде «жақсы,жайсаң» деген мағына берген. Кокаре Э.«Параллели в латышских, литовских и русских пословицах и поговорках», «Фольклор балтийских народов» деген еңбегінде әртүрлі тілдердегі мақал-мәтелдердің «адекватты болып келуінің негізінде – ойлаудың, образдың пайда болу принциптерінің сәйкестігінде...», яғни, өмірде өтіп жатқан жағдайлар, оқиғалар, құбылыстарды бірдей көзқараспен қабылдау заңдылығы көрініс тауып отыр [5,34 б.]. Сонымен қатар «адекватты» мақал-мәтелдер «жалпы

халықтық интернационалдық мақалдардың ұлттық және синонимдік түрі болады». Осыдан әр түрлі топқа жататын бірнеше елдің тілінде бір ойды бір құрылыммен беретін мақал-мәтелдердің табиғаты- әр халықтың философиялық ой-тұжырымы мен поэтикалық образ жасау амалдарының сәйкестігінен туып отырған сияқты. Бұлай дейтініміз, қазақ тіліне енген француз мақалын немесе француз тілінен енген қазақ мақалын кездестіре алмадық. Қай тілдегі мақалды алсақ та, мақал-мәтел адамның жеке басының ғана жан-дүниесіне, қоғамдағы орнына, қатынасына, іс-әрекетіне, еңбегіне, көзқарасына бағытталмай, бүкіл қоғамдық тілдік-мәдени ортаға бағытталған. Әр елдің мақал-мәтелі «өз бетінше қалыптасқандығын сол елдің тіл ерекшелігіне тән мәдениетінен, айналысқан шаруашылығынан, бастан өткерген тарихынан, орналасқан жер жағдайынан байқауға болады.

«Мақал – мәтелдер – ата - ананың, көпті көрген көненеің балаға, жасқа айтар тәжірибесі мен ақыл - кеңесі, өсиет - насихаты»-деп,ғалым Б.Адамбаев айтқандай халық балаға айтайын деген ақылын астарлап, мақал сөздің құдіретті күшімен жеткізіп отырған [6,52 б.]. Ата - бабаларымыз мақалдардың көмегімен жас-жеткіншектердің адамгершілік қасиеттері мен рухани байлығын дамытып, еңбексүйгіштікті дәріптеп, керісінше еріншектік пен жалқаулық, олақтық пен салақтық адам бойындағы жаман әдет екенін нақты мысалдармен тәпіштеп түсіндерген. Дастан, хиссаларға қарағанда мақал-мәтелдердің ерекше қасиеті көлемінің шағындығы, мазмұнының кеңдігі, тілінің өткірлігі, мағынасының тереңдігі. Мақал-мәтелдердің мәнерлі формасы оларды тез есте сақтауға мүмкіндік береді, бұл ағылшын және ағылшын тіліндегі мақал - мәтелдерінде кездесетін грамматикалық құрылыстарды өңдеуге көмектеседі [7,236-239 б.]. Мағыналары бір екі фразаны екі тілде салыстыру қандай болса да тақырыпта әңгіме жүргізуге мүмкіндігін береді. Бұл қысқа нақыл сөздердің терең мағынасы оқушылардың ой өрісін кеңейтіп, дамытып қана қоймай, өзінің тәрбиелік маңыздылығымен құнды болып табылады. Мақал мен мәтелдердің мағыналық кең диапазонына байланысты оларды оқушылар мен студенттермен жұмыс істеуде ғана емес, сонымен бірге тілді өз бетімен меңгеруге бел байлаған адамдарға да қолдануға болады.

Артына өшпес тарихи із қалдырған ғалымдардың бірі Джон Хеуд (John Heywood) өзінің алғашқы "*A Dialogue Containing the Number in Effect of all the Proverbs in the English Tongue*"атты еңбегін 1546 жылы,кейінгілерін 1550, 1555, 1560 жылдары жарыққа шығарды [8,66-71 б.]. Сондай-ақ,1610-1680 жылдар аралығында бірқатар мақал-мәтелдер жинақтары, атап айтқанда,1612 жылы ағылшын шіркеу қызметшісі Thomas Draxe "*Bibliotheca Scholastica Instructissima or, a Treasurie of Ancient Adagies, and Sententious Proverbes*", 1639 жылы пастор Дж. Клардың (John Clarke) "*Paroemiologia Anglo-Latina*", 1640 жылы Дж. Хербергтің "*Outlandish Proverbs*",1659 жылы Дж. Хауэльдің "*Proverbs*", 1670, 1678 жылдары Дж. Рэйдің ``*English Proverbs*" атты енбектері жарық көрді [9,171-174 б.]. Келесі ғасырларда бұрынғы ескі жинақтар

толықтырылып,қайта бастырылып отырды. Зерттеу барысында мамандардың көбінесе ағылшын тілі мақал - мәтелдерін жинаққа енгізу үрдісімен шектелгенін көреміз. Ағылшын тілі мақал - мәтелдерін ғылыми тұрғыдан арнайы, жан-жақты қарастырған зерттеу жұмыстарының бар екендігі мәлім. Мысалы: Л.И. Швыдкояның ғылыми зерттеуінде мақалдар мен афоризмдер "клише" деген атаумен бір топқа біріктіріліп,олардың синонимдік қатары берілген [10,208-210 б.]. С.И. Вяльцеваның ағылшын мақал-мәтелдерін стильдік, ал Э. АХVндованың зерттеуі синтаксистік ерекшеліктері тұрғысынан талдауға арналған [11,187-190 б.]. Ағылшын тілінің тұрақты тіркестерін зерттеу жұмыстары ғалым А.В.Кунин есімімен тығыз байланысты. Ол өзінің "Курс английского языка", "Курс фразеологии современного английского языка" тәрізді көлемді ғылыми еңбектері мен "Англо-русский фразеологический словарь" сөздігі т.б. арқылы ағылшын тілі табиғатының кейбір өзгеге беймәлім тұстарын айқындап, жалпы тіл ғылымына елеулі үлес қосты және салғастырмалы негіздегі ізденістерге бағыт-бағдар берді [12,112-115 б.]. Мақал-мәтелдердің басқа тілдік бірліктермен салыстыра алғанда өзіндік ерекшеліктерін, күрделілігін, мән-мазмұнының терендігін айқын көрсететін тұстардың бірі—аударма жұмысы. Кейбір жалпыхалықтық универсалдық сипатқа ие түрлерін есепке алмағанда, әдетте, мақал-мәтелдер бір тілден екінші тілге тікелей аударылмайды. Бір тілден екінші тілге тәржімелеу барысында мағынасы мен тіркес құрамындағы сыңарлары дәлме - дәл келетін теңбе - тең баламасы (абсолюттік балама) немесе контекстік мағынасы сәйкес эквиваленті қолданылуы мүмкін [13,215-218 б.]. Әсіресе, ілеспе аудармада шапшаңдық, жинақылық, дәлдік қажет. Осы мақсатка негізделген, практикалық мәні бар жұмыстардың бірі — Т.Баймаханова, Н. Байтөлеевалардың құрастыруымен жарық көрген "Английские пословицы и поговорки и их эквиваленты в русском и казахском языках" атты еңбек. Жұмыста мақал-мәтелдер он мағыналық топқа бөлініп, олардың орыс және казақ тілдеріндегі баламалары берілген [14,189-191 б.]. Алайда, ағылшын мақал-мәтелдердінің қазақ тілінде баламалары бола тұра, тікелей аударылған тұстары да баршылық.

Қазақ және ағылшын паремиологизмдерінің түпдеректеріне қатысты негізгі айырма мынада: Қазақ мақал-мәтелдерінің ауқымды тобы жеке тұлғаға(би, шешен, ақылгөй, дана қариялар т.б.) байланысты қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралып отырған. Ал ағылшын мақал-мәтелдерінің негізгі бұлағы діни ағым, қасиетті кітаптан тараған ұлағатты сөздер болып табылады және сондай-ақ Шекспир сынды ұлы тұлғалардың айшықты, мәнді сөз үлгілері ерекше орын алады.

Тегінде, мақал-мәтелдер қай халықтың да жан-дүниесінің, мінез-бітімінің, тыныс-тіршілігінің айнасы; ол сол халықтың сөздік қорының байлығын танытып қана қоймайды, оның уақыт озған сайын құны артпаса арзымас қазына екенін де сездірер белгісі. Кез-келген халықтың даналығы мен рухы сол халықтың мақал-мәтелдерінде анық көрініс беретіні ертеден мәлім. Ал басқа тілдегі мақал-мәтелдерді біліп, түсіну – бұл тілді жақсы

меңгеруіне көмектесіп қана қоймай, сонымен қатар басқа халықтың ой-бейнесін және мінез-құлқын түсінуіне көп үлес қосады. Мақал - мәтелдерге тән көркемдігі, ырғақты суреттеуі арқылы олар өте тез есте сақталып, ағылшын және неміс тілін үйретудің әр түрлі аспектілері мен кез-келген басқа мақсат үшін иллюстрация ретінде қолданыла алады. Бұл бейнелік нақыл сөздер мен мақал-мәтелдерді қолдану барысында, оқушылар халық даналығының мағынасына тереңірек үңіліп түсінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ақбердиева Б. Лексика-фразеологиялық жүйедегі мифтік-танымдық құрылымдар: канд. дисс. - Алматы, 2001. -90 б.
2. Мұқанов М. Ақыл-ой өресі. - Алматы: Қазақстан, 1980. - 16 б.
3. Ерназарова З. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. -Алматы, 2001. - 64 б.
4. Сәдуақасов Ж. Қазақ тіліндегі бір құрамды сөйлемдер.- Алматы: Білім, 1996. – 16 б.
5. Қазақ тіліндегі жай сөйлем түрінде келген мақал-мәтелдердің құрылымдық ерекшеліктері.
6 Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің вариантты лығы.Тіл деңгейлері және олардың өзара қатынасы (ғылыми мақалалар жинағы). - Алматы, 2000. - 72-79 бб.
7. Мақал-мәтелдердің көркем шығарма тілінде берілуі // Мәдениетаралық коммуникация және аударманың көкейтесті мәселелері. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Алматы: Абылай хан атындағы ҚМХҚ ӘТУ, 2001 .- 419-421 бб.
8. Фразеология және мақал -мәтелдер.Қазақ тілі мен әдебиеті.N8.2001.-52 б.
9. Қазақ мақал-мәтелдерінің жасалуындағы этнолингвистикалық уәждері.Түркітану мәселелері: бүгіні мен болашағы. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Алматы: Қаз. мем. қыздар педагогика институты, 2001.- 236-239 бб.
10. Қазақ мақал-мәтелдерінің логика-семиотикалық және прагматикалық сипаты.Тілтаным-Языкознание. N1, 2001.- 66-71 бб.
11. Ағылшын-қазақ мақадцарының салыстырмалы сараптамасы.Мир языка. Н. М. Құрманбаевтың 75-жылдық мерейтойы құрметіне үйымдастырылған ғылыми конференция материалдары "Мышление-Язык-Лингводидактика". - Алматы, 171-174 бб.
12. Ағылшын -қазақ мақалдарының этнолингвистикалық ерекшеліктері. Мир языка. халықаралық ғылыми конференция материалдары "Аударманың көкейкесті мәселелері". - Алматы, 2001.- 208-210 бб.
13. Қазақ мақал-мәтелдерінің зтнолингвистикалық сипаты. Мир Языка. Казақстан тәуелсіздігінің 10 жылдығы мен Абылай хан атындағы Казақ мемлекеттік халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің 60-жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары "Лингвистиканың көкейкесті мәселелері және шет тілдерін оқытудың әдістемелері". - Алматы, 2001.-187-190 бб.
14. Кісі есімдері мен мекен атауларына қатысты макал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты. М. М. Копыленконы еске алу құрметіне арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары "Тіл әлемі".- Алматы, 2002. 112-115 бб.

КОМПЕТЕНТНОСТЫЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Д.Б. Курманбаева
преподаватель
kurmanbaeva.81@inbox.ru
Б.Т. Тургумбекова
старший преподаватель, магистр
АркГПИ им.Ы.Алтынсарина
Аркалык, Казахстан
bota.77@mail.ru

Аңдатпа. *Коммуникативтік қызметтен тыс адамзаттың өмір сүруі мүмкін емес. Коммуникативтік құзіреттілік – сондықтан адам өмірінің барлық жағдайына қажетті кілті болып табылады. Құзіреттілік- құндылықтар мен бейімділігі және білім алу тәжірибесінде, танымдық қызметі нәтижесінде студенттің алған білімдерінің негізінде, оның зияткерлік және өмірлік тәжірибесінде өз бетінше қабілеттіліктерін жүзеге асырушы ретінде қарастырылады.*

Түйін сөздер. *коммуникативті, құзіреттілікке үйлесім, коммуникативті құреттілік, кәсіби қызмет.*

Abstract. *Existence of the mankind is impossible without communicative activity. Communicative competence is the major key necessary for the man in all situations of life and for this reason communicative competence we consider as students language ability knowledge , his cognition of the world, self education and solving the life problems.*

Keywords. *communicative, communicative activity, communicative competence, professional function.*

Новая парадигма образования XXI века основана на вооружении будущих специалистов умениями самостоятельно учиться, приобретать знания, умения, навыки и универсальные способы деятельности: познавательные, информационно-коммуникативные, рефлексивные.

Проблемы совершенствования подготовки студентов педагогического института продолжают оставаться актуальными, в том числе и ввиду наличия дисбаланса между требованиями к базовым и общим компетентностям и отставанием их формирования. В современных условиях образования особенно велики требования к качеству подготовки выпускников профессиональных образовательных учреждений. Проблема конкурентоспособности становится для специалиста определяющим его личного успеха в жизни, способности адаптироваться к меняющимся ситуациям и одновременно условием развития общества, которое требует высокого уровня профессионализма, постоянного совершенствования их профессионального уровня. В связи с этим компетентностный подход следует признать наиболее отвечающим современному пониманию качества образования. Он ориентирован на повышение качества подготовки будущих специалистов за счет развития их иноязычной коммуникативной компетенции, когда студенты сталкиваются с разнообразными профессионально-

ориентированными задачами и решают их самостоятельно, по сравнению с традиционным обучением, построенным на усвоении готовой суммы знаний по образовательной программе. Осуществление этих масштабных, инновационных изменений требует от педагогов постоянного профессионального самосовершенствования. Утверждение К. Д. Ушинского о том, что учитель живёт до тех пор, пока учится, в современных условиях приобретает особое значение. В связи с этим возникает постоянная необходимость совершенствования системы и практики преподавания иностранного языка [1].

Современные социально-экономические условия, развитие конкуренции на рынке труда предъявляют повышенные требования к профессиональному уровню выпускаемых специалистов. Складывается определенная система взаимодействия образовательного учреждения с институтами рынка труда, органами власти, общественными организациями [2].

Жесткая конкуренция и высокая инновационная активность на рынке услуг образования дают возможность специалистам сделать выбор в пользу тех образовательных структур, которые не только обладают современными образовательными технологиями, но и могут обеспечить, наряду с индивидуальным подходом к каждому слушателю, высокий уровень направленности образовательного процесса на качество реализации профессиональной деятельности специалиста, независимо от ее специфики [3]. Следовательно, каждый педагог должен понимать, насколько судьба образовательного учреждения зависит от его личностного и творческого потенциала, знания современных подходов в образовании и умения привлечь к себе внимание и завоевать доверие студентов. По моему мнению, использование преподавателем компетентностного подхода в профессиональном образовании студентов позволяет по-новому взглянуть на проблему качества подготовки специалистов. Ведь именно компетентностный подход предоставляет широкий спектр возможностей для повышения уровня мотивации в процессе изучения иностранного языка.

Коммуникативная компетенция и ее составляющие несколько по-разному трактуются в зарубежной и отечественной методической традиции разными научно-практическими школами, которые, тем не менее, в основном, совпадают в ее лингвометодическом описании [4].

Коммуникативные компетенции - знание языков, способов взаимодействия с окружающими и удаленными событиями и людьми; навыки работы в группе, коллективе, владение различными социальными ролями [5]. Студент должен уметь представить себя, написать письмо, анкету, заявление, задать вопрос, вести дискуссию и др. Перед преподавателем стоит задача: найти возможность использовать реальный иностранный язык в аудитории, включая обучающихся в реальную языковую коммуникацию, в обмен информацией, смоделировать настоящий процесс вхождения в языковую культуру. При этом необходимо выстроить занятие так, чтобы каждый студент имел обязательную возможность хотя бы один раз за урок поучаствовать в процессе речевой коммуникации. Не стоит забывать и о психологических

особенностях каждого коммуниканта. Незнание преподавателем дружеских симпатий либо антипатий, конфликтов в коллективе при формировании пар, микрогрупп порой приводит к тому, что некоторые ребята отказываются общаться друг с другом [6].

Как правило, с первого занятия начинаю общаться на иностранном языке. Уровень обученности иностранному языку не имеет значения. Вводное занятие – это всегда знакомство преподавателя с группой, а также студентов друг с другом. Речевые шаблоны и клише записываю на доске, озвучиваю вслух, помогаю тем, кто затрудняется в произношении. Так пример, рассказываю о себе. Такие занятия помогают студентам раскрепоститься, лучше узнать друг друга (имена, фамилии, возраст, кто, откуда родом, увлечения и др.). Преподаватель для себя делает вывод об уровне обученности языку, выявляет потенциальных лидеров, интровертов и экстравертов. На своих занятиях я стараюсь не только обучить студентов английскому языку, но и привить им любовь к культуре стран изучаемого языка, что чрезвычайно важно для развития социокультурной компетенции. Межкультурная компетенция, наряду со знаниями страноведческого характера и языка, включает определенные умения и опыт, без которых понимание человека, живущего в иной культуре, оказывается затруднительным. В методике преподавания языков предложена новая формула овладения иностранным языком – культура через язык и язык через культуру.Как показывает педагогический опыт, использование современных информационных технологий позволяет изучить жизненный уклад, обычаи, традиции и исторические события других стран средствами иностранного языка в реальном информационном пространстве [7].

Как успешно реализуется компетентностный подход в обучении, можно судить по тому, насколько студенты со своим уровнем владения иностранным языком оказываются способными в будущем выдержать конкуренцию на свободном рынке труда и занять достойное место не только в своем обществе, но и в международном сообществе. Однако прежде чем приступить к использованию компетентностного подхода в обучении иностранному языку, необходимо выполнить ряд требований [8].

Прежде всего необходимо научить студентов работать в различных организационных формах: в парах, группах, в командах, где идет четкое распределение ролей. Например, для закрепления повелительного наклонения и страдательного залога можно использовать следующую ситуацию: студент проходит практику на станции технического обслуживания. Заранее распределяем роли в парах: механик, студент. Задача: заменить колесо. Механик в форме повелительного наклонения инструктирует студента: Loosen the wheel nuts with a spanner. Студент комментирует каждую его просьбу с использованием страдательного залога: The wheel nuts are loosened with a spanner. Преподаватель при этом контролирует последовательность действий и правильность образованных студентами грамматических конструкций. Естественно, что студенты должны при этом очень хорошо владеть лексической составляющей данного занятия.

Таким образом, для грамотного использования компетентностного подхода требуется значительная подготовка и создание прочной языковой базы у студентов, что невозможно, на мой взгляд, без творческой составляющей учебного процесса.Базовая подготовка, сформированность качеств личности и активная учеба - это важное условие формирования творческого отношения студента к своей будущей профессиональной деятельности [9].

Таким образом, учитывая возможности и интересы каждого студента, стимулируя его познавательные способности, преподаватель дает не только усвоить те или иные знания, но и познать самого себя, учится управлять собой, оценивать свои реальные возможности, т.е. не только проявлять, но строить себя как личность, что необходимо в современном мире.

Использованная литература:

1. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация /Пер. с англ. – М.: Когито-Центр, 2002
2. Сафонова В.В. Коммуникативная компетенция: современные подходы к многоуровневому описанию в методических целях. М., 2004.
3. Самойленко П.И., Гериш Т.В.,Специлист //Диалог в условиях интеграции ссузов и предприятий. 2009 .№5, с. 27-28.
4. Хазипов Р.А. Проблема профессионального самоопределения личности // Психологическая поддержка и профориентационная работа в средних образовательных учреждениях Приволжского федерального округа. 2006., часть 1, с. 70-75.
5. XVторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты // Интернет-журнал«Эйдос».–2002. 23апреля.http://www.eidos.ru/journal/2002/0423 - 1.htm.
6. Бурцева Э.В. Учебный проект как средство мотивации изучения иностранного языка у студентов неязыкового вуза: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / Улан-Удэ, 2002 с.25.
7. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб.пособие для студентов пед. вузов и системы повышен, квалифицир. пед. кадров / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е. Петров. - М.: Академия, 2005 с. 272.
8. Мильруд Р.П. Компетентность и иноязычное образование // Сборник научных статей Таганрогского государственного радиотехнического университета. Таганрог, 2004. - С.65-79.
9. Hymes, D. - 1971. - on Communication Competence. Universityof Pennsylvania Press. Общеевропейские компетенции владения иностранным языком, с.110.

ФОРМЫ, МЕТОДЫ И СРЕДСТВА ФОРМИРОВАНИЯ ОСНОВ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО И МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Р.*К. Жунусова*
старший преподаватель, магистр
ryskul_zhunusova@mail.ru
Ж.Турганбек
Студент
АркГПИ им. И.Алтынсарина
Аркалык, Казахстан

Аңдатпа. *Мектепке дейінгі кезеңдегі тұлғаның дамуы жаңа білімді игеруімен, жаңа сапалардың, сұраныстардың пайда болуымен сипатталады. Бұл кезеңде бала тұлғасының барлық жағы қалыптасады: зияткерлік, адамгершілік, сезім-еріктік, қоршаған ортаға деген қарым-қатынасы. Мектеп жасына дейінгі балаларға экологиялық тәрбие беру баланың ересектермен және ұжымдағы түрлі іс-әрекеті барысында жүзеге асады.*

Аталған мақалада мектеп жасына дейінгі балалар мен бастауыш сынып оқушыларына экологиялық тәрбие берудің сабақтастығы туралы ғалымдардың еңбектеріне шолу жасай отырып, үздіксіз экологиялық білім мен тәрбие қағидалары жайлы айтылады.

Түйін сөздер. *мектеп жасына дейінгі балаларға экологиялық тәрбие беру, сабақтастық, пәнаралық байланыс.*

Abstract. *Personality development in the preschool years is characterized by the development of new knowledge, the emergence of new qualities, needs. At this age, formed the side of the child`s personality: intellectual, moral, emotional-volitional attitude to the environment. Ecological education of preschool children is carried out during various activities of a child with adults and in group of peers.*

This article discusses the principles of continuity of ecological education and upbringing of children of preschool age and loadsa students.

Keywords. *ecological education of preschool children, the continuity, interdisciplinary communication.*

Дошкольная ступень системы непрерывного экологического образования отличается от других ступеней психофизиологическими характеристиками детей, особенностями их восприятия и освоения окружающего мира. По данным многочисленных психологических исследований, старший дошкольный и младший школьный возраст — решающий в процессе становления базовых, ведущих новообразований личности. Сформированные в этом возрасте базовые образования оказываются устойчивыми и сохраняются в своих главных чертах (с учетом возрастных особенностей и новообразований) на долгие годы.

В современных условиях модернизации образования, экспериментальным путем апробируются концепции и педагогические технологии, которые вносят свежую струю в деятельность педагогических коллективов по реализации нововведений.

В новых условиях в процессе обучения осуществляется *компетентностно-деятельностный, поисковый* подход, способный усилить практическую направленность школьного экологического образования, формирования ценностных ориентаций, ценностных отношений к природе.

Целевая направленность форм, методов и средств обеспечения преемственности в формировании экологической культуры старших дошкольников и младших школьников как субъектов образования и социального действия непосредственно связаны с дидактическими условиями реализации опытно-экспериментальной программы исследования.

Существует множество мнений о преемственности в процессе обучения. А.А. Кыверялг, например, предлагает «...рассматривать преемственность в обучении, воспитании и образовании в двух аспектах: 1) как методологический принцип организации всего учебно-воспитательного процесса, 2) как общий дидактический принцип, обеспечивающий дидактические условия установления взаимосвязи системы знаний и способов дидактики» [1, с.334].

Согласно С.М. Годнику [2, с.208], преемственность образовательной системы имеет важные социально-педагогические особенности, и ее сущность как принципа народного образования состоит в том, что каждая следующая ступень образовательной системы является естественным продолжением развития предыдущей. Следовательно, преемственность, в основном, характеризует систему экологических связей в структуре образования, как в "вертикальной" динамике образовательного процесса.

По "горизонтали" преемственность устанавливается между отдельными учебными предметами, видами учебной и внеучебной работы. В своих исследованиях А.В. Батаршев, например, отмечает, что "...в дидактике преемственность в обучении выступает в качестве сложной системы взаимосвязанных компонентов: преемственность в содержании; преемственность в методах, формах и дидактических приемах обучения; преемственность в средствах обучения" [3, с.96].

В концепции экологического образования сказано: "Содержание экологического образования представляет собой высокий уровень интеграции в системе общего образования, так как рассматриваются взаимосвязи человека, общества, природы" [4, с.31].

Основным предметом комплекса естественных наук на начальной ступени образования является природоведение (окружающий мир). Так как это единственный курс в современной начальной школе, который предполагает знакомство с основами экологии, то вокруг него и выстраивается разветвленная сеть межпредметных связей, которые соединяют природоведение с математикой, письмом, чтением, технологией, музыкой, изобразительным искусством, физической культурой и другими предметами начальной школы. Здесь мы увидим и внутрипредметные связи, и межпредметные связи, разнообразные по временному критерию, по способу взаимосвязи предметов и по постоянности осуществления.

В начальной школе целесообразно использовать различные виды связей в зависимости от предмета и изучаемого материала. Задачей обеспечения межпредметных связей является подключение самых разных предметов начальной школы к формированию экологической культуры. Таким образом, необходимо на различных предметах вводить элементы экологических знаний, содействовать развитию эмоционального восприятия природы, формировать ответственное отношение к окружающей среде, способствовать овладению разными видами работ в природе.

При выстраивании системы межпредметных связей в рамках формирования экологических знаний и экокультуры наибольшие трудности вызывает построение связей с предметами, не имеющими обязательного экологического содержания: природоведения с математикой, русским языком, чтением, музыкой, изобразительным искусством и т.д. На уровне основных теоретических знаний выстроить межпредметную связь между этими предметами из разных образовательных областей очень сложно: при изучении нумерации, приемов вычислений и измерений (математика), фонетики, орфографии, пунктуации и морфологии (русский язык), приемов изображения и специфического языка музыкальных и XVдожественных произведений (музыка и изобразительное искусство), последовательности исторических событий и особенностей исторических периодов (история) знания из курса природоведения использовать невозможно.

Но при отработке умений пользоваться изученными приемами (при решении примеров, задач, выполнении различных упражнений) можно проводить работу, способствующую формированию различных компонентов экологической культуры. При умелой работе, каждый урок дает возможность закреплять знания, полученные на уроках природоведения, формировать новые знания о предметах и явлениях природы, об экологических связях, о правилах поведения в природе, формировать основы разумного и грамотного отношения к окружающей среде, теоретические знания о деятельности на благо природы и способы осуществления деятельности.

Исследования ученых подтверждают, что в практике работы дошкольных учреждений и начальной школы наряду с обеспечением межпредметных связей, реализуются принципы экологического образования в процессе решения следующих задач: а) усвоения ведущих идей, основных теоретических и эмпирических знаний о природе; б) понимания многосторонней ценности природы как источника материальных и духовных сил общества и каждого человека; в) овладения прикладными знаниями и практическими умениями изучения и оценки состояния окружающей среды, исключающих нанесение вреда или ущерба природе, загрязнения или разрушения окружающей природной среды; активизации деятельности по улучшению окружающей природной и преобразованной среды, участия в пропаганде современных идей охраны природы.

А.А. Вербицкий [5, с.31-36] в своей работе выделил принцип преемственности экологического образования, который представляет учебный комплекс, действующий на основе субординации дошкольного, школьного образования, позволяющего каждому человеку на любом этапе жизни подключаться для приобретения экологических знаний. При этом направленное экологическое образование не меняется, оно предусматривает преемственность всех структурных элементов системы взаимодействия различных форм и типов обучения.

Все это позволяет сделать вывод о том, что среди задач экологического образования основная роль отводится овладению знаниями формирования отношения людей к природной среде. Экологическое образование ныне представляет собой непрерывный процесс, направленный на формирование системы теоретических и практических знаний и умений, ценностных ориентации поведения, обеспечивающих ответственное отношение к окружающей природной среде и в целом формирование экологической культуры у детей в дошкольных учреждениях и в учебной деятельности.

В современных исследованиях утверждается, что основой реализации содержания программы в образовательной работе и конструирования личностно-ориентированного взаимодействия с детьми старшего дошкольного и младшего школьного возраста является развивающая среда.

Значение экологически развивающей среды заключается в том, что она обеспечивает непрерывное общение дошкольников с природой, разнообразную деятельность с ее объектами, накопление и применение деятельного опыта ценностного отношения к ним.

В экспериментальных детских садах можно создать комнаты природы с разнообразием животных, растений, дидактических материалов для работы по формированию экологической воспитанности детей, что позволяло решить несколько задач. Во-первых, это обеспечивало бы близкие к естественным условия жизни животных и растений, их расположение по зонам обитания и показ детям зависимости ухода за живыми существами от места их обитания. Во-вторых, в комнате природы можно сделать небольшую оранжерею, предоставить дошкольникам возможность побывать в мире разнообразных растений, ощутить свое единение с природой, преодолеть оторванность от природной среды, что особенно важно для городских детей. В-третьих, это позволяло бы создать «лаборатории природы», где дети могли самостоятельно экспериментировать, проводить несложные опыты, познавая свойства и качества природных объектов. В-четвертых, в комнате природы дети могли бы практиковаться в применении полученных знаний и умений, проявлении ценностного отношения к животным и растениям, взаимодействуя с большим количеством живых существ.

Опыт эмоционально-положительного отношения к природе формируется в процессе непосредственного общения детей с ее объектами, включенному в экологическую ситуацию. Поэтому работу можно начинать

с организованных занятий-наблюдений, в которых решающая роль отводятся эмоциональному восприятию детьми природных объектов в экологической ситуации. Главной целью данных занятий является пробуждение у дошкольников положительных эмоциональных переживаний от встречи с живыми объектами, интереса, желания общаться с ними. Вначале детей знакомятся с животными, поведение которых в большей степени вызывает эмоциональные реакции дошкольников, а затем рассматривают растения, с учетом особенностей ценностного отношения детей к природным объектам.

Дети высоких уровней экологической воспитанности, освоив экологические представления и умения деятельности в природе достаточного объема, существенности и обобщенности, демонстрируют своеобразие отношения к природе. Для детей, составивших первую группу, характерна осознанность, экологическая направленность отношения к природным объектам, в их поведении не наблюдается негативных проявлений, Вместе с тем, деятельность с природными объектами не вызывала у них особого интереса. Дети приобрели умение в известной степени разумно, на основе знаний осуществлять взаимодействие с природой. Дети следующей группы проявили интерес и склонность к деятельности в природе, преимущественно исследовательской или практической, характеризовались выраженной потребностью помогать природе, самостоятельно ухаживать за знакомыми живыми существами, пониманием направленности ухода на создание условий для жизни живого, значимости гуманного отношения для животных и растений. Дети третьей группы проявляли гуманное отношение к живым существам, встречающимся в их жизни, отличались готовностью бескорыстно помочь, даже пожертвовать своим покоем для благополучия живого.

Дошкольники демонстрировали активную позицию в отношении к природе: требовательность к себе и другим в соблюдении правил экологически целесообразного поведения, вступали в активную защиту живого, пытались предупредить негативные поступки других, поправляли последствия их неправильного поведения в природе.

Использованная литература:

1 Кыверялг А.А. Методы исследования в профессиональной педагогике. - Таллинн: Валгус, 1980. - 334 с.
2 Годник С.М. Процесс преемственности высшей и средней школы. - Воронеж: Изд-во Воронеж. Ун-та, 1981. - 208 с.
3 Батаршев А.В. Преемственность в применении методов и дидактических приемов обучения на уроке. - Таллинн: Валгус, 1989. - 96 с.
4 Концепция экологического образования Республики Казахстан на 2004-2015 годы, 2003.
5 Вербицкий А.А. Основы концепции развития непрерывного экологического образования /Педагогика. - 1997. - № 6. - С. 31-36.

ХИМИЯ ТІЛІ-ТАНЫМ ҚҰРАЛЫ

А.Ж.Хамит
аға оқытушы, магистр
А.Е.Сейлова
оқытушы, магистр
А.Д.Нүркенова
оқытушы, магистр
Ы.Алтынсарин атындағы АрқМПИ
Арқалық, Қазақстан
Akerke-22ac@mail.ru

Аннотация. *В настоящее время язык химии создан на научной основе, как средство обучения составной частью системы образования и воспитания*

Ключевое слово. *Химический символика, терминология, химический номенклатура, интегрированный*

Abstract. *Presently the language of chemistry is created on scientific basis, as means of educating by component part of the system of education and education*

Keywords. *Chemical symbolics, terminology, chemical nomenclature, integrated*

Елімізде қазіргі кездегі саяси-әлеуметтік өзгерістер халыққа білім беру саласында, соның ішінде мектептегі жеке пәндерді оқыту үрдісінде көп жаңалықтарды енгізуді талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, жаратылыстану ғылымдары арасында химияның алатын орны ерекше. Себебі химия оқушыларға жан-жақты білім мен тәрбие беретін пәндердің бірі болып саналады. Мектепте химияны оқытуды жетілдіру жолдарының бірі оқушылардың химия ғылымының тілін және оның меңгеруін толық қамтамасыз ету.

Қазіргі таңда оқушыларды шығармашылыққа үйрету негізгі міндеттердің бірі болғандықтан, бұл міндетті жүзеге асыруда оқушылардың химиялық тілін меңгеруі және оны химияны оқыту барысында еркін пайдалана білуі маңызды.

Химиялық таңбалардың ішіндегі ең маңыздысы-тіл. Басқа таңбалар осы тілдің негізінде жасалады да, тіл арқылы тікелей іске қосылады. Осы тұрғыдан қарағанда, таңбаның мәні мен мағынасы- пікірталас туғызатын мәселелердің бірі. Философтардың пікірлері бойынша, таңбаның мәні-белгілі бір нәрсе не зат туралы беретін информация. Бұдан шығатын тұжырым: таңбаның жасалуы мен пайдаланылуының адамның саналы іс-әрекетімен тығыз байланыстылығы. Таңбаның маңыздылығы нәрсенің өзімен тікелей жұмыс жасауға мүмкін болмаған жағдайда ол заттың орнына жұмсалатындығы. Оқыту үрдісінде таңба және таңбалар жүйесінің мәні мен мағынысы туралы мәселені қарастыру және шешудің маңызы зор. Себебі кез келген ғылымдағы білім таңбалар жүйесі арқылы беріледі. Таңба-білімді түсінуге, қабылдауға көмектесетін құрал, ал таңбаның мәні мен мағынасы білімнің мазмұны болып табылады. Сондықтан да

логикалық білімнің құрылымы: түрінде өрнектеледі. Сонымен қатар таңбалартаңбалар табиғи және жасанды таңбалар болып екіге бөлінеді. Жасанды таңбалар: тіл таңбалары және тілге жатпайтын таңбалар болып, екіге бөлінеді.

Химия ғылымының тілін химиялық терминология, химиялық номенклатура және химиялық символика деп үшке бөліп қарастырып келді. Бұлардың әрқайсысының өзіндік мағынасы, құрастыру тәсілдері және танымдық қызметі бар. Химия тілінің қалыптасуы оның теориясының дамуымен тікелей байланысты. Химияның тарихы мен әдіснамасында химиялық тілдің қалыптасуының тарихи кезеңдері мен даму тенденциялары аздап берілгенімен, тілдің құрам бөліктеріне байланысты мәселелер жеткіліксіз түрде берілген. Олар химиялық тілдің шығу тегі және оның дамуы ғылым заңдарының ашылуы мен теорияларының шығуымен тарихи байланысты екендігін көрсетті. [1.343б]

Химия тілі ғылыми және оқу танымының құралы. Химия тілі тек заттардың реакцияға түсуін түсіндірудің құралы ғана болып қоймай, ол оқушының қоршаған дүниені тануына негіз болатын басты құрал. Таным философиялық ұғым, айналадағы материалдық шындықтың адам санасында бейнеленуі. Қоршаған дүние объективті өмір сүретін болғандықтан, оның заттары мен құбылыстары санада бейнеленеді. Таным арқылы заттар мен құбылыстардың басты белгілері, ұқсастықтары мен айырмашылықтары жайындағы бейнені қабылдау нәтижесінде ұғым туады.

Химия тілі ғылыми негізде құрылады да, білім мен тәрбие құралы ретінде оқыту жүйесінің құрамдас бөлігі, химиялық білімнің берілу формасы және көзі болып табылады.

Химия тілі нақты заттарды, оның қасиетін ұғымдыра отырып, оқушыларды абстракциялық ойға жетелейді. Жоғары сынып оқушыларында абстракты ойлауға символдар мен номенклатураларды меңгеру, ойлау қабілеті арқылы негіз салады. Мұның бәрі оқушы дамуына, химия тілін жете меңгеруіне жағдай жасайды. Химия тілі пәнінің ғылыми аймағымен тікелей байланысты болғандықтан берілген білім де, өз кезегінде, заттар мен құбылыстардың бейнелеуі символика мен номенклатура түрінде баяндалады. Атап өтетін жай-ғылым тілі ғылыми білімдерді байланыстырушы жалғыз ғана форма емес, білім тілдік емес таңбалармен де, табиғи тілмен де өрнектеледі және жасанды ақпараттық тілдермен беріледі. Химиялық танымның пәндік аймағы-заттар атауларының жүйесі химиялық номенклатурамен, мағыналық жағы-ұғымдар жүйесі химиялық терминологиямен, таңбалық жағы-символикамен бекітіледі. Ғылым тілі материалдық бірліктерінің жиынтығы терминологияға қарағанда кең, жалпы халықтың тіл шекарасынан шығады, мұндай бірлікке номенклатуралық атаулар мен символдық құралдар жатады. Химиялық терминология, номенклатура және символика химияның өзіндік ғылыми тілін құрайды.

Химиялық танымның логикасы және мектепте химияны оқытудың үрдісі оны зерттеу мен пайдаланудың ұстанымдары химиялық тілдің мына мүмкіндіктерін көрсетеді:

1. Химия тілін оқытудағы тарихнамалық;

2. Шындықты бейнелеудегі оның барлық компоненттерінің өзара байланысы;

3. Оқыту мақсатының біртіндеп өзгеруі және теориялық деңгейінің әр алуандығын ескере отырып, кезең бойынша дамуы;

4. Шынайылықты бейнелеудегі химия тілінің ролі;

5. Химия тілін қолданудағы мазмұндылықтың өзара байланысы;

6. Таңбаларды меңгеру барысында оқушылардың ақыл-ойын дамыту

Қалыптасу процесінде химия тілі бірқатар кезеңдерден өтеді: алдымен ол арнайы оқыту пәні, содан соң таным, білім, іскерлікті игеру әдісі, ақыр соңында білім мен іскерлікті практикада шығармашылықпен қолдану құралы. Химия тілін оқыту пәнінен жаңа сапалы күйге, яғни оқыту құралына тезірек өзгерту - химия мұғалімінің маңызды міндеті. Мұндай міндетті шешу тілдік материалды, жаттығуларды және сабақтың негізгі мазмұнын мұхият таңдап алуды талап етеді.

Химия тіл білімінің мазмұны оның үш жағын қамтиды:

✓ Семантикалық, химия тілінің қызметі мен мәнін ашуға бағытталған. Мұндағы басты нәрсе химия нысандары мен таңбалары арасындағы қатынасты орнату.

✓ Грамматикалық, таңбалар мен белгілеулердің,формулалардың, теңдеулердің, терминдердің дұрыс аталуын көрсетеді.

Практикалық, меңгерілген білімді химиялық тілмен жеткізу тәсілімен қаруландырады, барлық қарым-қатынас түрін (оқу,жазу, тыңдау) қамтамасыз етеді [2. 319б].

Семиотика(гр.*Semeion*- белгі, танба) (семиология) - таңбалық белгілер жүйесі туралы ғылым, адамзат қоғамына қызмет ететін салалардағы (тіл,мәдениет,салтдәстүр,кино т.б.),табиғаттағы(жануарлар дүниесіндегі коммуникация) немесе адамның өз қызмет-қабілетіндегі (заттарды көру, есту арқылы қабылдау,логикалық пайымдау)ақпараттың сақталуы мен қабылдануына қатысты әр түрлі таңбалық жүйелердің құрылымы мен қызметінің жалпы мәселелерін зерттейтін ғылыми пән.

Тіл табиғи және жасанды тіл деп ажыратылады. Табиғи тіл-қазақ тілі,орыс тілі, ағылшын тілі т.б. Жасанды тілге ғылым тілі жатады Мысалы,химия тілі

Химия тілінің және оның әдіснамалық бағыты химиялық танымда әр түрлі қызмет атқарады:

✓ Химиялық нысандарды бейнелейді және ол туралы ақпарат береді;

✓ Шартты белгілер мен терминдер арқылы қысқа және нұсқа түсінік береді;

✓ Химиялық танымды сандық және сапалық бейнелейді;

✓ Табиғи тілмен түсіндірілмейтін идеалды нысандарды түсіндіреді (мысалы сигма байланыс, пи байланыс, функция т.б.);

✓ Білімді қорытындылап, жүйелеп және жинақтап береді;

✓ Химиялық нысандардың негізіне жататын реакцияларды және оларды синтездеу тәсілін, жаңа қосылыстарды моделдеу немесе жорамалдауға мүмкіндік жасайды;

✓ Еске сақтауды жеңілдетеді;

✓ Ақыл-ойға күш түсірмейді;

✓ Химиялық ақпаратты уақыт және кеңістік шеңберінде беруге мүмкіндік жасайды;

✓ Химиктердің халықаралық қатынас тілін жүзеге асырады,әлемдік арсеналдағы ғылым мен практиканы біліммен байытады;

Химия тілі – химиялық ақпараттарды беруге және қысқа,толық мәнді, көрнекі жазуға арналған ұғымдар мен шартты белгілердің жүйесі. Кез келген тілде жазылған хабарламалар сөйлемдерден, ол өз кезегінде сөзден, ол әріптерден тұрады.

✓ Химия тілінің де өз құраушылары бар.

Кесте 1.Химия тілінің құраушылары

Атомдар және химиялық элементтер туралы ақпараттар (Химиялық тіл “әріптері”)	Химиялық заттар туралы ақпараттар (химиялық тіл “сөзі”)	Химиялық реакциялар туралы ақпараттар (химиялық тіл “Сөйлемі”)
Химиялық элементтер таңбалары	Химиялық формулалар	Химиялық реакциялар теңдеулері және схемасы

Кесте2. Химия тілінің құраушылары

АТАЛУЫ			ТАҢБАСЫ	
қазақша	Латынша		жазылуы	оқылуы
-	жазылуы	Шығу тегі	-	-
Азот	Nitrogenium	Грекше "селитра туғызушы"	N	" эн"
Алюминий	Aluminium	Грекше" ашудас"	Al	" алюминий"
Аргон	Argon	Грекше. "бейқам"	Ar	" аргон"
Барий	Barium	Грекше."ауыр"	Ba	" барий"
Бор	Borum	Арабша " ақминерал"	B	" бор"
Бром	Bromum	Грекше "сасық иісті"	Br	" бром"
Сутегі	Hydrogenium	Грекше. "суды туғызушы"	H	" аш"
Гелий	Helium	Грекше. «күн"	He.	" гелий"
Темір	Ferrum	Латынша. "семсер"	Fe	" феррум"

Химиялық заттар туралы ақпарат әр түрлі сондықтан, химиялық формулалардың келесі түрін ажыратады:

- ✓ Қарапайым формуласы
- ✓ Молекулалық формуласы
- ✓ Кеңістіктік формуласы
- ✓ Электрондық немесе құрылымдық формуласы

Химиялық формулалар арқылы берілетін ақпараттар:

- ✓ Зат құрамына қандай элемент атомдары кіреді.
- ✓ Элемент атомдары санының қатынасы.
- ✓ Химиялық байланыс типі .
- ✓ Ковалентті байланыстармен атомдардың қосылу реті
- ✓ Ковалентті қос байланыс
- ✓ Атомдардың кеңістікте орналасуы
- ✓ Байланыс ұзындығы және валенттік бұрыштар

Химиялық тіддің бірінші бөлігі - терминология, яғни атаулар жүйесінен тұратын сөз таңбалары. Химиялық ғылыми ұғымдардың шартты белгілі бір атаулар арқылы беріледі. Дегенмен, тарихи даму тұрысында химиялық терминдердің формасынан гөрі мәні мен мағынасы үздіксіз өзгеріске ұшырайды. Термин арқылы берілетін әр ұғымның анықтамасы бар, осы анықтамаға негіз етіп алынатын белгі ғылымның теориялық деңгейіне тәуелді. Химиялық тілдің екінші бөлігі - химиялық номенклатура мен атаудың белгілі негізге сүйенетін арнайы жүйесі. Олгривиалды (тұрмыстық) және жүйелік деп екіге бөлінеді. Жүйелік номенклатура химиялық символикаға негізделеді. Сондықтан химия ғылымында оны формулалар мен зат атауларынан тұрады деп есептейді. Тұрмыстық (тривиалды) номенклатура – заттарды майдалану кезінде берілген әртүрлі атаулар. Ол атаулар кездейсоқ қалыптасқан, тұрмыста, құрылыста, медицинада, халықшаруашылығының алуан түрлі салаларында кеңінен пайдаланылады.[3.222б]

Бұл атаулардың көпшілігі қысқа, ұтымды ауыз екі сөйлеуде, мәтінде пайдалануға қолайлы. Химиялық тілдің үшінші бөлігі-химиялық символика, ол химиялық таңба, формула және теңдеуден құралады. Химиялық символика – халықаралық шартты тіл, заттар мен құбылыстарды белгілеудің ең қысқа және тиімді құралы. Сондай-ақ, химиялық символика заттың құрамы мен құрылысы жөнінде көптеген мағлұматтаралуға, заттың қасиетін, реакцияласу қабілетін және реакциялардың жүру бағыттарын болжауға мүмкіндік туғызады. Жүйелік номенклатура мен химиялық символика ұлттық тілдің құрамына кірмейді, өзінше дербес қолданылады. Химиялық таңба - элемент атомының шартты белгісі. Ол элемент атомының атын ғана емес, белгіленіп отырған элементтің көміртектік бірлікпен алынған атомдық массасын, атомның молін, мольдегі атом санын көрсетеді. Қорыта айтқанда, химиялық таңба арқылы оның (заттың) сапалық және сандық мәнін ажыратуға болады.

Химияны оқыту міндеттері мен мақсаттары айқындалып, ол талдап көрсетілген: оқушыларға деректі материалдар, химиялық түсініктер, заңдар, теориялар, химиялық символика және химиялық құбылыстар жайында білім беріп, сол арқылы оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамыту, білімнің жүйелілігі мен тиянақтылығын қамтамасыз ету қарастырылған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Нұғыманов И., Шоқыбаев Ж.Ә., Өнербаева З.О. Химияны оқыту әдістемесі.-Алматы: Prin s, 2005.-343 б.
2. Нұғыманов И. Химияны оқыту әдістемесі.-Алматы: Рауан, 1993.-319 б.
3. Мырзабаев А.Н. Химияны оқыту әдістемесінің педагогикалық негіздері.-Алматы, 2004.-222 б.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚОЛДАНБАЛЫ ХИМИЯ ТУРАЛЫ БІЛІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК НЕГІЗДЕРІ

К.К. Досмагулова
аға оқытушы, магистр
Қ.К. Хамитова
оқытушы,
А.С. Аятов
оқытушы, магистр
Ы.Алтынсарин атындағы АрқМПИ
Арқалық қ, Қазақстан
Askar-92.14kz@mail.ru

Аннотация. *В данной статье рассматриваются накопленные годами богатства исторического, культурного наследия, которые в процессе современных требований прикладной химии, необходимо обновить и использовать эти традиции, обычаи в повседневной жизни. Из закон веков социальные, культурные, нравственные богатства народа помогали человеку в его формирований, как личности.*

Ключовые слова. *Образования, закон, духовной, век, населения*

Abstract. *In this article the richness of historical, cultural heritage which is saved up for years which in the course of modern requirements of applied chemistry, it is necessary to update and use these traditions, customs in everyday life is considered. From the law of centuries social, cultural, moral wealth of the people helped the person in his forming as persons.*

Keywords. *Educations, law, spiritual, century, populations*

Қазақстан Республикасының білім туралы заңы, Президентіміз Н.Ә.Назарбаев 2012 жылғы жолдауындағы жастарды тәрбиелеу, білім беру қағидалары, еліміздің білім беру саласында дүние жүзілік кеңістікте өз орын алуға бағытталған «Білім тұжырымдамасы» болып табылады [1.1].

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін алғаннан кейін жүріп жатқан қоғамды демократияландыру мен жаңарту үрдістеріне байланысты, өткен тарихымызды қайта таразылап, әлеуметтік рухани және ұмытылған немесе тиым мәселелерімізді қайта қарауға тура келді. Осындай актуалды мәселелердің бірі – туған халқымыздың, ұзақ жылдар бойы қалыптасқан бай тарихы, мәдени мұрасын қайта жаңарту немесе жаңа заман талабына сай қолданбалы химияның озық салт-дәстүрлерін бүгінгі өмірде кең қолдану. Халқымыздың әлеуметтік, мәдени, рухани байлықтары әр заманда да, әр кезеңдерде де, әр адамның азамат болып қалыптасуына зор әсер еткені, әлі де әсер ете беретіні белгілі. Сондықтан халқымыздың өткен өмірінде, тұрмыс-тіршілігіне, салт-дәстүріне, әдет - ғұрпына ғылыми тұрғыдан әділ баға беріп, келешек жас ұрпаққа пайдалы қажетті дүниелерді үнемі насихаттап отыруды дәстүрге айналдыру қажет.

Тәуелсіз елімізде өркениетті қоғам мен құқылы мәдениеттің қалыптасу жағдайында жас ұрпақтың рухани байлығы мен мәдениеттілігін, еркін ойлау қабілеті мен шығармашылығын, кәсіби біліктілігі мен білімдарлығын арттырып, әлемдік өркениетке шығу мәселесін туындап отыр. Бұл жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру ісін қайта құруды, ұлттық мәдени мұраны жаңғырту арқылы оның мазмұнын қайта қарап, жоғарғы деңгейге көтеруді қажет етеді. Білім беру ісін жақсарту-өскелең өмір талабына туындаған, заман талабы.

Халқымыздың ғасырлар бойы тірнкетеп жинап қалыптастырған дәстүрлері мен озық үлгілерінің жоғалуы, қоғамның рухани жағынан жұтаңдыққа ұшырауына, қазақ халқының соңғы екі ұрпағы ана тілін, тарихын, мәдениетін, әдебиетін білмеуге ұласты. Қазақ халқының әдет-ғұрпы, кәсібі, халқының өзіне тән тұрмыстық көрінісі жоғала бастады. Демократияны бетке ұстап жастарды «идеясыздандыру», «ұлтсыздандыру», «мәңгүрттендіру» орыстың, батыстың тәрбиесін дәріптеу, қазақ жастарының басқа дінге енуі белең алып, еліміздің идеологиясына, рухани беріктігіне нұсқан келіп отыр.

Білім беру жүйесін ұлттық және әлеуметтік рухани құндылықтар негізінде қайта құрмай бүгінгі жаңа қоғамды дамытып, бүкіл әлемдік деңгейге көтеру мүмкін емес. Білім беру ісін реформалау немесе 12 жылдық білім беру ісін ұйымдастырудың мақсаты ағарту жүйесін дүние жүзілік аренаға шығару, өркениетті батыс, шығыс елдері деңгейіне шендестіру, білікті, сапалы маман саналы азамат даярлау мақсатынан туып отыр. Осы ғасыр білім, ғылым және ақпарат ғасыры болмақ. Білім мен ақпарат адамның, қоғамның интеллектісін белгілейді.

Осыған байланысты, қолданбалы химияның кейбір тақырыптарды оқытқанда маңызы зор.

Қазақ халқының ерте заманнан бергі тыныс - тіршілігі өмірлік болмысы пайдаланылған құрал-жабдықтары, үй ішілік бұйымдарды, елін, жерін қорғаған қару-жарағы жайлы бізге толық мағлұматты қазақ ауыз әдебиеті береді. Олар әсіресе қазақ халқының батырлық жырында, ғашықтық дастандарында, мақал-мәтел, жұмбақтарында көрініс табады [2.153].

Қазақ халқының батырлық жырлары біздің заманымызға дейінгі сақ дәуірінде өмірге келген туынды десек, онда сол кездің өзінде төмендегі аталатын металл бұйымдар өмірге терең енгендігін байқаймыз.

V-VIII ғасыр нұсқасы болып табылатын «Орхон - Енесей жазбаларында» да кездеседі.

Қазақ халқының әр дәуірге жататын батырлық жырына көз салсақ тұрмыста металдарды жиі қоладанғанын көреміз.

Шебер қыздың қолында
Балдағы алтын қайшыдай
Ер салды атқа батырлар
Алтынды тұрман тағынып
Алмас қылыш сартылдап
Алтын жүген жартылдап
Өмілдірік сом алтын - десе (Қобыланды батыр)

Алқымға пышақ таяды
Ауыздықпен алысып
Үзеңгісін береді.(Алпамыс батыр)
Әр жерден ұста алдырды
Еңдігі жеті кез иіп
Темір үйді салдырды
Темір үйге тастады
Шұбар атты кіргізіп
Шынжырлап мойнын ноқталап - деген жыр жолдары қайшы, жүген, ер тұрман, пышақ, алмас қылыш, үзеңкі, ауыздық тәрізді бұйымдар ертедегі қазақтардың тіршілік сипатын айқындап тұр.

Осы тәрізді бұйымдар мақал-мәтелдерде кездеседі.

Кезі келсе кетпен шап

Майырылмаса қайырылсын - деген де еңбек бұйым бүлінсе де тозса да еңбек ету керектігін айтады.

Орайы келсе орақ ор - деп кез келген жұмысқа кірісіп кету керектігін ескертеді.

Темірді қызғанда соқ - деген мақалды екі түрлі мағынада пайдалану ға болады. Әрбір жұмыстың өзінің орындалу кезі, мерзімі болатынын айтса, келесі мағынасы темір өңдеу процесінде айтылған. Темір қатты қызған кезде балқып жұмсарады, осы кезде одан иіп, орап түрлі бұйым жасау жеңіл болатынын білген.

Ертедегі ата-бабаларымыз үй тұрмысында сәндік, әсемдік бұйымдар мен зергерлік істің шебері болғанын мынадай жыр жолдарынан білеміз.

Жағасы алтын жеңі жез,
Бадана көзді ақ сауыт.
Бекітіп соқан ақ дәуіт,
Алтын қалпақ, жез телпек
Жез тарақпен таратқан
Жолы жұмсақ болсын - деп (Төрехан батыр).

Жез қарғылы құба алаң
Жетпей түлкі ала алмай (Шалкиіз)
Күмістен бесік идірді
Алтын түбек құйдырды (Ер Сайын).
Ал қолыңды маларсың

Алтын менен күміс – деп тұрғын үйдің тұрмысындағы бұйымдарының аты аталуымен бірге оларды алтын, күміс, жезден жасалғанын бідіреді. Сонымен бірге металдарды сәндік, сұлулық, әдемілiктің теңеуі ретінде көрсетеді[3.265].

Қазақтар ұсталықпен бірге зергерлік істі де өте шебер меңгерген.

Ел қадірін ерлер білер
Зер қадірін зергер білер - деген мақал осының дәлелі.

Зергерлік іс көбіне алтын күміспен бірге жезге де байланысты. «Жез» - дегеніміз көпшілік бөлігі мыс пен мырыш болып келетін басқада металдар қоспасы. Академик Ә.Марғұланның дәлелдеуінше «жез» алғаш рет б.з.д. VII-X ғасырларда Қазақстанда пайда болған, оны Жезқазған, Жезді деген Орталық Қазақстандағы топонимер дәлелдеп тұр.

Зергерлер пайдаланылатын «зер» - дегеніміз алтын, күміс т.б. металдардан сымша тартылған жіңішке жіптері. «Зерге» байланысты мынандай сөз тіркесі мен атаулары бар

Зерлеу- алтынмен не жалтырауық затпен әшекейлеу.

Зер төгу -алтын күміс жез жіптермен кестелеу. Түбірі «Зер» болып келетін Қазақстанда мынандай атаулар бар.

Зеренді - жер аты
Зеренді - иранша қайқы қылыш
Зерен - киіктің бір түрі
Зерен - бояу жасайтын шөп
Зерен - ағаштан жасалған ыдыс.

Міне осындай сөз байлықтары қазақта зергерлік істің кең тарағанын білдіреді.

Қазақ көшпелі өмірі, қатал табиғаты, жан - жақтан анталаған жау, қазақтардан қажырлықты, мықтылықты, қарулық шыдамдылықты қажет етті. Тынымсыз жауынгершілік заман, мазасыз өмір, үнемі ат үстіндегі тіршілік сарынына үйренген қазақтар жыр - дастандарында өзіне - өзі қайта беріп, кейінгі ұрпаққа қажырлық дәнін себе білген. Осы кезде де насихатты сөздер металдарсыз теңеусіз болған емес.

«Алтын шыққан жерді белден қаз», «Алтын көрсең санап ал» -деген сөздің өзі ұқыптылыққа, үнемділікке үйретсе, «Алтын көрсе періште жолдан таяды» дегенде адамзат баласының пендешілікке бой ұрып дүниеге сатылатыны туралы сөз естіледі. Ертедегі қазақтар өмірінде металдар оның ішінде металдар темірді шамандық діннің қалдығы түрінде басқалар әдет-ғұрып, ем -дом жасау үшін кең пайдаланады.

Мысалы жауын жаудыру үшін:

- Темір, темір, теміржан

Темірдің ұлы қауға жан - деп шақырған. Мұнда темір мен жаңбырды байланыстырып отыр[4.129].

Адамзат баласының дүние танымы, кең көлемде алғанда әлеуметтік ортамен иманды, адамгершілік қарым-қатынаста болуымен қатар, оның салт-санасы, бағыт бағдары, білімді түсінуі сыртқы ықпалдарды қабылдап, оны ішкі жан дүниесі елегінен өткізіп, өзінің өмірлік іс-әрекетіне, тұрмыс-тіршілігіне пайдалануы «түсінік», «құбылыстарды» тұрмыс барысында қолдана отырып өмірге бейімделеді. Адамның ішкі жан дүниесінің қалыптауына сол кездегі қоғамның рухани мәдениетінің даму деңгейі мен салт-санасы әсер етеді. Адамның ой - өрісі өзін қоршаған табиғат, ондағы құбылыстар туралы білімдері неғұрлым толыққан сайын, дүниетанымы соғұрлым байып, тұрақтанатыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Ә. 2012 жылғы жолдауынан.-1б.
2. Ақпанбет Ғ. Қазақтардың дүние танымы. – Алматы:Қазақ университеті, 1993.- 153б.
3. Батырлар жыры. - Алматы: Жазушы, 2000. – 265б.
4. Құралұлы А. жалпы ред. басқарған Ғ. Халықұлы Қазақ дәстүрінің анықтамалығы. - Алматы, 2001. – 129б.

ҮШ ТҰҒЫРЛЫ ТІЛ БАҒДАРЫНДА БІЛІМ БЕРУДЕГІ ТИІМДІЛІК

С.А.Арыстанова
оқытушы
Г.С.Тасбулатова
аға оқытушы
М.С. Амиров
аға оқытушы
Ы.Алтынсарин атындағы АрқМПИ
Арқалық, Қазақстан
saule_arstanoba @mail ru

Аннотация. *В данной статье говориться о том, как повлияет данная программа на развитие нашего языка и в целом на развитие страны. Естественно приоритеты нашего президента как всегда верны. Трехязычное образование предполагает, что обучение английскому языку, является важнейшим фактором, определяющим доступ к информации на языке международного общения и компьютерных технологии.*

Ключевые слова. *язык, политика, образование, общество, государство, народ.*

Abstract. *This article speaks about how the program will affect the development of our language and the overall development of the country. Naturally the priorities of our president as always true. Trilingual education presupposes that teaching English is the most important determinant of access to information in the language of international communication and computer technology.*

Keywords. *language, politics, education, society, state, nation.*

«Тіл – ақылдың өлшемі, ұлттың жаны» деп,тілдің маңызын ерекше бағалаған дана халқымыз. Яғни, елдің елдігін де, бірлігін де айқындайтын сол ұлттың тілі мен діні, ұлттық құндылықтары мен ұлттық қасиеті. Ал, бүгінгі күнде жан- жақты көзқарас қалыптастырған үш тұғырлы тіл мәселесі.

Үш тұғырлы тіл өмірлік қажеттіліктен туындаған идея. Қай заманда болсын, бірнеше тілді меңгерген мемлекеттер мен халықтар өзінің қабілеттерін жан-жақты кеңейтіп отырған. Бүгінгі таңда Қазақстан үшін үш тұғырлы тіл- елдің бәсекеге қабілетті болуға ұмтылудағы бірінші баспалдағы. Өйткені, бірнеше тілде еркін сөйлей де, жазада білетін азамат өз елінде де, шетелде де бәсекеге қабілетті тұлғаға айналады.

Мемлекет басшысы «Қазақ тілі үш тілдің біреуі болып қалмайды.Үш тілдің біріншісі,негізгісі, бастысы, маңыздысы бола береді» - деген ескерту айтқан болатын. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» жолдауында: Қазақстан халқы бүкіл әлемде үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлт аралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі», деп атап көрсеткен болатын. Дегенмен, «Үш тұғырлы тілдің» мәні, маңызы, халық пен болашақ ұрпаққа беретін пайдасы мен зияны төңірегінде әлі де көпшілік арасында шешуі табылмаған сұрақтар көп.

Мемлекеттік тілдің мәртебесі артуда. Көптеген проблемалы мәселелер Елбасымыздың көреген саясатының арқасында соңғы жылдары шешімін тауып, игілікті істер жүзеге асырылып жатыр.

Тіл – ұлттың ең басты белгісі, ең басты құндылығы. Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан-2050»: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты халыққа жолдауында «Мемлекет өз тарапынан мемлекеттік тілдің позициясын нығайту үшін көп жұмыс атқарып келеді. Қазақ тілін кеңінен қолдану жөніндегі кешенді шараларды жүзеге асыруды жалғастыру керек. Тіл туралы жауапкершілігі жоғары саясат біздің қоғамымызда одан әрі ұйыстыра түсетін басты фактор болуға тиіс. Кез келген тіл өзге тілмен қарым – қатынасқа түскенде ғана өсіп,өркен жаятынын әрдайым есте сақтаған жөн. Біз қазақ тілін жаңғыртуды жүргізуге тиіспіз» [1].

Президентіміз аталмыш тілдік стратегияны 2004 жылы жария еткен болатын [2]. Ал 2015 жылы Еуродақ өздерінде үш тілді білім тәжірибесін заңды түрде енгізді. Бұл тарихи қажеттілік. Әрбір адам өз туған халқының, өз өмір сүретін елдің елдің тілін білу қажеттігі – ертеден келе жатқан қағида. Алайда, жаһандану қалыптасқан осы қағидаға түзетулер енгізуде. Қазіргі кезде халықаралық қатынас тілін білу қажеттігі туындап отыр. Бұл біздің жастарымыз үшін аса қажет. Елбасының 2015 жылы 29 мамырында Акордада бір топ қазақ тілді бұқаралық ақпарат құралдары басшыларымен ұлттық жаңғыру және халқымыздың бәсекеге қабілеттілігі аясында келелі кездесуінде «Тілдердің үштұғырлылығы» бағдарламасына, мемлекеттік тіл мәселесіне кеңінен тоқталып өтті. Мемлекет басшысы: «...Қазақ тілі - Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Және оған қамқорлық та сондай дәрежеде болады» деп сендірді. Орыс және ағылшын тілдерін оқып үйрену білімнің, ұлттың бәсекеге қабілеттілігін шыңдай түсетін,

экономикалық мүмкіншіліктерімізді арттыратын бірден – бір тетігі дей келе, жаһандануға бейімделуді, заман көшінен қалмай, осы үш тілдің үйлесіміне қол жеткізу арқылы тілімізді, дінімізді, дәстүрімізді, салт – ғұрпымызды сақтап қала аламыз – деді. Мемлекеттік тілдің мәртебесі артуда. Көптеген проблемалы мәселелер Елбасымыздың көреген саясатының арқасында соңғы жылдары шешімін тауып, игілікті істер жүзеге асырылып жатыр. Соның ішіндегі ең маңыздысы – тіл саясатына қатысты атқарылып жатқан шаралар. Бүгінгі күні «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» негізінде бүкіл республика бойынша тілдің қолданыс аясын кеңейтуге бағытталған ауқымды шаралар белгіленіп, сол бойынша жүйелі әрі мақсатты жұмыстар жүргізілуде. Бағдарламаны жүзеге асыруда балабақшадан бастап, мемлекеттік емес мекемелерге дейінгі барлық салалар қамтылған. Қазақ халқының қоғам қайраткерлерінің, ағартушыларының, ақын – жазушыларының шығармашылықтарын, қазақ халқының дамып, өсіп – өркендеуіне, ұлт ретінде қалыптасуына сіңірген еңбектерін ұмыттырмау мақсатында өзге ұлт өкілдері және мектеп оқушылары арасында «Абай оқулары» байқауын өткізу дәстүрге айналған. Мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту, мемлекеттік тілдегі құжат айналымының сапасын көтеру және іс жүргізу барысында туындайтын тағы да басқа проблемалы мәселелерді талқылау мақсатында мемлекеттік мекемелер қызметкерлерімен «дөнгелек үстелдер», семинарлар жиі ұйымдастырылады. «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» заңының 21 – бабы «Жарнама туралы» Заңының талаптары сақталуын бақылау мақсатында мемлекттік мекемелер қызметкерлері кәсіпкерлермен семинар - кеңес өткізіп, нақты кенестер беріп, құқықтық түсіндіру жұмыстарын жүргізеді. Жалпы, жоғарыдағы шараларды ұйымдастырудағы басты мақсат – мемлекеттік тіл саясатын насихаттау, қоғамның әлеуметтік – саяси, мәдени өмірінде мемлекеттік тідің кеңінен қолданылуын қамтамасыз ету, өзге ұлт өкілдерінің қазақ тілің игеруге деген құлшыныстарын туғызу, елі үшін қызмет ететін әрбір азаматтың мемлекеттік тіл мәртебесін нығайтуға мүдделілігін таныту. Ең бастысы, қоғамдағы тіл саясатына, тідерді дамыту мәселелеріне деген халықтың көзқарасы өзгерді. Елімізді мекендеген қай ұлттын өкілі болсын, Қазақстан Республикасы азаматы ретінде Елбасының, мемлекеттің жүргізіп отырған саясатын қолдап,барынша атсалысуының нәтижесінде елімізде тұрақтылық пен ынтымақтастық сақталып отыр. Барша қазақстандықтардың басын біріктіретін мемлекеттік тілдің қоғам өмірінің барлық салаларында қолданысын қамтамасыз ету – ең басты міндетіміз.

Қазақстан Республикасының Президенті өзінің дәстүрлі жолдауында мемлекеттік тілге қатысты: «Біздің міндетіміз – 2017 жылға қарай мемлекеттік тілді білетін қазақстандықтар санын 80 пайызға жеткізу. Ал 2020 жылға қарай олар кемінде 95 пайызды құрауы тиіс. Енді он жылдан кейін бітірушілердің 100 пайызы мемлекттік тілді біліп шығатын болады» [1].

Қазіргі кезде қазақ тілін оқыту әдіснамасын жітілдіру мақсатымен әлемдік білім кеңістігінде орныққан «шетел тілдерін деңгейлеп меңгертудің еуропалық жүйесінде» белгіленген тілді игерудің деңгейлері мен олардың

сипаттарының негізінде қазақ тілін үйретудің деңгейлері айқындалып, «Балабақша – мектеп – колледж – жоғарғы оқу орны» жүйесіндегі мемлекеттік тілді деңгейлік үздіксіз оқыту стандарты бекітілді.

Тілдік стандартта: «...қазақ тілін деңгейлеп оқытудың нәтижелі болуы оқыту үдерісінде ұтымды әдіс –тәсілдер мен инновациялық технологияларды саралап пайдалануға байланысты» деп, сабақ сапасын арттыратын мемлекеттік тілді деңгейлік оқыту аясында дәстүрлі әдістерді кең қолданумен қатар, оқушылардың оқу мотивтерін, қажеттіктерін, қызығушылықтарын, құндылық бағдарларын қалыптастыруға мүмкіндік беретін шығармашылық, проблемалық және жағдаяттық тапсырмалар,пікірталас түрлері, креативтік, іскерлік ойындар, синектика, «ойға шуыл» және т.б.әрекеттік жұмыстар арқылы іске асырылатын әдістер көрсетілген[3].

Қорыта келетін болсақ, тілдік аXVал уақыт өткен сайын жақсарып келетінін байқаймыз. Қазақ тілін меңгерту үшін көптеген технологиялар, әдіс – тәсілдер қолданылып, оқыту әдістемесі әлемдік тәжірибеде қалыптасқан игі үдерістің нәтижесін ескере отырып жасалды. Отандық білім жүйесінің, қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктері осы үрдіспен үндесіп, тілді меңгертудің Қазақстандық жаңа үлгісі әзірленді. Енді тіл үйренуге ықылас артып, үш тілде еркін сөйлейтін жастар қатары көбейіп, еліміздің жаңа қоғамын қалыптастырады деп сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» Қазақстан халқына жолдауы. -2011 жылғы 28 қаңтар
2. Назарбаев.Н.Ә. «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы». - Егемен Қазақстан газеті. 19/I – 2006. №16
3. «Балабақша – мектеп – колледж – жоғарғы оқу орны» жүйесіндегі мемлекеттік тілді деңгейлік үздіксіз оқыту стандарты: [жоба]. – Алматы, 2014 .

БИОЛОИЯ, ХИМИЯ ПӘНДЕРІН АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІ ПӘНДЕРІМЕН КІРІКТІРЕ ОҚЫТУ

Ә.Д .Нүркенова
магистр
А.С. Аятов
магистр
А.К. Кемелбаева
магистр
Ы.Алтынсарин атындағы АрқМПИ
Арқалық, Қазақстан
aigera29_92@mail.ru

Аннотация. *В сфере образования метод интегрального обучения часто используются в Казакстанских школах. Междисциплинарной интеграции, преемственности содержания и обеспечения диалога с соблюдением трех языков.*

Ключевое слово. *Интегрированный, предметный аспект, культурный аспект, социальный аспект, познания.*

Abstract. *In the field of education the method of integrated is often used learning of subjects in schools of Kazakhstan. Interdisciplinary integration ensuring continuity of the content of the dialogue with the observance of the three languages.*

Keywords*.Cultural aspect, social aspect, integrated, cognitions, subject aspect.*

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында аталып көрсетілгендей: «Жедел өзгеріп тұратын әлем және ақпарат легінің ұлғаюы жағдайында іргелі пәндік білім міндетті, бірақ ол білім берудің жеткілікті нысанасы болып табылмайды. Білім алушылар қазақстандық білім беру жүйесі бағыт алған білімнің, дағды-біліктің жиынтығын меңгеріп қана қоймауға тиіс. Оқитындардың өзін барынша көрсете білу және қоғам өміріне пайдалы түрде қатысу үшін (құзыреттілік) ақпаратты өз бетінше табу, талдау, құрылымдау және тиімді пайдалану дағдысын бойына сіңіру әлдеқайда маңызды да күрделі» [1, Б. 12-15].

Сондықтан осындай талаптарға сай студенттерге білім беру еліміздің мемлекеттік білім беру саясатының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

ҚР Жоғары педагогикалық білім беру тұжырымдамасында: «Жаңа формацияның мұғалімі – кәсіптік дағды мен педагогикалық дарыны қалыптасқан, жаңалыққа құмар, рухани дүниесі бай, шығармашылықпен жұмыс істейтін тұлға»,– деп көрсетілген. Осыған орай, өмірде өз орнын тауып, экономикалық тұрғыдан еркін ойлау қабілеті бар, проблемалық жағдайлардан шығудың жол-жобаларын таба білетін, істің нәтижесін алдын ала болжай алатын жастарды оқытып-тәрбиелеу мақсатына жету үшін мына жағдайлар ескерілуге тиіс:

– білім беру барысында ғасырлар бойы жиналған жалпы адамзаттық құндылықтарды психология-педагогикалық тұрғыдан қалыптастыру тәсілдерін кеңінен пайдалану;

– қазіргі кездегі ақпараттық технология мүмкіндіктерін тиімді пайдалана отырып, пәндерді кіріктіре оқыту арқылы студенттердің құзыреттілігін арттырып, оларды шығармашылық дербестікке жеткізу;

Білім беру саласында пәндерді кіріктіре оқыту тәсілі қазақстан мектептерінде жиі қолдынылады. Бұл оқушының тек бір пәнді ғана меңгеріп қоймай, барлық пәндерді бірдей меңгеруіне көмегін тигізбек. Нақтырақ айтсақ кіріктірілген пәндерді енгізу оқушының жалпы дамуына және тақырыпты сабақта тереңірек зерттеп, әлем туралы тұтас ұғымының қалыптасуына септігін тигізеді [2, Б. 354].

Қазіргі оқыту үрдісі пәндердің мазмұнын кіріктіру өзектілігін одан әрі арттырып, осы үрдісті ақпараттық оқыту құралдарымен пән мазмұнына сай жасақталу мәселесін шешумен ұштастыруды керек етіп отыр. Өйткені, ақпараттандыру – бүгінде қоғамдық өмірдің өзге салаларындағыдай білім берудегі стратегиялық мақсат-міндеттерді орындауды интенсивтендіруге мүмкіндік беріп отырған бірден-бір үрдіс.

Осы ретте химия пәнін орыс және ағылшын тілі пәндерімен ақпараттандыру негізінде кіріктіре оқыту тиімді:

– химия пәнінде қолданылатын негізгі терминдердің ағылшын және орыс тілдеріндегі аудармаларымен бірге үйрету, глоссариймен жұмыс істеу;

– ақпарат көздерін пайдалану, ондағы мәліметтерді үш тілде пайдалану;

– пәндерді кіріктіруде мазмұндық-құрылымдық тетіктерді пайдалануға негіздеп қолдану;

– пәнаралық кіріктіру, мазмұн сабақтастығын сақтай отырып үш тілдің үндесуін қамтамасыз ету;

– аударма арқылы материал мазмұнының тереңдігін және оны саналы меңгеруді қамтамасыз ету;

– оқушылардың пәнді тілдердің кең қолданысы көмегімен меңгеруіне мүмкіндіктер туғызу;

Қазіргі кезде Қазақстан мектептерінде математика, физика, биология және химия пәндерін ағылшын тілінде оқыту қолға алынып жатыр. Бұл бір

жағынан қиын болғанымен, қажеттілікен туындап отыр. Ал егер сабақ барысында ағылшын, орыс тілдерімен байланыстыра өткізетін болсақ, осы бастамаға қолдау жасап, азғантай болса да көмегімізді тигізген болар едік.

Пәнаралық кіріктіру арқылы материал мазмұнының тереңдігін және оны саналы меңгеруді қамтамасыз ете отырып, оқушылардың өздік жұмыстарының орындалу деңгейін көтеруге қол жеткізсе болады. Мұнда ақпараттық, негізінен компьютерлік құралдарды белгілі бір әдістемелік ұстанымдарға сәйкес оқытуды интенсивтендірудің, яғни сапалық жағынан арттырудың маңызы көп. Химия пәнін оқытуды кіріктірудің оңтайлы жолдарын ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың көмегімен жүзеге асыруға болады [3, Б. 26-27].

Пәнаралық байланыс негізінде кіріктіре оқыту тарихына көз жүгіртсек. Бұл идея Я.А. Коменскийден басталады. Ұлы дидакт: «Бір-бірімен байланысы бар заттар, сол байланысы көрсетіле отырып оқытылуы қажет»,– деген болатын. Атақты педагог пәндердің арасындағы байланысты пайдаланып кіріктіре оқыту негізінде оқыту үрдісінің біртұтастығын қалыптастыруға қол жеткізуге болатынын айтты. Осы идеяға көптеген педагогтар қосылып, оны одан әрі дамытты. Кіріктіре оқыту идеяларын В.Я. Стахарин, Н.Ф. Бунаков, В.И.Водовозов, т.б. педагог ғалымдар жалғастырып, пәндерді кіріктіре оқыту әдістемелерін ұсынды.

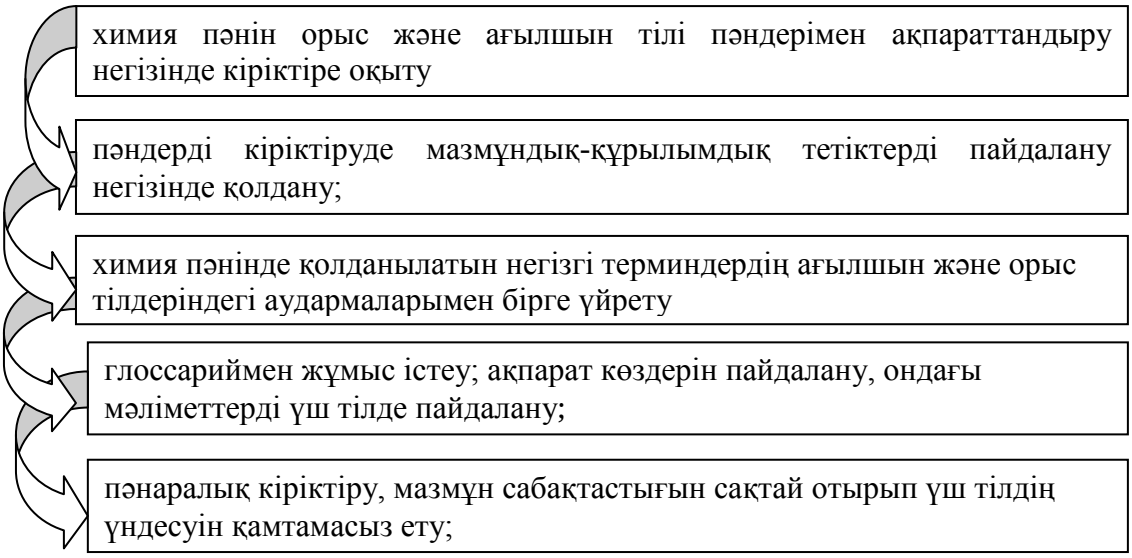

Үздіксіз білім беру теориясында 1980-жылдардың соңында білім беру мазмұнының одан әрі дамуының негізгі жолдарының бірі (саралаумен бірге) болып көрсетілген кіріктіру қазіргі таңда оқу-тәрбие процесін технологияландырудың бірден-бір шарты болып табылады. Этимологиялық мағынасы («интеграция» – лат. untegratio) «қалпына келтіру», «толықтыруды» білдіретін бұл ұғым педагогикада бірнеше тұрғыдан қаралады:

– кіріктіру – оқытудың жүйелік принципіне сай жақсы ойластырылған, жіті қарастырылған педагогикалық үрдіс;

– кіріктіру – мазмұндық қайталауларды болдырмау; оқу үрдісінде бағдарламадағы пәндерді логикалық негізделген бірізділік принципіне қарай құрастыру және түрлі пәндерді оқытуда «шекаралық білімді» үйлестіру арқылы қол жеткізуге болады;

– кіріктірудің маңызы, кіріктірілетін пәннің оқу жоспарына сәйкес оқушылардың сапалы білім ала отырып, өздерінің танымдық қабілеттерін дамытады, табиғаттың біртұтас ғылыми бейнесі жөнінде түсінік қалыптастырады, алған білімдерін болашақта тиімді пайдалануға, оны дамытуға қажетті білік-дағдыларды бойына сіңіреді.

– пәнді шет тілдерімен кіріктіру арқылы бүгінгі оқушы, ал ертеңгі маман иесі өзге елдердің мамандарымен бәсекелесуге қабілетін арттырады, өзге мемлекеттердің мамандарынан үйренуге жол ашылады [4, Б. 320-337].

Түрлі пәндерді кіріктіру материалдық дүние мен оны кешенді танып білу мүмкіндіктерінің жалпы әдіснамалық бірлігі принципіне негізделеді. Сондықтан да жаратылыстану пәндерін, соның ішінде, химия пәнін ақпараттандыру негізінде ағылшын және орыс тілдерімен кіріктіре отырып оқыту табиғат, қоғам, болмысты, олардың өзара диалектикалық байланысын тұтас қабылдап, студенттердің жүйелі ойлау қабілетін дамытуға септігін тигізеді және оқушының білім сайысында халықаралық деңгейде бәсекеге түсуіне мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев.Н.Ә. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Қазақстан халқына Жолдауы // «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени жобасы. - Астана, 2007. – 12-15бб.
2. Нұғыманұлы И. Химияны оқыту әдістемесі. –Алматы: -Print-S, -2005. – 354б.
3. Жолдыбаева Г.Б. Тілді оқытуда инновациялық технологияларды қолданып білім беруді дамыту // «Қазақстан-2050» стратегиясы – жоғары оқу орындарында педагог кадрларды кәсіби даярлауды қалыптастыру концепциясының негізі» Халық.ғыл.-прак.конф. матер. –Шымкент, 2014. - 26-27бб.
4. Griffths, C. (2008). Lessons from Good Language Learners. Cambridge: CUP. Macaro, E. (2006). Strategies for language learning and for language use: Revising the theoretical framework. The Modern Language Journal, 90/3, L. - 320-337бб.

СПОСОБСТВУЮТ ЛИ ИНТЕГРИРОВАННЫЕ УРОКИ РУССКОГО ЯЗЫКА И ИНФОРМАТИКИ РАЗВИТИЮ УСТНОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ?

О.Д. Сулейменова
учитель, магистр
suleimenova_o@ukk.nis.edu.kz
О.О. Садыканова
учитель
НИШг.Усть-Каменогорска
г.Усть-Каменогорск, Казахстан
sadykanova_o@ukk.nis.edu.kz

Аңдатпа. *Бұл мақалада орыс тілі мен информатика сабақтарын кіріктірудің тиімділігі көрсетілген және оқытудағы аталған тәсілдің келешектегі дамуы мен жетілдірілуі анықталған. Кіріктірілген сабақтар мұғалімдер мен оқушыларға оқытудың өнімді ортасын құруға және жоғары нәтижелерге қол жеткізуге септігін тигізеді. Оқушылар жоғары нәтижеге сай болғанда , олар өзінің мүмкіндігін жоғарылатуға, сондай – ақ өзіне деген сенімділігін бекітуге мүдделі болады. Аталған сабақтар студенттердің функционалды сауаттылықтарын арттырып, академиялық тілді меңгеру деңгейін жоғарылатады.*

Түйін сөздер. *кіріктірудің тиімділігі, оқытудың өнімді ортасы, жоғары нәтиже, сенімділік.*

Abstract. *The artide discusses the productivity and efficiency of russian and IT ingredated lessons and performs the perspectives of its further improvement. Integrated lessons help teachers and students to create effective teaching fnd learning process and meet high academic reguirement and expections. It students are to satisty high reguiements they become highly motivated to seif –improvement and become moce self- confident in their academic development.Integrated lessons help studens to develop their functional literaas and ability to use academic language.*

Key words. *productivity and efficiency, integrated lessons, academic reguirement.*

На современном этапе развития Казахстана идет реформация системы образования, ориентированной на вхождение в мировое образовательное пространство. Поэтому перед всеми школами стоит задача подготовки конкурентоспособных выпускников, основными качествами которых являются владение государственным и иностранными языками, способность ориентироваться в быстро меняющихся жизненных ситуациях. В эпоXV глобализации одним их признаков конкурентоспособности выпускников школ является знание языков и предметных областей на других языках. Преподавая предметное содержание на трех языках, НИШ стремится создать образовательную среду, в которой все уроки поддерживают изучение как предметного содержания, так и языка.

Согласно политике трехъязычия Назарбаев Интеллектуальных школ [1, с.4] предмет Информатика начиная с 7 по 10 классы ведется на русском языке. Продолжительное время (за 7 и 8 класс) нами велось наблюдение за учениками 8 D класса, и было отмечено, что некоторые студенты данного класса испытывают затруднения в выражении собственных мыслей на втором языке обучения, не принимают активного участия в обсуждении прочитанного, что оказывало отрицательное влияние на качество знания учащихся. В этом мы убедились, когда провели первый интегрированный урок в рамках проекта «LessonStudy» .

Мы хотим выразить благодарность исследовательской группе проекта LessonStudy, так как исследования проводились в рамках данного проекта. Тема исследования группы Lesson Study звучала следующим образом «Способствуют ли интегрированные уроки развитию устной речи учащихся?», поэтому мы решили провести интеграцию предметов русский язык и Информатика.

Группа оказывала неоценимую помощь: мы вместе обсуждали урок, вносили изменения. При планировании урока они советовали нам, какие наиболее подходящие активити, стратегии использовать для того или иного урока. На уроках они вели наблюдение за учащимися A,B,C, брали интервью у учащихся.

Целью данного исследования было оказание помощи студентам, имеющим трудности в обучении на втором языке. Мы запланировали проведение серии уроков в рамках проекта «LessonStudy».

Актуальность исследования:

Актуальность исследования состоит в том, что проведение интегрированных уроков, где осуществляется языковая поддержка, помогает учителям и учащимся создать богатую среду обучения и отвечать высоким ожиданиям**.** Когда учащиеся отвечают высоким ожиданиям, они более заинтересованы в наращивании собственного потенциала и мотивации к обучению, а также укрепления уверенности в себе. Также такие уроки развивают функциональную грамотность студентов, повышают уровень владения академическим языком.

Первым нашим шагом было изучение литературы по теме интеграции предметного содержания и языка. Мы изучили Руководство для учителей по применению подхода «Предметно-языковое интегрированное обучение», разработанное АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», «Политика трехъязычного образования в Назарбаев Интеллектуальных школах», «Методические рекомендации учителям по использованию метода предметно-интегрированного обучения (CLIL**)**». Изучив данную литературу, мы пришли к выводу, что благодаря сотрудничеству, учителя-предметники и учителя языковых дисциплин могут создавать более богатую среду обучения, которая поможет студентам сделать более соотносимые связи. Связи между идеями, понятиями, языком и содержанием, и между различными предметами поможет сделать процесс обучения более значимым для студентов [2, с. 51].

Затем мы приступили к разработке серии уроков, где нашей задачей было оказание помощи учащимся в изучении академического языка, необходимого на уроках информатики.

Первый урок был проведен по теме «Программирование ветвящихся алгоритмов: Ветвление».

Были определены следующие цели урока: знание определения слова «ветвление», видов ветвления, построение блок схемы и написание словесного алгоритма решения задач.

Для достижения целей урока нами были подобраны различные виды устных и письменных заданий. В начале урока мы провели «Мозговой штурм», используя эпизод сказки «Иван царевич на перепутье», чтобы выйти на тему урока. Мы попросили учеников вспомнить фрагмент из этой сказки, в котором необходимо определить условие, перед которым поставлен герой, где он должен был выбрать условие, чтобы совершить какое-то действие. Так ученики обсудив в парах представленную блок-схему, смогли определить тему урока, что вызвало интерес к уроку.

При выполнении задания №1, учащиеся должны были составить определение слова «ветвление», используя выражения: **если, то…, иначе** и записать в тетрадях. Учащиеся хорошо справились с заданием, но при обсуждении урока наблюдателями отмечалось то, что учащимися не была использована предметная лексика. Наше упущение было в том, что дети не имели четких критериев выполнения задания.

Также в ходе урока учителя акцентировали внимание на развитие коммуникативных навыков учащихся, через вопросы: «Подумайте и ответьте», «Как вы думаете», «Обсудите в парах» и т.д.

Второе задание требовало от учащихся определить условие задачи и результат программы по заданной блок-схеме. В целом учащиеся так же хорошо справились с данным заданием, но при обсуждении урока один из наблюдателей заметил, что ученица В не поняла условия задания и не знала, где записывать, так как шаблон был на обратной стороне листа, а учитель об этом не предупредил, поэтому она потеряла время и не успела до конца выполнить данное задание. Обсуждая выполнение учащимися второго задания, мы пришли к выводу, что перед выполнением задания нужно ещё раз акцентировать внимание учащихся на условиях выполнения, выяснить понимание учащимися цели данного задания.

Третье задание, предложенное учащимся, написать эссе на тему «Где я могу использовать знания, полученные на данном уроке?» отражало идею интеграции учебных предметов, а также давало возможность ученикам использовать на практике знания, полученные на уроке. В ожидаемых результатах было прописано, что ученики дадут определение слову «ветвление», смогут привести примеры из жизни, используя ключевые слова и термины с данного урока. Но в критерий определение значения слова «ветвление» не было включено, поэтому ни один из учеников не дал определение этому слову, поэтому группа пришла к выводу, что в дальнейшем следует разрабатывать чёткие критерии к заданиям. Мы увидели, что в результате интегрирования предметов класс

справился с этим заданием, так как ученики свободно оперировали понятиями, данными на этом уроке [2, с.6].

В ходе обсуждения были даны следующие рекомендации:

1. Разработать четкие критерии к каждому заданию.
2. Оценивать по критериям, работу хотя бы одного ученика.
3. Уточнять, понятно или нет условие задания.

В ходе исследования для сбора информации мы применяли метод наблюдение, интервью, описание.

Затем провела анкетирование с целью выявления уровня мотивации учащихся 8D класса. (Приложение №) Результаты анкетирования показали, что у 30% учащихся низкий уровень внутренней мотивации, у 60% - средний уровень и лишь у 11% учащихся наблюдается высокий уровень внутренней мотивации к обучению.

Для дальнейшего наблюдения на уроке нами были отобраны ученики со следующими характеристиками:

Характеристики учеников -участников исследования

Ученики	**Возраст**	**Тип интеллекта по Г.Гарднеру**	**Тип восприятия**	**Уровень внутренней мотивации**
А	14	Межличностный, вербально- лингвистический	Визуал	Высокий
В	14	Межличностный, вербально- лингвистический	Аудиал	Средний
С	13	Артист. Кулин. интел.	Визуал-аудиал	средний

После каждого урока с учениками – участниками исследования проводилось интервью по следующим вопросам:

- Понял ли ты цель урока и достиг ли ты ожидаемых результатов?

-Была ли у вас возможность для объяснения того, насколько вы поняли сегодняшнюю тему? Каким образом?

-Что мешало вам на сегодняшнем уроке для достижения цели урока**?**

Интервьюер	
ученик–участник исследования А	
ученик–участник исследования В	
ученик–участник исследования С	

Практика показала плодотворность интеграции уроков русского языка и Информатики и выявила перспективы дальнейшего развития и совершенствования такого подхода в обучении. Мы пришли к мнению, что достижения учащихся, улучшаются, когда навыки изучения языка развиваются осознанно, и когда учащиеся измеряют прогресс в использовании этих навыков. Проведя ряд интегрированных уроков, мы увидели прогресс в учениках. Они уже не испытывают страха при выражении своих мыслей, даже если учащийся не имеет достаточного

лексического запаса или нет достаточных знаний по грамматике для полного выражения мысли, научились проводить самоанализ с целью повышения грамотного и точного использования языка, используют различные возможности для публичного выступления, примером может служить участие Сагандыковой Д. в ТЕД-х.

Учителям информатики рекомендуется работать в тесном контакте с учителями языковых дисциплин, так как существует сильная взаимосвязь между успеваемостью учащихся и хорошим владением языком, в частности, академическим языком. Когда учителя-предметники систематически поддерживают изучение языка, то наблюдается более высокий уровень мотивации и обучения у учащихся.

Использованная литература:

1. Руководство для учителей по применению подхода «Предметно-языковое интегрированное обучение», разработанное АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы».
2. «Политика трехъязычного образования в Назарбаев Интеллектуальных школах».
3. «Методические рекомендации учителям по использованию метода предметно-интегрированного обучения (CLIL)».

ПЕРСПЕКТИВЫ И РАЗВИТИЕ ПОЛИЯЗЫЧИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

М.А. Аскарова
старший преподаватель
ФАО «НЦПК «Өрлеу» ИПК ПР по г. Астана
Астана, казахстан
adinras11@mail.ru

Аңдатпа. *Жаһандану және технологизация кезеңінде және қазіргі уақытта тиімді жағдайда, басқа мәдениеттер еркін диалог дайын жас ұрпақтың тетіктерін білім табу процесінің қарқынын байқалады. Ал өзара байланысты және өзара әлемдегі өсіп келе жатқан ұрпақты оқыту маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады - көптілділік.*

Және, бәлкім, Қазақстанның қазіргі әлемдегі басқа елдер мен халықтар үшін, оның халқы үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс.

Қазақ тілі - мемлекеттік тіл, қарым-қатынас үшін, ұлттық тілі ретінде орыс тілі, ағылшын тілі - жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі. Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың бұл сөздер ел бәсекеге қабілетті және сапалы болуы тиіс, қазіргі заманғы қазақстандық білім беру, негізгі міндеттердің бірі болып табылады.

Түйін сөздер. *саясат, диалог, еркін, қазіргі, қабілет, сапа*

Abstract. *In this article the author paying attention for triangle problems. Wrote about the advantages and disadvantages, the perspectives and developing triangle languages in education system. By the president N.A.Nazarbayev`s words: «For now days Kazakh language should be for everyone is a state language, Russian language is for a national communication and English language is for lucky integration in a global economic» this is the main task for modern Kazakhstani education which must be competitive and high-quality.*

Keywords. *policy, dialogue, freedom, now, abilities, quality*

В век технологизации и глобализации, в настоящее время наблюдается активизация процесса поиска эффективных условий, механизмов воспитания подрастающего поколения, готового к свободному диалогу с другими культурами.

И одним из важных компонентов подготовки молодого поколения в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира является полиязычие.

И, наверное, для других стран и народов Казахстан в современном мире должен восприниматься как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками.

«Это казахский язык - государственный язык, русский язык как язык национального общения, английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику», - эти слова Президента страны Н.А.Назарбаева явились одной из основных задач для современного казахстанского образования, которое должно стать конкурентоспособным и качественным.

Концепция же языковой политики Республики Казахстан направлена на улучшение качества обучения государственному языку, обеспечения функционирования государственного языка во всех сферах общественной жизни, повышение его роли как фактора укрепления межнационального согласия и казахстанского патриотизма.

Концепция языковой политики Республики Казахстан определяет русский язык как основной источник информации по разным областям науки и техники, как средство коммуникации с ближним и дальним зарубежьем.

Вместе с тем, интеграция в мировое экономическое пространство не представляется возможной без знания мировых языков, в частности английского языка. В связи с его интенсивным изучением языковую ситуацию для большинства казахстанцев в полной мере можно обозначить как многоязычную. Таким образом, свойственный для казахстанского общества билингвизм, двуязычие постепенно начинает сменяться полиязычием.

А также, в этих документах отмечается роль системы образования в разрешении проблем, связанных с новой языковой ситуацией в стране. Суть этой роли обусловлена задачей осуществления принципа непрерывности образовательного процесса, основанного на высоком уровне качества, международных стандартах, одним из важнейших элементов которого является языковая подготовка.

В этой связи новое звучание приобретает проблема языкового образования. Исходным при этом является идея о том, что изучение любого языка должно сопровождаться изучением культуры носителей этого языка.

В связи с этим было бы объективно и можно говорить о полилингвокультурном образовании, результатом которого должно стать многоязычие граждан общества.

Мы знаем что, полиязычное образование – основа становления полиязыковой личности, уровень сформированности которой во многом обуславливает его конкурентоспособность и социальную мобильность.

Такая личность сегодня характеризуется как современный человек, свободно владеющий двумя и более языками, осознающий принадлежность к собственной национальной культуре, понимающий и уважающий самобытность культуры собеседника, умеющий участвовать в активном межкультурном диалоге.

В современных условиях образ жизни человека определенным образом упрощается, стираются многие национальные различия, теряется связь человека со своими корнями, обесценивается нравственный опыт предыдущих поколений. Поэтому перед педагогами высшей школы стоит важнейшая задача – использовать весь уникальный опыт и знания культурных традиций народов, общечеловеческих ценностей и мировой культуры в создании благоприятной образовательной среды, способствующей формированию социально-активной личности. То есть, для формирования конкурентоспособного специалиста, коммуникабельной позитивной личности, способной к активной и эффективной жизнедеятельности в многонациональной и поликультурной среде, обладающей развитым пониманием и чувством уважения других культур, умением жить в мире и согласии необходимо полиязычное образование. Все отмеченное выше обусловливает актуальность полиязычного образования в системе высшей школы.

Но в настоящий момент, существуют преграды на пути к свободному владению несколькими языками. Например, реальная языковая ситуация в казахстанском обществе на сегодня не в полной мере мотивирует и стимулирует активную реализацию имеющегося багажа знания языков. Это означает, что не сформированы единые требования к использованию языков в институциональной сфере. Например, официальное делопроизводство ведется на двух языках, причем во многих регионах документация на государственном языке представляет собой русскоязычное исполненной документации.

На этом фоне представляются непременно обязательными мотивация и стимулирование как познания языков, так и их использования в образовательном процессе.

Для эффективного внедрения полиязычного образования в систему высшей школы нужно достичь высокого уровня владения казахским языком как государственным, сохранить социолингвистическую активность русского языка и развивать иностранные языки как средства интеграции в мировое пространство.

Очень важным также является проведение педагогических, социолингвистических, лингводидактических исследований с целью научного анализа языковой ситуации, разработки концептуальных основ полиязычного образования, изучения и обобщения позитивного отечественного и зарубежного опыта обучения многоязычию, а также разработки научно обоснованных рекомендаций по формированию полиязыковой личности.

В связи с характером полиязычного образования, который, в первую очередь, обусловлен современной языковой ситуацией, его организация и внедрение требуют не только целевую подготовку специалистов, но и переподготовку, повышение квалификации, а также самообразование, с дидактическим обеспечением деятельности субъектов полиязычного образования. Немаловажным можно считать также организацию научно-исследовательского центра по проблемам полиязычного образования с целью научного сопровождения его практической реализации, внедрения в экспериментальном режиме обучения на трех языках, а также их материально-технического оснащения с последующим обобщением результатов эксперимента и выработкой рекомендаций по масштабному внедрению полиязычного образования.

Изучение и внедрение подобной системы полиязычного образования, как видно из примера, создает почву для дальнейшей разработки и исследования в данной сфере. Таким образом, данная система требует тщательного исследования, проблем преемственности полиязычного образования на разных ступенях системы образования, ведь для его результативного функционирования, следует создавать благоприятные условия. Для этого, возможно, нам придется прибегнуть к опыту зарубежного полиязычного образования, с целью расширения наших знаний, уделить должное внимание составлению программ курсов по выбору, факультативных курсов полиязычной направленности.

Прогнозируя перспективы развития практики полиязычного образования, можно сделать вывод, что полиязычное образование явится мощным фактором и действенным механизмом повышения конкурентоспособности казахского языка как государственного, прежде всего, за счет того, что он активизируется в сфере получения специальной – профессиональной, социально-политической, культурной – информации; закрепления статуса русского языка как официального языка межгосударственных отношений в различных странах; продвижения английского языка до уровня казахско-русского двуязычия.

Язык рассматривается нами как фактор культуры, во-первых, т.к. он является ее составной частью, которую мы наследуем от наших предков, во- вторых, язык - основной инструмент, посредством которого мы усваиваем культуру; в-третьих, это важнейшее из всех явлений культурного порядка, т.к. является составной частью культуры.

В результате, можно сделать вывод о том, что содержание полиязычного образования, для его эффективной реализации, должно включать систематизированные знания, умения и навыки в области родного языка, государственного и других языков, функционирующих в данном сообществе, а также в области одного или нескольких иностранных языков в соответствии с межкультурной парадигмой современного языкового образования.

Перспективы дальнейших разработок могут быть выражены в исследовании: проблем преемственности полиязычного образования на

разных уровнях системы образования, сравнительных аспектов обучения казахскому, английскому и русскому языкам, лингводидактических аспектов разработок и составления учебно-методических комплексов не только языковых, но и неязыковых дисциплин, зарубежного опыта обучения многоязычию и др.

Полиязычие образование в системе высшей школы — абсолютная необходимость, веление времени, поскольку весь мир полиэтичен, полилингвистичен. И в решении главной проблемы современного мира — согласия и взаимопонимания между людьми, преодоления трудностей межэтнического общения, межкультурной коммуникации может способствовать в большей мере и в большей степени именно сохранение и поддержка ситуации полиязычия в каждом государстве и в отношениях между государствами.

Использованная литература:

1. Концепция расширения сферы функционирования государственного языка, повышения его конкурентоспособности на 2007 - 2010 годы, Астана, 2007г; [8, 10].
2. Алтынбекова, О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане: моногр. / Ольга Баймухановна Алтынбекова.- Алматы: Экономика, 2006г.- 415, [12]
3. Сулейменова Э.Д. (2010) Языковая компетенция и полиязычие // Динамика языковой ситуации – Алматы; [41,43].
4. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия Казахстан – 2050: новый политический курс состоявшегося государства». – Астана, 2012. –14 декабря. [1, 3].
5. «План нации -100 шагов по реализации пяти институциональных реформ», 12.05.2016г. [14].
6. Журнал 12-летнее образование, Астана, 2013г. [36].

ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ

А.А. Аубакирова
мұғалім
№5 гимназия
Астана, Қазақстан
ainagul1405@mail.ru

Аннотация.*В статье говорится о формировании коммуникативной компетентности учащихся. Автор уделяет внимание формированию навыков разговорной и письменной речи школьников. Приведены примеры из опыта работы автора.*

Abstract.*The article says about the communicative competence formation of students. The author pays attention to skill formation spoken and written language development of pupils. Examples of the author's work experience are given.*

Оқушылардың білуге деген ынтасы мен мүмкіндіктерін толық пайдалану, оларды оқу процесінде үздіксіз дамытып отыру және сабақ барысында алған білімдерін практикада қолдану дағыларын қалыптастыру үшін ойын элементтерін пайдаланудың орны бөлек.

Оқушылардың аңсары сабақтан гөрі ойынға ауыңқырап тұрады. Ойын оқушылар сабақта зерігіп, шаршаған кездерде сергіту мақсатында ғана емес, оларға берілген негізі ұғым, түсініктерді берік меңгерту мақсатында да жүргізіледі. Ойын арқылы оқушы өздігінен қорытынды жасай білуге машықтанады. Ойынның негізгі мақсаты баланы қызықтыра отырып, өткен материалды берік меңгерту. Сондықтан да ойынның пәндік мазмұны басты назарда болуы тиіс. Сонда ғана ол оқушының ойлау қабілетін дамытып, білімдік, тәрбиелік мақсаттарға жеткізеді.

Ойынға қойылатын талаптар:

1. Ойынның мақсаты нақты және керекті көрнекіліктер мен материалдар күн ілгері дайындалып қойылуы керек;
2. Ойын ережелері оқушылардың түсінуіне оңай, қарапайым, әрі қысқа болуы шарт.
3. Ойынға сыныптағы оқушылардың түгел қатысуын қамтамасыз ету керек.
4. Ойынның жүру барасында мұғалім балалардың түгел қатысуын қадағалаумен қатар, олардың ойын үстінде шешім қабылдай білуіне, ойлана білуіне жетелеуі керек.

Оқытудың ең түпкі мақсаты оның сапалы болуында. Сабақтың формалары мен әдістерін, мазмұнын жетілдіру, оны танымдық, білімдік, тәрбиелік жағынан сапалық жаңа деңгейге көтеру, оқытудың тәрбиелік қызметі мен практикалық бағытын күшейту де осы міндеттерден туындайды.

Сабақта ойын элементін пайдалану – сабақтың формалары мен әдістерін жетілдіру жолындағы ізденістердің маңызды бір буыны. Ойын элементтерін оқу процесін пысықтау, жаңа сабақты қорытындылау кезеңдерінде, қайталау сабақтарында пайдалануға болады. Ойын элементтерінің материалдары сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сәйкес алынса, оның танымдық, тәрбиелік маңызы да арта түседі. Оны тиімді пайдалану сабақтың әсерлігін, тартымдылығын күшейтеді, оқушылардың сабаққа ынтасы мен қызығушылығын арттырады.

Ойынның атқаратын қызметі:

- Көніл аулау (негізгі атқаратын міндеті – көңіл көтеру, жандандыру, қызығушылығын арттыру).
- Ойын терапиясы: өмірде кездесер түрлі қиындықты жеңу жолдарын көрсетеді.
- Диагностикалық: қалыпты тәртіптен ауытқуды табу, ойында өзін-өзі тануға көмектесу.
- Әлеуметтік: оқушыларды қарым-қатынас нормаларына бейімдеу.

Сабақ үстінде ойын тәсілдерін пайдалануда мынандай негізгі бағыттар ұсынылады:

1. Дидактикалық мақсат – тапсырма оқушылар алдына ойын түрінде беріледі.

2. Оқу барысы ойын шартына бағынады.

3. Оқу материалы оның негізгі қажеттілігіне: сабақтағы іскерлік, ойындағы жарыс элементіне кіріп, дидактикалық жүктемені айналдырады.

Дидактикалық тапсырманың табысты орындалуы ойын нәтижесіне байланысты.

Ойын арқалы оқушының:

Қисынды ой-қабілеті дамиды;

Өздігінен жұмыс істеуге үйренеді;

Сөздік қоры баийды, тілі дамиды;

Зейіні қалыптасады;

Байқампаздығы артады;

Өзара сыйластыққа үйретеді;

Ойынның ережесін бұзбау, яғни, тәртәптілікке баулиды;

Бір-біріне деген сенімі артады;

Сабаққа қызығушылығы артады.

Мемлекеттік стандарт жобасында оқытудың ойын технологиясына үлкен мән берілген. «Пәндік, пәнаралық сипаттағы дидактикалық және сэжеттік, рөлдік ойындар білім алушыға өзін танытуға, жолдастарының пікірімен санасуға, көпшілік алдында сөйлеу қабілетін үйренуге, жан-жақты білімін көрсетуге мүмкіндік береді. Рөлдік, сюжеттік ойындардың көмегімен білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыратын оқу міндеттерін шешуге болыда. Ойын қарапайым тілдік жағдаяттарда білім алушыларды қарым-қатынас мәдениетіне тәрбиелейді».

Оқушы біліктілігін арттыру қазіргі оқыту үрдісі мазмұнының басты нысанасы. Түрлі пәндер бойынша берілетін білім мазмұнының меңгерілуі, сол білімді пайдалану арқылы оқушының өмірлік дағдысы мен іскерлігі өлшенеді, ендігі жерде білімнің сапасы нәтижеге бағытталады. Іскерлік қатынасты көтеру мақсат етіледі [1, 26]. Осыдан қазіргі білім беру жүйесіндегі құзыреттілік (біліктілік) ұғымы туындайды.

Коммуникативтік құзыретілік – әртүрлі әлеуметтік топтардағы адамдармен қарым-қатынас жасау үшін өзінің ана тілі мен өзге тілдерді меңгеруге, өмірлік жағдаяттарды шешу мақсатында әртүрлі коммуникация нышандарын қолдана білуге, мемлекеттік тіл – қазақ тілінде ұлтаралық, шет ел тілдерін меңгеруге үйретеді [2].

Нәтижеге бағытталған білімді пәндік құзыреттілік тұрғысынан зерделесек, біз адамға тыңдау, түсіну, ойлау,пайымдау, тұжырымдау, пікірлесу сияқты тілдік коммуникативтік біліктіліктерді оқушының өмірлік қажеттілігіне айналдыруы үшін әдебиеттің маңызы зор екеніне көз жеткіземіз. Әдеби білім алған оқушы әдебиетті пән ретінде ғана біліп қоймайды, сол пәндік білім негізінде болмысты танып біледі, одан ақпараттық мағлұматтар алады, эмоциялық құндылық болып табылатын адами қасиеттерді бойына сіңіре отырып, мәдениетті, салауатты қарым-қатынасқа түседі, әдебиеттің жетекші қызметінің жүзеге асырылуына жол

ашады [2, 52]. Бұл ретте көркем шығарманы дүниетанымдық, әлеуметтік, тәрбиелік бірлікте қарастырудың мәні артады, әдебиетті ұлттық құндылық ретінде оқыту қажеттілігі туындайды.

Сөз өнерінің негізінде оқушының дербес шығармалық қабілетін, ұшқыр, шешен сөйлеу шеберлігін дамыту үшін әдеби білім мазмұны көркемдік сипатқа құрылып, оқушы біліктілігін арттыруға негіз болады, сол себепті нәтижеге бағытталған білім моделі бойынша әр пәннен берілетін білім мазмұны мектептің барлық сатыларында нақты көрініс тауып, оқушылардың білімдік құзыреттілікті меңгеруін қадағалайды. Құзыреттілік ұғымы – оқушының белгілі бір кешенді іс-әрекетті орындай алу қабілетін жетілдіруге бағыттала отырып, оқыту жүйесіне қызмет етеді [2, 47].

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында бала бойында жалпы білім дағдысы мен білігін қалыптастыру мәселесі қаралады. Жалпы оқудың білігі мен дағдысын жан-жақты қалыптастырудың маңызы зор екені белгілі. Оқушы бойында білім негіздерін қалыптастыру үшін оның біліктілігін, дағдысын тұрақтандырып, белгілі арнаға түсірмейінше, нәтижеге қол жеткізу мүмкін емес.

Оқушы белгілі мәліметті қабылдаушы ғана емес, сонымен бірге терең ой иесі. Ол дербес ойланып, дәлелдер келтіруіне сабақ барысында түрлі әдістер арқылы қолайлы жағдай жасауға тырысамын. Айталық, «Атаулар көмегімен болжау жасау», «Елеспен жетелеу», стратегиялары оқушының шығармашылық қабілетін ұштауға өте тиімді. «Ой қозғау», «Болжау» әдістерін оқушының ой ұшқырлығын бақылауда, стандартты емес шешім жасауда тиімді пайдалану жөн. Оқу орыс тілінде жүретін мектептердегі қазіргі оқушыларды кең ауқымды көркем әдебиетті қазақ тілінде оқытуға баулу оңай іс емес. Бұл жолдағы қиындықты шешуге «ЖИГСО» әдісі көп көмегін тигізеді. Оқушы өзіне жүктелген міндеттерге жауапкершілікпен қарап, басқа топ мүшелеріне түсіндіру үшін сурет те салады, сахналық көрініс те қояды, сабақтың осы кезеңі оқушыларды бей-жай қалдырмайды.

Қазіргі таңда құзыретті ойлау – табысты білім алудың бір шарты. Құзыретті ойлау грамматикалық тапсырмалар негізінде жатыр. Тұрақты түрде құзыретті тапсырмаларды орындап отырған балалардың пайымдауы дәл, анық және оларға қорытынды шығару оңайға түседі. Ал бұл бала оқытуын жеңілдетеді. Осы тапсырмалар сабақты қызықты етіп, баланың пәнге деген уәждемесін арттырады. Сондықтан әр сабағымда құзыретті ойлауды дамытатын 1-2 тапсырма қосып отырамын. Баланың деңгейіне байланысты құзыреттілікке бағытталған тапсырмалар жіктеліп беріледі. Мысалы:

«Аудармашы» ойыны.

Екі топқа бөлініңдер. Бірінші топ орыс тілінде сөз тіркесін айтады. Ал екінші топ оның қазақ тіліндегі аудармасын тез айтуы керек. Мысалы: «Моя бабушка» десе, екінші топ «менің әжем» деп жылдам аударуы қажет. Қай топ жылдам әрі дұрыс аударса, сол топ жеңіске жетеді.

«Сен оны білесің бе?» ойыны.

Екі топқа бөлініңдер. Мұғалімнің қолындағы парақшада, адамның сыртқы бейнесіне, мінезіне қатысты әртүрлі сөздер берілген. Мұғалім қағаздағы жазуды көрсетеді, ал сендер сол қасиет немесе белгі қарсы топтағы қай балаға тән екенін табыңдар. Қай топ бірінші тапса, сол топтың ұпай саны көбейеді. Мысалы, мұғалім «мәдениетті» деген сөзді көрсетсе, оған «Арман − мәдениетті бала» деп жауап беріледі.

Рөлдік ойын.

Қатысушылар: екі дос. Досың электронды пошта арқылы ақпарат хатты жіберуге өтініш айтады. Сен ақпаратты қалай жіберу керек екендігін түсіндір.

«Қателеспе» ойыны.

Ойын бастаушы сөз айтып бір оқушыға допты лақтырады, ал оқушы сөздің аудармасын айтады.

Мысалы: бастаушы «достық» дейді, оқушы «дружба» деп допты кері бастаушыға лақтырады. Бастаушыға «достасу» деп те айтуға болады, онда оқушы «подружиться» деу керек те, бастаушыға допты береді. Егер сөздің аудармасын айта алмаса, мақал-мәтелдер, жаңылтпаш, тақпақ, өлең айтуға немесе билеуге болады. Әр оқушы өз өнерін көрсете алады.

«Дыбыстық» ойын.

Әр топқа жеке тапсырма беріледі.1 топ «ә», 2 топ «қ», 3 топ «м». Әрпінен басталатын 10 сөзден бөгелмей айтып шығулары керек.

«Үндестік» ойыны.

Мұғалім «Досыма сыйлық таңдадым» мәтінін оқушыларға үлестіреді. Оқушылар қоржындағы суреттерді өз мәтінімен салыстырып, сәйкес келген суретті алып, досына сыйлайды. Үлгі: Мен досымның туған күніне доп сыйладым. Өйткені досым көптен бері доп алуды армандаған болатын.

Сабақ берудін жаңа технологияларын меңгере отырып, әр түрлі әдістерді пайдаланып, білім сапасын арттыруға тырысамыз. Жаңа әдістәсілдерің ерекшелігі сол-жеке тұлғаны қалып тастыруда, өз бетімен жұмыс істей алуда, шығармашылыққа баулуда ерекше рөл атқарады.

Әдіс-тәсілдерің түрлерін әр ұстаз өз сабақтарында жүйелі түрде ретімен пайдалана алады. Түрлі дидактикалық, грамматикалық ойын жаттығуларының түрлері мен әдістері сабақтың белсенділігін күшейтуге зор пайдасы бар. Тіл сабақтары саяси-идеялық, эстетикалық, адамгершілік, еңбек және патриоттық тәрбие беруде өте ықпал ететін пән болғандықтан, тіл маманынан терең білімді, ізденушілікті, қажырлықты талап етеді. Бұл орайда оқушылардың өз бетімен жұмыс істей алуы, ортаға мән бере алуы, жанжақты қабілетті болғаны жөн.

Грамматикалық ойындар еркін шығармашылық іс-әрекет ремінде оқушы ойын, қиялын дамытып, сөздік қорын могайтып өз бекимен ізденуге, еңбектенуге дағдыландырады және оқушылардың сабаққа қызығушылығын, белсенділігін арттырып, ойлау қабілетін домытып, ұжымшылдыққа тәрбиелейді және тапқыллық пен алғарлыққа, жылдамдыққа баулиды. Онық үстінде оқушы іскерлік пен түрлі дағдыны меңгеріп, бекітуге, қоры мында жасауға үйренеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:
1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. –Алматы, 2008.
2. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы.
3. Тұрғанбекова Б.А.Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе. –Алматы, 2005.
4. Құдайбергенова К. ғылыми-практикалық конференция материалдары «Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерийі». – Алматы, 2008.
5. Қазақстан мектебі.- 2010.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА ЧЕРЕЗ МОТИВАЦИОННЫЙ И ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫЙ ПРИЗНАКИ ОДАРЁННОСТИ

Ж.Б. Абдрахманова
учитель
Назарбаев Интеллектуальная школа
Усть-Каменогорск, Казахстан
abd-zh@mail.ru

Аңдатпа. *Мақала орыс тілі сабағындағы дарынды балалармен жұмысқа арналады.Мұнда дарынды балаларды қалай қызықтырып, оларды табысты болуға жаттықтыру қарастырылады.*

Сабақта жұмыс түрлеріне және таңдап алынған әдіс-тәсілдерге, белгіленген тірек сөздерге көңіл аударылған. Сонымен қатар 4 тілдік дағдыларды: тыңдалым, оқылым, жазылым және айтылымды дамытуда дарындылықтың екі белгісін:қызығушылық пен құралдық тәсілдерді қалай қолдану керектігі ескеріледі.

Түйін сөздер. *дарынды балалар,қызығушылық пен құралдық тәсілдер, тыңдалым, оқылым, жазылым және айтылым.*

Abstract. *This article considers the problem of working with the gifted children in the Russian language classroom.*

The motivation of learners and making them successful are issues of the article
Both key moments when choosing strategies and work methods that should be taken into consideration are highlighted. This article also discusses how to use two signs of giftedness: motivation and instrumental to develop four language skills: listening, Reading, speaking and writing.

Keywords. *the problem of working with the gifted children, motivation of learners, successful, motivation and instrumental, listening, Reading, Speaking and Writing.*

Модуль «Талантливые и одаренные» всегда вызывает вопросы. Почему? Во-первых, где грань между талантом и одаренностью? Или все же это равнозначные понятия? Во-вторых, существует множество теорий, позволяющих как будто бы распознать, а затем раскрыть потенциал талантливого ребенка. В «Руководстве для учителя» [1, с.169] предлагается усложнение заданий, ускоренное обучение и экстернат.

Естественно, надо изучать литературу, чтобы применять полученные знания на практике, так как интегрированная образовательная программа способствует раскрытию потенциальных возможностей учеников. Осуществление межпредметных связей позволяет детям развивать навыки по четырем видам речевой деятельности: слушания, чтения, письма, говорения. И здесь необходимо создать благоприятную среду для развития способностей учащихся. Каким образом?

Согласно теории Роберта Стернберга различают 6 видов одаренности: психомоторную, интеллектуальную, творческую, академическую, социальную и духовную.

Всегда вызывает интерес такой вид одаренности, как творческая, которая характеризуется не просто высшим уровнем выполнения любой деятельности, но и ее *преобразованием и развитием. Это р*азвитие деятельности *по инициативе ребенка,* когда он занимается той или иной деятельностью с любовью, постоянно ее совершенствует, реализуя все новые замыслы, рожденные в процессе самой работы.

Содержание новой интегрированной программы при обучении русскому языку отражает, собственно, стиль преподавания, а именно: знания должны быть связаны с проблемами реального мира и представлять интерес для учащегося, иметь практическую направленность, а ученик в свою очередь должен быть субъектом процесса. Учитель должен содействовать учащемуся в поисках специальных источников и ресурсов; фасилитатором, который помогает учащимся открывать знания. При подборе заданий и стратегий на уроках русского языка опираюсь на два признака одарённости: инструментальный и мотивационный.

Инструментальный	***Мотивационный***
1. Наличие стратегий деятельности. Новаторство как выход за пределы требований выполняемой деятельности, что позволяет открывать новые приёмы и закономерности. 2. Склонность «всё делать по-своему», саморегуляция. 3. Видеть изучаемый предмет в системе разнообразных связей, увлеченность общими идеями, склонность отыскивать и формулировать общие закономерности.	*1. Повышенная избирательная чувствительность* к определенным сторонам предметной действительности (знакам, звукам, цвету, техническим устройствам, растениям и т.д.) либо к некоторым формам собственной активности (физической, познавательной, XVдожественно-выразительной и т.д. 2.Повышенная познавательная потребность, которая проявляется в «ненасытной» любознательности. 3. Ярко выраженный интерес к тем или иным занятиям или сферам деятельности; *4.*Предпочтение парадоксальной, противоречивой и неопределенной информации, неприятие стандартных, типичных заданий и готовых ответов; *5. Высокая требовательность к* результатам собственного труда, склонность ставить сверхтрудные цели и настойчивость в их достижении, стремление к совершенству

В 9 классе учащимся А, В, С (А- самый способный, В- способный, С- менее способный) было дано творческое задание по теме «СМИ и молодёжь»: сравнить себя или одноклассников с телезвёздами . В этом задании реализуется один из аспектов мотивационного признака одаренности - ярко выраженный интерес к тем или иным занятиям или сферам деятельности. Учащиеся должны были актуализировать имеющиеся знания с новыми. Такой обмен мнениями способствовал выработке интересных идей, которые явились продуктивными для ученика С.

Ученица А	*Ученик В*	*Ученик С*
Сделала презентацию, где сравнила черты характера, поведение героев.	*Сравнил одноклассников с телеведущими, отметил сходства и различия в характере.*	*Сравнил себя со звёздами телешоу, находя при этом сходства и различия, приводя пример из своей жизни.*
Вывод. *Красивая и яркая презентация привлекла внимание своим содержанием, внешним сходством героев. Учащиеся дали лучшую оценку и сами были удивлены не только внешнему сходству, но и сходству черт характера.* *На примере выступления другие тоже захотели сделать подобные презентации. Таким образом, они учатся, мотивируя других.* ***Недочеты.*** *Удачное сопоставление, но даётся краткая характеристика героев, в основном происходит сравнение по внешним параметрам.* ***Что надо улучшить****?* *Необходимо было дать опережающие критерии успеха по презентации, тогда содержание было бы более глубоким и полным.* *В следующий раз ученица должна будет использовать озвученную презентацию, что улучшит восприятие ее учащимися. В качестве примера показала одну из работ семиклассников: как можно это сделать.*	*Многие ученики сравнили одноклассника Х с телеведущим Жасыном, так как он обладает большим чувством юмора.* *В данном случае ученик Х почувствовал себя героем дня, потому что во многих работах появился его портрет. Оказалось, что все одноклассники ценят его чувство юмора.* *Чувствовалось, что задание по душе ученику В. Ему нравятся такие «жизненные» практические задания, задания в изменённой ситуации, где он может проявить креативность. В перспективе надо будет учитывать его интересы и запросы.*	*Довольно удачная работа , видно, что делал работу с большим удовольствием, наблюдается явный прогресс. Удачно использовал цитаты. Постепенно повышает свой уровень до уровня ученика В. Проявляется склонность к творческим заданиям.* ***Проблема:*** *невладение орфографическими, грамматическими и пунктуационными нормами РЯ.* ***Пути решения:*** *самостоятельные занятия, консультации.*
Формативное оценивание одноклассниками по стратегии ***КУИН***		
Рефлексия. Взаимооценка.	***Рефлексия. Взаимооценка***	***Рефлексия. Взаимооценка***

К-креативность в оформлении *У-убедительность в примерах.* *И - изюминка в сравнении качеств героев.* *Н - находчивость в удачном подборе фотографий*	*Креативность – в содержании работы.* *Убедительность - в доказательствах.* *Изюминка - в демонстрации образов телезвёзд и одноклассников* *Находчивость - в сравнении юмористических черт героев.*	*Креативность- в мыслях* *Убедительность - в примерах.* *Изюминка - в цитатах* *Находчивость - в сравнении*

В итоге получается удачная совместная работа в сотрудничестве. Это служит стимулом к лучшему выполнению следующей работы.

Ниже представлена таблица по одному из проведенных уроков по развитию творческой одарённости учеников А, В, С в 3 четверти.

В данной таблице намечена траектория развития у учащихся определённого навыка с учетом раздела и темы, исходя из проблем учеников.

Например, ученик С должен подтянуться до уровня учащихся А, В по инструментальному и мотивационному аспектам.

Развитию данных аспектов одарённости способствует групповая форма работы, учит сотрудничеству и взаимному решению проблем; в группе они чувствуют плечо друг друга, поддержку, предлагают новые идеи, задают вопросы, ищут ответы на них, учатся терпеливо слушать и слышать друг друга. Групповая форма работы помогает раскрыться каждому ученику, оценивать вклад друг друга в решение проблем, критически осмысливать высказывания друг друга, комментировать, позитивно воспринимать критику, исправлять недочёты с учетом рекомендаций. Именно в группе слышен «голос ученика» [Раддок] и именно в группе проявляются его лидерские качества.

Предложена также индивидуальная карта развития навыка Говорение по теме «Молодёжь и СМИ». Групповая форма работы.

Задание подобрано с учётом 4-го аспекта мотивационного признака одаренности: *предпочтение* парадоксальной, противоречивой и неопределенной информации, неприятие стандартных, типичных заданий и готовых ответов.

С учетом сказанного выше использованы метапознавательные стратегии, согласно которым ученики осуществляют анализ, синтез и сравнение по таксономии Блума. Они должны решить следующую проблему: где ещё можно применить знакомые стратегии критического мышления и уметь выбрать лучшую для достижения поставленной цели.

Перед тем как дать задание, предложено подумать, КАК они это сделают. Для этого учащиеся задают вопросы, которые названы «вопросами самому себе». Они помогают осмыслить задание, правильно его выполнить. Такие вопросы развивают мышление и учат тому, чтобы ребёнок в будущем научился сам себе ставить такие вопросы и отвечать на них. Например, вопросы по признаку уместно/неуместно : 1.Какая информация мне нужна? 2.Понимают ли все то, что я говорю. 3. Правильно ли я это делаю?

Ученик С.	• *Ученик А*	Ученик В
Задание: *Подумать над вопросом. Какую последнюю интересную информацию из СМИ ты можешь предложить для молодёжи. Данная информация должна содержать проблему.* ***«+» стороны деятельности*** *Ученик С при таком мотивирующем подходе принимает на себя ответственность, он знает, что результат работы группы зависит от его предоставленной информации, поэтому он предлагает три варианта.* ***«-»стороны деятельности.*** *Он предоставил три вида информации, и это заняло довольно много времени. Группа должна выбрать из множества вариантов один. Учитель: Необходимо обращать внимание на тайм - менеджмент.*	• ***Задание:*** • *Продумать, какую стратегию можно применить к информации, предоставленной учеником С.* • ***Трудности:*** *Ученик С предоставляет довольно интересную и увлекательную информацию, но* • *затрудняется в выборе стратегии, сначала предлагает* • *«Шесть шляп», но потом останавливается на стратегии «IDEAL».* • *«+» удачно подобрал стратегию, которая должна хорошо сработать. Можно отметить умение выбрать лучший способ. При выборе стратегии они научились задавать сами себе вопрос:* • *Насколько эффективна стратегия?* • *Молодцы! Хорошая идея.*	**Задание** Опираясь на стратегию, предложенную учеником А, надо составить критерии успеха к заданию. **Трудности**: По схеме данной стратегии он быстро составил критерии, но у него получилось больше пяти пунктов, поэтому надо сократить.

Что в итоге? Результатом работы группы явилась совместно разработанная схема:

Заголовок*: «Война фанатов»*

Биберс is One directions

Проблема*: Проблемы между вкусами, предпочтениями людей.*

Гипотеза: *Если обратиться к фанатам с просьбой не нападать на звезд, то общество обойдется без инцидентов.*

План*:*

1. Инцидент произошёл в среду этой недели в кафе«Malibu»;

2. Комментирование событий (почему произошло?);

3. Взаимоотношения Джастина Бибера с участниками музыкальной группы «One direction»;

4. Предположение о решений проблемы произошедшего инцидента;

Обращение к фанатам.

по которой учащиеся составили план говорения и нестандартно подошли к решению проблемы. Создание таких ориентировочных карт помогает выстраивать работу с одарёнными детьми. Трудность в том, что надо составлять задания по всем разделам и темам и научить детей пользоваться стратегиями. Да, всё интересное трудоемко и отнимает много времени. Но стоит того!

Вот ещё один пример использования одного из аспектов инструментального вида одаренности на одном из уроков в 7-ом классе: умение видеть изучаемый предмет в системе разнообразных связей, увлеченность общими идеями, склонность отыскивать и формулировать общие закономерности.

При работе над высказываниями по теме «Профессии» учащиеся прокомментировали понравившуюся цитату с точки зрения физики, химии, географии, кому какая предметная область нравится больше всего. Что получилось?

A	*B*	*C*
Высказывание: «Самая трудная профессия- быть человеком».		
Комментарий высказывания с точки зрения физики	*A=F * N* *Означает А-работа она равна силе, умноженной на мощь, и отсюда получается формула работоспособности. Быть человеком- для меня быть работоспособным.*	*?*
Вывод. *По данной работе можно судить о логике ребёнка. Учащиеся с быстрым мышлением и восприятием смогли сориентироваться и даже вывести формулу. Смог подвести под формулу и довести свои идеи до остальных.*	*Сделал очень краткий комментарий, выбрал две предметные области.*	*Дал комментарий того, как он понял значение выказывания.* *Но рассмотреть с точки зрения других предметных областей не изъявил желания.* ***Причина:*** *Он не совсем понял идею того, что нужно сделать.* ***Пути решения:*** *Нужно представить образец работ учащихся А и В, чтобы С справился с данной задачей.*
Это задание посильно детям уровня А и В. Ученику С пришлось трудно, так как у него отсутствует навык знания стратегий деятельности и новаторства. Я предлагаю ему задуматься над вопросами: Что я должен сделать? Какие у меня проблемы? Как я должен их решать?		
Работа ученика С. Работая по образцу, он понял идею и рассмотрел ее с двух точек зрения.		
Высказывание *«Пожарники- пламенные борцы с огнём» .*		
Комментарий высказывания с точки зрения химии $F+H_2O=F_2O$	*Взял формулу по химии. В этой формуле F-огонь,H_2O- вода, которую тушат пожарники, F_2O- это камень, который появляется после распада.*	
С точки зрения физики	*В этой формуле F-сила огня, М- момент силы пожарников, которые сражаются с огнём, В – пожарники проявляют храбрость.*	
Рефлексия учеников.		
Рефлексия учителя: Вы смогли ответить на вопросы самому себе. Мне очень понравились ваши формулы и рассуждения. Креативность, продуманность. И, главное, умение перейти границы предметов! Молодцы!		

Удачной работе помогли критерии успеха:

1. Составление формулы.

2. Расшифровка формулы в соответствии с содержанием высказывания.

3. Оформление работы.

Обратная связь даёт возможность осмысления того, что сделано.

Дело в том, что все навыки по профильным предметам помогают развивать именно языковые предметы.

Главное, чтобы ученики не были равнодушными, например, некоторые из учеников не умеют решать проблему, а некоторые ее и не видят. А некоторые и видят, и ставят, и решают. Вот это и есть одаренные и талантливые. С первыми двумя категориями учеников знаешь, что делать: они научатся видеть и решать проблемы. А вот как быть с О и Т? Искать и находить пути нетрадиционного решения проблем. Главное, связь с жизнью!

Использованная литература:

1. Ориент Микс. Детская одарённость: признаки, виды, особенности личности одарённого ребёнка. http://neobionika.ru/odaren.html
2. http://www.istok.ru/library/learn-n-each/teaching-up/art-of-teaching-rubinof/art-of-teaching-rubinof_35.html
3. http://www.istok.ru/library/learn-n-each/teaching-up/art-of-teaching-rubinof/art-of-teaching-rubinof_35.html

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У УЧАЩИХСЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Н.А. Сайлаубекова
учитель
НИШ химико-биологического направления
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
sailaubekova_n79@ mail.ru

Аңдатпа. *Мақалада оқушылардың тілдік дағдыларын дамытудың әдіс-тәсілдері келтірілген. Публицистикалық тілге жататын репортаж жасатуға үйретудің жолдары қарастырылған. Репортаждың ерекшеліктерін сақтау негізінде нақты ұсыныстар берілген. Сондай-ақ репортаж үлгілері де ұсынылған. Бұл мақалада оқытушылық сөйлеу әрекетінің әдістері мен тәсілдерін сипаттайды, мәтіндер журналистік стиль құру үшін нақты мысалдары болып табылады.*

Түйін сөздер. *репортаж, тілдік ерекшеліктер, рөлдік ойындар, жұмыс әдістері.*

Abstract. *This article describes methods and techniques for teaching Russian language and developing students' speech in Russian. The main focus is on the implementation of nonfiction genre language in writing a news report. There are given specific recommendations on the structure of the language features of writing a news report and examples of report genre analysis.*

Keywords. *report, language features, role playing, methods.*

Овладение языком, речью - необходимое условие для формирования социально активной личности. Поэтому одной из наиболее важных задач на современном этапе обучения учащихся является развитие речевой деятельности.

Главной задачей в обучении русскому языку является не только повышение грамотности, но и умение выражать мысли в соответствии стилю и жанру. В большинстве своём учащиеся неплохо владеют навыками изложения теоретического материала, что способствует формированию особенностей научного стиля, но при создании текстов публицистического стиля многие учащиеся допускают ошибки в плане языкового оформления текста.

В практике преподавания было выявлено следующее: учащиеся не в полной мере включают детали события, не применяют образную речь, не раскрывают значимость темы сообщения.

Эта проблема наблюдалась и у тех, кто довольно хорошо владеет русским языком. Отсюда следует, что уровень владения речью здесь не причём. Возможно, загвоздка вопроса заключалась и в том, что данный жанр на уроке практикуется очень редко. На мой взгляд, на изучение данного жанра необходимо уделять больше времени на уроках русского языка, так как в старших классах учащиеся должны свободно высказываться как устно, так и письменно в зависимости от ситуации общения.

Главным вопросом для меня являлся процесс вовлечения учащихся во время подготовки к написанию репортажа, поэтому я хотела организовать процесс обучения таким образом, чтобы учащиеся могли вооружиться необходимой информацией, которую после применят в своём репортаже.

Следующей немаловажной задачей является языковое оформление текста репортажа. Ведь именно введение различных образных выражений вносит изюминку в сам репортаж. Для работы над данной особенностью мне необходимо было научить учащихся применять разнообразные приёмы речи, в основном, сравнения, метафоры и другие.

Поэтому я обозначила для себя три важных пункта:

- организация практической работы на каждом уроке с целью повышения мотивации к написанию репортажа;
- развитие навыков языковых приёмов, необходимых при подаче репортажа;
- воспитание интеллектуальной личности и правильной гражданской позиции.

Для развития навыков письменной речи публицистического стиля мной была изучена определённая литература: Колесниченко А.В. Практическая журналистика. Учебное пособие. 2008 ttp://www.evartist.narod.ru/text28/0034.htm Основные жанры журналистики. http://fb.ru/article/38706/osnovnyie-janryi-jurnalistiki.

Один из методов обучения, который был использован мною это ролевая игра, которая хорошо описана в книге П.М. Баева «Играем на уроках русского языка: Пособие для преподавателей зарубежных школ».

Преимущества ролевой игры:

1. Вызывает интерес к предмету.
2. Организует работу на творческо-поисковом уровне.
3. Способствует быстрому и активному возбуждению познавательного интереса.
4. Служит практикой для использования знаний, полученных на уроке и во внеурочное время.

Недостатки:

1. Невозможно постоянно использовать на уроке.
2. Предшествует большая предварительная подготовка.

Рассмотрев достоинства и недостатки ролевой игры, решила использовать его в своей исследовательской деятельности в качестве инструмента на подготовительном этапе.

Изучив материалы, я решила провести исследование через использование ролевых игр. Данный вид работы поможет понять особенности репортажа, а также научить создавать тексты репортажа любого вида.

Для определения методов работы при написании репортажа, я провела опрос среди учащихся. Опрос состоял из двух вопросов: Какие элементы репортажа тебе трудно всего изложить? Почему?

4. Выбери и подчеркни. Для получения информации для репортажа тебе достаточно: посмотреть ролик, прочитать текст, просмотреть и прочитать, обсудить в диалоге.

По результатам анкетирования и письменных работ были определены ученики А, В, С.

Разрабатывая урок я ставила перед собой задачу: подготовить учащихся к письму, т.е. создание репортажа.

Задача их деятельности на уроке заключалась в том, что они должны были продемонстрировать своё репортёское мастерство на втором уроке.

Я предложила учащимся написать репортаж о событии, которое происходит ежегодно в Дании. На подготовительном этапе я предложила два ресурса: ролик и текст.

Учащиеся 1 группы просмотрели видеосюжет в беззвучном режиме, который необходимо озвучить синхронным комментарием.

Учащиеся прокомментировали видеосюжет эмоционально, но не был достаточно хорошо употреблён такой приём как «эффект присутствия».

Вторая группа прочитала текст о традициях разных народов, где поддерживается антигуманная идеология.

Задание. Обсудите в парах прочитанный текст и подготовьтесь к интервью: журналист и социолог.

Учащиеся в обсуждении и интервью выразили своё отношение к традициям, несущие антигуманную идеологию.

Задание. На основе этих текстов написать репортаж, который можно будет опубликовать в газете.

Слова для использования: фестиваль, Фарерские острова, дельфины-гринды, датчане, правительство, воспитание, подростки.

После первого практического урока среди учащихся А,В, С мною было проведёно небольшое анкетирование с целью определения эффективности используемых заданий, которые окажут содействие на формирование жанра как репортажа.

Для написания репортажа о фестивале, какой ресурс для вас оказался полезнее? Подчеркните только один вариант. а) Беззвучный видеосюжет; б) текст о традициях.

Какое задание вам не трудно воспроизвести по памяти? А) комментарий по видеосюжету б) интервью.

По результатам опросника было выявлено, что 15 учащихся из 20 предпочитают в качестве ресурса видеосюжет; 5 учащихся – текст.

12 человек – комментарий, 8 – интервью.

Например, урок по разделу «Литература и кино» по теме А. Грин «Алые паруса».

План урока

1.Краткий обзор книги: соотнести отрывки повести с картинами из фильма; ознакомиться с кратким содержанием повести.

2.Рассмотреть образы главных героев повести.

1группа. Образ Артура Грея.

2группа. Образ Ассоль.

Задание.

Прочитайте эпизоды повести и охарактеризуйте героев эпизода: их социальное положение, поведение, поступки, слова, условия жизни и окружение, через которые раскрывается внутренний мир, их отношение к событиям, проблеме, друг другу.

3 группа. Сравнить героев повести с юношами и девушками нашего времени.

Задание.

Посмотрите фрагмент из фильма. (задание на ноутбуках) Просмотрите фрагмент из фильма. 1 час.04 мин.-1 час 08 мин.

Какую литературу и кино должна выбирать молодёжь, чтобы воспитывать в себе ценные качества?

Второй урок можно начать с работы с цитатами. Выскажите своё мнение по цитатам и выделите ключевые слова.

«Будущее принадлежит к тем, кто верит в красоту своей мечты». Элеонора Рузвельт

Мечты становятся реальностью не с помощью магии, а с помощью пота, целеустремлённости и упорного труда.

Задание группам:

1 группа

Представьте себе, что вы играли роль главного героя в спектакле «Алые паруса». Подготовьтесь к интервью с репортёром по заданию.

Расскажите, какую роль вы выполняли в спектакле, понравилось ли вам играть эту роль, и смогли ли вы передать на сцене чувства героя. Роли Артур Грэй, Ассоль, трактирщик, нищий.

2 группа

Выберите роль из повести «Алые паруса» и сделайте её постановку.

Распределите роли Артур Грэй, Ассоль, трактирщик, нищий.

3 группа.

Ученик А. Первый репортёр описывает подготовку актёров к постановке эпизода;

Ученик В. Второй репортёр рассказывает о постановке эпизода; Напишите проблему современного общества.

Ученик С. Третий репортёр берёт интервью у актёров.

Критерии успеха для репортёра:

-привлечь внимание зрителей через тон повествования;

- осветить главную тему и наиболее важный элемент сообщения;

- применить метафору, эпитеты, цитаты.

По проведённым урокам я пришла к выводу: подготовительная работа по репортажу с применением ролевых игр, с одной стороны, повышает мотивацию по изучаемой теме, с другой стороны, положительно влияет на качество работы.

В качестве подготовительного этапа над репортажем предлагаю следующие рекомендации, выбранные с уроков.

На первом уроке репортажа необходимо предлагать в зависимости от темы урока аудиовизуальные материалы, тексты с определённой информацией. Наглядные материалы являются необходимой частью в обучении учащихся репортажу с разным типом восприятия информации. Для аудиалов – ролик, визуалов – текст, кинестетиков – диалоговое общение.

Используя ролевую игру как средство, формирующее и развивающее интерес к предмету, необходимо соблюдать основные требования к организации ее на уроках: четко определять цели и содержание игры, учитывать индивидуально-психологические особенности учащихся и уровень их языковой подготовки, продумывать ход игры.

Использованная литература:

1. П.М.Баев «Играем на уроках русского языка: Пособие для преподавателей зарубежных школ».
2. Основные жанры журналистики. http://fb.ru/article/38706/osnovnyie-janryi-jurnalistiki.
3.Учебное пособие. 2008 http://www.evartist.narod.ru/text28/0034.htm

«ПУТИ РАЗВИТИЯ НАВЫКА «ГОВОРЕНИЕ» ЧЕРЕЗ КОММЕНТИРОВАННЫЙ ОТВЕТ УЧАЩИХСЯ В РАМКАХ ИНТЕГРИРОВАННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ (На уроках русского языка в 7 классе в работе над текстом)»

Р.К. Абышева
учитель
НИШ г.Усть-Каменогорск
г.Усть-Каменогорск, Казахстан
abysheva_r@ukk.nis.edu.kz

Аңдатпа. *Бұл мақалада автор оқушылардың ауызекі тілін дамытудың маңыздылығы мен қажеттілігін қарастырады. Ауызекі сөйлеу тілі мен жазбаша тіл – бұл бір мағынаны білдірудің тең дәрежедегі екі тәсілі. Тіл дамытудың жолдары мен тәсілдері көрсетілген, себебі оқушылар ең алдымен ауызекі сөйлеу тілін меңгереді. Ауызекі сөйлеу тілі оқушыларды жазбаша тіл дағдыларын меңгеруге дайындайды.*

Түйін сөздер. *айтылым, даму, коммуникативті құзыреттіліктер, қалыптасу.*

Abstract. *The article discusses the importance of speaking and writind skills practice at Russiane lessons. Speaking and writing, are the two ways how the same ideas can be expressed by means of language. The article, as well, observes the ways and methods how these skills can be developed, as far as students acquire oral speech at their initial stage. That the reason why oral speech becomes a basis for their writing skills acquisition.*

Keywords. *speaking, development, communicative competences, formation.*

Развитие речи – основное направление обучения русскому языку как второму и одна из главных задач интегрированной образовательной программы по предмету русский язык и литература. Значение этой задачи определяется во многом той ролью, которую выполняет устная речь в учебном процессе: выступление перед аудиторией, извлечение дополнительной информации из различных источников (через радио, телевидение, интернет); возможность совершенствования письменной речи через руководство устной речью учащихся и др. В основе обучения устной речи лежат следующие принципы:

- опора на сознательное восприятие и творческое воспроизведение языкового материала информации;
- взаимосвязь навыков слушания, говорения, чтения и письма;
- новизна речевого материала, вызывающего интерес к содержанию и форме речи;
- опережение развитием речи знаний грамматики (развитие речи забегает несколько вперед, тем самым подготавливает усвоение грамматики);
- включение в «звучащую среду» не только слова учителя, но и основных видов звукозаписи [1].

Эти принципы подразумевают руководящую роль учителя в процессе обучения учащихся, определяют содержание обучения устной речи, ее

материал, методы обучения, учитывают способности родного языка учащихся, интерес детей, указывают на необходимость использования в процессе обучения современных технических средств, требуют, чтобы развитие речи не задерживалось уровнем знания учащимися грамматики.

С целью формирования у учащихся прочных умений и навыков правильной, точной и выразительной речи направляю их:

- формировать культуру произношения, т.е. в соответствии с нормами современного русского языка: правильное произношение звуков, слов, их грамматических форм, а также фраз и высказываний;

- постоянно обогащать словарный состав учащихся, т.е. работать над богатством и культурой их словаря;

- сформировать у учащихся культуру морфолого-синтаксических норм, т.е. научить правильно, строить предложения [2].

Говорение как вид речевой деятельности в первую очередь опирается на язык как средство общения. Содержанием говорения является выражение мыслей в устной форме. В основе говорения лежат произносительные, лексические, грамматические навыки. В большинстве методов обучение говорению является одним из важнейших направлений преподавания. Цель обучения говорению: заложить основы коммуникативной компетенции, позволяющее осуществлять иноязычное общение и взаимодействие детей (в том числе реальных потребностей и интересов в общении и познании школьников).

Создание интегрированных программ - актуальная проблема настоящего времени. Суть этих программ заключается в создании образовательного пространства, благоприятного для гармоничного становления и развития высокообразованной, творческой личности, обладающей навыками широкого спектра, а именно:

−критическое мышление;

−умение творчески применять знания;

−исследовательские навыки;

−умение работать в группе и индивидуально;

−коммуникативные навыки (включая языковые навыки);

−умение решать поставленные задачи и проблемы.

«Каким образом развивать навык «Говорение» через комментированный ответ учащихся 7 класса как одна из форм взаимооценивания?» Определив проблему, я начала думать над формулировкой вопроса исследования. В ходе своего размышления консультировалась со своими коллегами, которые рекомендовали сделать проблему как можно более узкой и измеряемой. После консультации с коллегами откорректировала построение проблемного вопроса и через навык «Говорение» начала свое действие над решением проблемы, конкретизируя свой вопрос следующим образом: Сумеют ли учащиеся улучшить свой навык говорение, если я научу их комментировать ответы друг друга? Я думаю, что говорение — это, в первую очередь, реакции,

способность мгновенно составить фразу. А реакции эти нужно нарабатывать и поддерживать в течение жизни, потому что человек может оказаться в различных ситуациях, работать в разных сферах деятельности. Главные задачи, которые помогут развивать навык говорения это:- сформировать понимание содержание текста как такового, т. е. четко понимать лексико-семантическое значение новых слов.

- прочитать дополнительную литературу и прослушать аудиозаписи диалога на разные темы, т.е. пополнение словарного запаса учащихся.

- практиковаться, разговаривать с одноклассниками на различные темы, помогает даже разговор «сам с собой» перед зеркалом.

В ходе исследования в 7 классах направляла работу учащихся над решением этих задач для достижения цели. Выполняла следующие виды упражнений на уроке:

Этапы работы	*Примеры заданий и упражнений*
1. Ознакомление со словами и их первичная отработка на уровне слова и словосочетаний	•Назвать слово, глядя на картинку. •Выбрать слово, которое не подходит к данной группе слов. • Прочитать слова. •Составить словосочетания из предложенных слов. •Заполнить пропуски в предложении. •Найти ошибки. •Отгадать слово по его толкованию .
2.Отработка слов на уровне предложения, текста.	•Ответить на вопросы, предполагающие использование новой лексики. •Сформулировать вопросы к имеющимся ответам. •Заполнить пропуски/закончить предложения. •Соединить разрозненные части предложения. •Перефразировать предложения с использованием предложенных слов.
3.Работа на уровне связного текста	•Описать картинку. •Использование различных языковых и речевых игр (на отгадывание, описание; командные соревнования и т.д.).

Приступая к работе по формированию устной связной речи, прежде всего, задумываешься над вопросом: “Чему нужно учить ребёнка, чтобы он овладел сложным умением излагать мысль в устной форме”.

Например, для обогащения словаря на уроке провожу языковые игры: подбор синонимов к словам «Кто больше?», игры на отгадывание слов по значению «Угадай-ка!» и т. д.

Говорение предполагает две формы речи – монологическую и диалогическую. В методической литературе наиболее разработаны вопросы обучения учащихся монологической речи (пересказы, сообщения и др.), меньше охватывается диалогическая речь.

Условием развития диалогической речи учеников является умение отвечать на вопросы и самостоятельно их ставить. На уроках русского языка обучаем учащихся составлять вопросы высокого и низкого порядка, чтобы каждый вопрос вызвал в ученике способность мыслить и развивать речь; составлять диалог по образцу, составлять диалог по описанию ситуации, по ситуативным картинкам, вести беседу по прочитанному/прослушанному материалу. Например, ученикам раздаю готовые клише, чтобы оформить своё высказывание [3]:

1.Как выразить последовательность информации	Во-первых, кроме того, во-вторых, при этом.
2. Как выразить сопоставление	С одной стороны а… С другой стороны но… Однако…
3.Как выразить вывод	Итак, отсюда следует… Таким образом, значит… Следовательно…
4.Как указать источник информации	Известно, что… По определению… Согласно (чему?)…

Устная и письменная речь – это два равнозначных способа выражения средствами языка одного и того же содержания. Они тесно связаны, взаимообусловлены и взаимодействуют. Однако соотношение устной и письменной речи на разных этапах обучения русскому языку является различным. Сначала школьники овладевают только устной речью. Устная речь подготавливает учащихся к овладению навыками письменной речи. Диалогическая речь характеризуется эмоциональностью, употреблением междометий, вводных элементов, обращений, формул речевого этикета.

В процессе общения диалогическая речь – это чаще всего неподготовленная, ситуативно-обусловленная речь. Диалогическая речь тесно связана с обстановкой, поэтому говорящим не требуется отражать в речи то, что дано им в непосредственном восприятии. Вследствие этого в диалогической речи реплики не могут быть отделены одна от другой, да и сам диалог непонятен без описания ситуации, в которой происходит диалогическая речь. Например: с целью обучения диалогической речи используются ситуативные упражнения. Речевые ситуации на уроке могут создаваться с помощью текстов по разделам. Учащиеся 2 раза прослушивают текст, продолжительностью 3-4 минуты и на основе прослушанного текста составляют диалог. Такие упражнения создают на уроке атмосферу речевого общения, собеседования, обмена мнениями, позволяют детям активно включиться в диалог.

Одним из самых благодатных речевых материалов, используемых для развития речевой деятельности, является текст. При работе с текстом используется ряд других упражнений, направленных на развитие связной правильной русской речи.

Одним из таких упражнений является пересказ прочитанного текста. Работа может быть организована «по цепочке» и в индивидуально-выборочном порядке. Немаловажную роль играет и анализ текста. Здесь я раздаю учащимся памятки к анализу текста, при помощи которых они разбирают их. Например, наблюдение над текстом – рассуждением [3]:

1. Найдите тезис (основное положение).
2. Найдите аргументы, доказательства.
3. Определите порядок доказательств.
4. Вывод и его формулировка.

Таким образом, мы делаем вывод, что в рамках интегрированной образовательной программы текстоцентричная форма подготовки обучаемых обнаруживает особую значимость и необходимость в сфере преподавания русского языка как второго. И в частности в решении проблемы развития навыка «Говорение» через комментированный ответ учащихся на уроках русского языка в 7 классе и помогут ускорить формированию устной и письменной речи учащихся.

Использованная литература:

1. «Уроки развития речи учащихся» - Панов Б.Т., М., «Просвещение», 1986.
2. Бухбиндер В.А. Устная речь как процесс и как предмет обучения //Очерки методики обучения устной речи на иностранных языках /Под ред. В.А. Бухбиндера. Киев: КГУ, 1980
3. Русский язык. Учебно - методическое пособие Л.М. Бекбосынова. ВКГУ им. С.Аманжолова, 2015

ВОЗМОЖНОСТИ ГРУППОВОЙ РАБОТЫ ПРИ КАЧЕСТВЕННОМ АНАЛИЗЕ ТЕКСТА

Г.Ж. Жукокова
учитель-модератор
НИШ химико-биологического направления
Усть-Каменогорск, Казахстан
zhukokova_g@ukk.nis.edu.kz

Аңдатпа. *Білім беру бағдарламасында оқытудың негізгі төрт дағдысы: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылымға ерекше көңіл бөлінген. Осы міндеттерді шешуде топтық жұмыс түрлерін ұйымдастырудың көмегі орасан зор. Оқушылар өз көзқарастары мен мәтіннің негізгі идеясын түсінуін еркін жеткізеді. Осылайша, оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыруға жағдай жасалады.*

Түйін сөздер. *топтық жұмыс, мәтін, ынталандыру, сын тұрғысынан ойлау.*

Abstract. *In the educational program the main focus is the development of four skills: listening, speaking, reading and writing. The arranging work in groups solves this issue. During the group work students can freely express their point of view and the comprehension of the main idea of the text. Thus, leaning process for increasing motivation is created.*

Key words. *group work, motivation, critical thinking.*

В новой Программе развития образования Республики Казахстан особый внимание уделяется на обеспечение конкурентноспособности образования. Это возможно при постепенном переходе к практической направленности учебной деятельности. Создание и внедрение проекта «Назарбаев Интеллектуальные школы» предлагает качественно новые подходы к Программе, безусловно, одно из которых – свобода выбора учителями траектории обучения, альтернативных инновационных технологий и методик обучения.

Я преподаю предмет «Русский язык и литература» в классах с казахским языком обучения. Он «служит не только развитию речевой и мыслительной деятельности, коммуникативных умений и навыков, обеспечивающих свободное владение языком в разных сферах и ситуациях общения, способности к речевому взаимодействию и взаимопониманию; потребности в речевом самосовершенствовании, но и является дополнительным средством духовного обогащения учащихся» [1, с.77].

Учебная программа способствует развитию различных видов речевой деятельности: говорение, слушание, чтение, письмо.

Основной целью предмета «Русский язык» как второй является формирование и развитие способности практического применения коммуникативной компетенции учащихся как способности организовать свою речевую деятельность в различных ситуациях общения.

Освоение программы позволит учащимся использовать виды речевой деятельности в реальной жизни для получения, отбора, обработки и передачи необходимой информации в соответствии с коммуникативными задачами.

Таким образом, основное внимание в программе обращается на работу с текстом.

Достижение вышеназванных целей становится возможным только с решением отдельных проблем:

- разные уровни владения русским языком, соответственно у некоторых учеников при работе с текстом возникают проблемы с его пониманием;

Эти проблемы рождают следующие вопросы: Какие методы будут наиболее эффективны в работе с текстом? Как организовать работу в классе? Как создать оптимальные условия для реализации потребностей учащихся при работе с текстом?

Наиболее благоприятные условия для включения каждого ученика в активную работу на уроке создают групповые формы работы.

При организации работы в парах и группах каждый ученик мыслит, не просто сидит на уроке, предлагает своё мнение, пусть оно и неверное, в группах рождаются споры, обсуждаются разные варианты решения, идёт взаимообучение детей в процессе учебной дискуссии, учебного диалога. И что особенно важно, групповая форма работы позволяет решить задачу индивидуального подхода в условиях массового обучения (взаимодействие детей ради выявления и реализации индивидуальных возможностей и

потребностей). Ученики учатся обсуждать задачу, намечать пути ее решения, реализовать их на практике и представлять найденный совместно результат. Групповая форма организации работы на уроках позволяет активно включать учащихся в атмосферу сотворчества, создавать мотивацию обучения, стимулировать личностное восприятие предмета. Ученики внимание в программе обращается на работу с текстом.

Достижение вышеназванных целей становится возможным только с решением отдельных проблем:

- разные уровни владения русским языком, соответственно у некоторых учеников при работе с текстом возникают проблемы с его пониманием;

Эти проблемы рождают следующие вопросы: Какие методы будут наиболее эффективны в работе с текстом? Как организовать работу в классе? Как создать оптимальные условия для реализации потребностей учащихся при работе с текстом?

Наиболее благоприятные условия для включения каждого ученика в активную работу на уроке создают групповые формы работы.

При организации работы в парах и группах каждый ученик мыслит, не просто сидит на уроке, предлагает своё мнение, пусть оно и неверное, в группах рождаются споры, обсуждаются разные варианты решения, идёт взаимообучение детей в процессе учебной дискуссии, учебного диалога. И что особенно важно, групповая форма работы позволяет решить задачу индивидуального подхода в условиях массового обучения (взаимодействие детей ради выявления и реализации индивидуальных возможностей и потребностей). Ученики учатся обсуждать задачу, намечать пути ее решения, реализовать их на практике и представлять найденный совместно результат. Групповая форма организации работы на уроках позволяет активно включать учащихся в атмосферу сотворчества, создавать мотивацию обучения, стимулировать личностное восприятие предмета. Ученики оказываются в условиях, когда им хочется высказаться, ибо в микро коллективе каждый ощущает свою личностную значимость, веру в свои творческие силы.

Я умышленно употребляю термин «группа», а не «команда», потому что, несмотря на то, что ученики работают внутри группы: распределяют вопросы, поддерживают друг друга, дополняют, подсказывают, — каждый имеет свой уникальный счет удачных или неудачных ответов. Задача учителя — фиксировать работу каждого ученика. И если один внутри группы постоянно отвечает, задает вопросы соседней группе, а другой отмалчивается, то и оценивание происходит пропорционально их работе на уроке.

Исходя из этого, я считаю, что современная школа должна переосмыслить подходы к обучению и воспитанию школьников, должна использовать в своей педагогической практике активные формы и методы, побуждающие учащихся к мыслительной и практической деятельности, без которой нет движения вперед. Я выбрала для себя групповую форму работы. Групповой вид деятельности является ведущей формой

организации учебного процесса, так как он способствует решению многих дидактических и воспитательных задач. Он позволяет организовать совместную деятельность учащихся, нацеливает на сотрудничество и взаимопомощь между учениками, развивает коммуникативные навыки, улучшает психологический климат в классе, учащиеся проявляют интерес к предмету, даже слабые ученики активно вовлекаются в учебный процесс и т.д. Таким образом, мы сможем помочь учащимся стать всесторонне развитой личностью, стать коммуникабельным, способным преодолевать трудности, помочь найти свой путь, занять достойное место в обществе.

При организации групповой работы центральное место занимает диалог. Диалог в классе может способствовать интеллектуальному развитию учеников и их результативности в обучении [2, с.144].

Ученик легче обучается при диалоге с другими и совместная беседа приносит определенную пользу:

Ученикам выражать свое понимание темы;

Содействует аргументированию своих идей;

Учителям понять, на какой стадии находятся ученики в процессе своего обучения.

Согласно исследованию Мерсера, беседа является неотъемлемой частью обучения учеников. Он различает три типа беседы, в которые вовлечены субъекты:

— беседа-дебаты (существует большое расхождение во мнениях и каждый приходит к своему мнению; атмосфера, скорее, конкурентная, нежели ориентированная на сотрудничество);

— кумулятивная беседа (каждый принимает и соглашается с тем, что говорят другие; беседа используется для обмена знаниями, но участники беседы терпимы по отношению к идеям другим; идеи повторяются и разрабатываются, но не всегда тщательно оцениваются);

— исследовательская беседа (каждый предлагает уместную информацию; идеи каждого расцениваются как полезные, но проходят тщательную проверку; участники спрашивают и обосновывают то, что сказано);

Барнс (1976) и Мерсер (2000) утверждают, что исследовательская беседа является тем типом беседы, который необходимо развивать учителям. При вовлечении учеников в исследовательскую беседу, как правило, используется работа в малых группах, в которых участники имеют общую проблему, создают совместное ее понимание; обмениваются идеями и мнениями, обсуждают и оценивают идеи друг друга, создают коллективное знание и понимание. Иными словами, ученики думают вместе. При вовлечении в исследовательскую беседу ученики размышляют вслух: выдвигают гипотезы и рассуждают [2, с.146].

Опираясь на опыт исследователей, я на своих уроках чаще всего применяю исследовательскую беседу, к примеру, фразы и обороты, как «возможно», «если», «может быть», «вероятно» и др. Обосновываю свои идеи и ищу поддержку со стороны группы, задавая такие вопросы, как «Не так ли?». В данном случае ученики слушают друг друга и обсуждают свои ответы.

Следующие приемы активизируют групповую форму при работе с текстом:

Прием «Инсерт»

Этот прием является средством, позволяющим ученику отслеживать свое понимание прочитанного текста. Технически он достаточно прост. Учеников надо познакомить с рядом маркировочных знаков и предложить им по мере чтения ставить их карандашом на полях специально подобранного и распечатанного текста. Помечать следует отдельные абзацы или предложения в тексте. Пометки должны быть следующие:

Знаком “галочка” (v) отмечается в тексте информация, которая уже известна ученику. Он ранее с ней познакомился. При этом источник информации и степень достоверности не имеет значения.

Знаком “плюс” (+) отмечается новое знание, новая информация. Ученик ставит этот знак только в том случае, если он впервые встречается с прочитанным текстом.

Знаком “минус” (-) отмечается то, что идет вразрез с имеющимися у ученика представлениями, о чем он думал иначе.

Знаком “вопрос” (?) отмечается то, что осталось непонятным ученику и требует дополнительных сведений, вызывает желание узнать подробнее.

Данный прием требует от ученика не привычного пассивного чтения, а активного и внимательного. Он обязывает не просто читать, а вчитываться в текст, отслеживать собственное понимание в процессе чтения текста или восприятия любой иной информации. На практике ученики просто пропускают то, что не поняли. И в данном случае маркировочный знак “вопрос” обязывает их быть внимательным и отмечать непонятое. Использование маркировочных знаков позволяет соотносить новую информацию с имеющимися представлениями.

Использование этого приема требует от учителя, во-первых, предварительно определить текст или его фрагмент для чтения с пометками. Во-вторых, объяснить или напомнить ученикам правила расстановки маркировочных знаков. В-третьих, четко обозначить время, отведенное на эту работу и следить за регламентом. И, наконец, найти форму проверки и оценки проделанной работы.

Для учащихся 9-го класса наиболее приемлемым вариантом завершения данной работы с текстом является устное обсуждение. Обычно ученики без труда отмечают, что им известно по тексту и с особым удовольствием сообщают, что нового или неожиданного для себя они узнали из того или иного текста. При этом важно, чтобы ученики прямо зачитывали текст, ссылались на него.

Прием составления маркировочной таблицы «ЗХУ»

Одной из возможных форм контроля эффективности чтения с пометками является составление маркировочной таблицы. В ней три колонки: знаю, узнал(а) новое, хочу узнать подробнее, что соответствует аббревиатуре ЗУХ.

Прием «Толстые и тонкие вопросы».

Для достижения эффективного результата групповой работы, важно научить учащихся умению задавать вопросы высокого и низкого порядка, то есть «толстые и тонкие вопросы». Из жизненного опыта мы все знаем, что есть вопросы, на которые легко ответить «да» или «нет», но гораздо чаще встречаются вопросы, на которые нельзя ответить однозначно. Тем не менее мы нередко оказываемся в ситуациях, когда человек, задающий вопросы, требует однозначного ответа.

Поэтому для более успешной адаптации во взрослой жизни детей необходимо учить различать те вопросы, на которые можно дать однозначный ответ (тонкие вопросы), и те, на которые ответить столь определенно невозможно (толстые вопросы). Итак, толстые вопросы — это проблемные вопросы, предполагающие неоднозначные ответы.

Для достижения первой цели на уроках можно использовать таблицу:

?	?
Кто..	Дайте объяснение, почему..
Что..	Почему вы думаете..
когда..	Почему вы считаете..
Может..	В чем разница..
Будет..	Предложите, что будет если..

Классификация вопросов помогает в поиске ответов, заставляет вдумываться в текст и помогает лучше усвоить содержание текста.

При всех достоинствах групповая форма несет в себе и ряд недостатков. Среди них наиболее существенными являются: трудности комплектования групп и организации работы в них; учащиеся в группах не всегда в состоянии самостоятельно разобраться в сложном учебном материале и избрать самый экономный путь его изучения. В результате, слабые ученики с трудом усваивают материал, а сильные нуждаются в более трудных, оригинальных заданиях, задачах. Только в сочетании с другими формами обучения групповая форма организации работы учащихся приносит ожидаемые положительные результаты.

А успех групповой работы учащихся зависит прежде всего от умения его распределять свое внимание таким образом, чтобы каждая группа и каждый её участник в отдельности ощущал заботу учителя, его заинтересованность в их успехе, в нормальных плодотворных межличностных отношениях. Всем своим поведением учитель обязан выражать заинтересованность в успехе как сильных так и слабых учащихся, вселять уверенность им в своих успехах, проявлять уважительное отношение к слабым ученикам. На уроке никогда не давался готовый ответ, не навязывалась точка зрения учителя, просто строился процесс поиска. Ученики идут к своему, осмысленному (поэтому ценному), знанию.

Литературовед Лотман Ю.М («Анализ XVдожественного текста») утверждал: «XVдожественный текст обладает свойством выдавать различным читателям различную информацию – каждому в меру его понимания, именно ту, в которой он нуждается и к восприятию которой он подготовлен» [3, с.57]. Поэтому важным правилом для меня стало включение личного, пусть небольшого, жизненного опыта обучающихся в систему работы на уроке.

Таким образом, групповая технология как коллективная деятельность предполагает:

взаимное обогащение учащихся в группе;

организацию совместных действий, ведущую к активизации учебно-познавательных процессов;

распределение действий;

коммуникацию, общение, без которых невозможны распределение, обмен и взаимопонимание, благодаря которым планируются адекватные учебной задаче условия деятельности и выбор соответствующих способов действий;

обмен способами действия для получения совокупного продукта деятельности – решения проблемы;

взаимопонимание диктуется характером включения учащихся в совместную деятельность;

рефлексию, через которую устанавливается отношение ученика к собственному действию и обеспечивается коррекция этого действия.

Данная работа помогла мне увидеть проблемы и определить пути решения.

Исследование практики способствует глубокому осмыслению собственной деятельности, помогает тщательно планировать каждый урок, обращать внимание на любые детали. Ценность исследовательской деятельности ещё и во взаимодействии с коллегами, обмен идеями о новых подходах к обучению даёт возможность сравнить методы и приёмы, найти оптимальное решение при планировании деятельности на уроках. Исследование приучает к постоянной рефлексии с целью улучшения педагогической деятельности.

Использованная литература:

1.Интегрированная программа «Русский язык», Астана, 2013г.
2.Руководство для учителя. АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2012г.
3.Лотман Ю.М. «Структура XVдожественного текста»,1998.С.14 – 285.

ҚАЗАҚ, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЭМОЦИОНАЛДЫ МӘНДІ СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Г.У. Бекболатова
магистрант
gulsara80@yandex.ru
А.Н. Бекмашева
ф.ғ.к., доценті
БҚИТУ
Орал, Қазақстан

Аннотация. *В статье рассматриваются виды соматических фразеологизмов которые используются в эмоциональных значениях в казахских, английских языках. Проведены сравнительные примеры которые означают разные эмоции в их отношений. Также, описывается стилистические функции соматических фразеологизмов.*

Ключевые слова. *Эмоциональный оттенок, стилистический прием, образное описание, влиятельность, языковой символ.*

Abstract. *This article highlights the types of somatic phraseological units that are used in emotional meanings in Kazakh, English languages. The comparative examples that indicates different emotions in their relationship. The stylistic peculiarities of somatic phraseological units are also given.*

Keywords. *The emotional tone, stylistic device, figurative description, influence, linguistic character.*

«Фразеологизмдер – күрделі лингвистикалық бірліктер. Олардың күрделілігі тек құрылымдық түрлері мен синтаксистік модельдердің көптігімен ғана емес, сонымен қатар тематикалық және семантикалық көп жақтылығымен, сондай-ақ ойдың түрлі эмоционалды-экспрессивті реңктерін бейнелеу мүмкіндігімен түсіндіріледі»,– деп академик Ә.Т.Қайдардың айтқанындай ғалымдардың барлығы фразеологизмдердің эмоционалды-экспрессивті реңкін мойындайды [1, 304].

Фразеологизмдер адамның сан алуан эмоциялық күйін бейнелеп, ерекше образдылықпен жеткізетін тілдік көркемдік құрал болып табылады. Эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдердің басты ерекшелігі ретінде олардың адамның жан-дүниесінде болып жатқан, қарым-қатынас негізінде туындап жатқан өзгешеліктерді дәл басып суреттей алуы, яғни бейнелі сөз екендігін атап өтуге болады.

Эмоцияны бейнелейтін соматикалық фразеологизмдерді семантикалық жағынан жағымды эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер мен жағымсыз эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер деп екі топқа бөліп қарастыруға болады. Жағымды эмоцияны білдіретін фразеологизмдердің мағыналық компоненттеріне қуану, риза болу, көңілі толу, жақсы көру жатса; ал жағымсыз фразеологизмдерді ашу-ыза, үрей, қорқыныш, қайғы, торығу, жабығу, ұялу секілді фразеосемантикалық өрістер анықтайды.

Фразеологизмдердің экспрессивтілік-эмоционалдық табиғаты туралы Р.Сәрсенбаев, М.Жақыпбеков секілді ғалымдар былай дейді: «Эмоционалдылық – дүниедегі зат пен құбылысқа, оқиғаға жеке кісінің берген сезімдік бағасы. Адамның зат пен құбылысқа, іс пен оқиғаға көзқарасы әртүрлі болуы мүмкін. Кейде олардың жағымды не жағымсыз жағын әңгіме етсе, кейде оларға көңіл-күйін, ұнатуын, таңдануын, еркелетуін т.б. білдіріп отырады. Мұндай семантикалық реңктер фразеологизмдердің мағынасынан әрқашан табылып отырады. Жеке сөздердің экспрессивті-эмоционалдық мәніне қарағанда, фразеологиялық единицалардың құрамында ұшырасатын экспрессивті-эмоционалды бояу анағұрлым бейнелі де әсерлі келетін тәрізді. Бұларды бөліп қараудың қажеттілігі де осындай табиғатына байланысты» [2,27].

Табиғаттың ең күрделі жаратылысы – адамның ішкі жан толғанысы мен эмоциялық күйін суреттеу үшін таптырмайтын құрал фразеологизмдер болса, оның ішінде соматикалық фразеологизмдердің өз орны бар.

Фразеологизмдер жасаудағы анатомиялық атаулардың қызметі айрықша екендігі белгілі. Фразеологизмдерге адамның дене мүшелерінің ұйытқы болуының өзі адамның сезім мүшелері арқылы қоршаған ортаны қабылдауының бір көрінісі болып табылады. Сол себепті де соматикалық фразеологизмдер қатарынан мағыналық жақтан эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдерді көптеп кездестіруге болады. Зерттеуіміздің нысаны саналатын ішкі ағзалар ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдердің ішінен эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдерді жинақтап, мағыналық жағынан бірнеше топқа топтастыруға болады.

Адам өмірінің эмоционалды бояуын сипаттайтын, «адам сезімі мен эмоциясын» білдіретін фразеологиялық топ құрамына енетін фразеологизмдерінің семантикасы жағынан өте көлемді әрі сан алуан бөлікті қамтиды. Эмоция әлемінің көп аспектілігін, сезімнің активтілігі, пассивтілігі, бейтараптығы, тұрлаусыздығын ескере отырып, эмоцияны білдіретін соматикалық фразеологизм қатарынан төмендегідей фразеосемантикалық топтарды ерекшелеп көрсетуге болады: «махаббат», «қайғы, қасірет, уайым», «қорқыныш, үрей», «таңқалу, таңырқау», «мақтаныш», «ұялу, қысылу», «ашу, ыза, наразылық», т.б. осы мағыналық топтарды адам бойындағы жағымды әрі жағымсыз эмоцияны бейнелейтін соматикалық фразеологизмдер деп үлкен екі тақырып бойынша жіктедік:

Жағымсыз эмоцияны білдіретін соматикалық фразеологизмдердің мағыналық топтары:

▪**Ашу-ыза, наразылық, кек секілді эмоциялық күйді білдіретін соматикалық фразеологизмдер:***Ер тоқымын бауырына алды* – тулады; *Тасталқан боп ашуланды* – быт - шыт болды; *Ерін бауырына алды* – бұлқан-талқан болып ашуланды; *Өкпе (өкпе қалдық) айтты (қылды)* – наразылық көрсетті, реніш білдірді.

▪**Қайғыруды, уайымды білдіретін соматикалық фразеологизмдер**: *Ет жүрегі езілді* – уайымдады, іші күйді; *Ішек-қарнын удай жалады*,*Ішек-қарны удай ашыды* – күйініш сәті; *Жүрегі өрт (от) боп жанды* – өзегі өртенді, қайғырды, уайымдады– weep one's heart out. to make somebody's heart bleed.

▪**Қорқу, шошуды білдіретін соматикалық фразеологизмдер:** *Жүрегі су етті – Жүрегін су еткізді* – бойын қорқыныш биледі, зәресі ұшты, шошып кетті; *Жүрегі дір (зу) ете қалды* – бірден қатты шошыды, кенет қатты қорықты; шошып кетті, қорқыныш биледі–one's heart sank into one's boots; *Жүрегі қалтырады* – қорықты, есі шықты; *Жүрегі аузына тығылды*–have one's heart in one's mouth*, Жүрегі аттай тулады* – қатты толқыды–brings somebody's heart into his mouth*; Жүрегі қарс айрылды* – қайғыдан қатты күйінді–to make somebody's heart bleed.

▪**Торығу, жалығу, түңілу, мазасызданудыбілдіретін ішкі ағзалар ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдер:***Жүрегі қобалжыды* – жаны жай таппады, мазасызданды;*Жүрегі зырқ ете қалды* – бір нәрсе жанына жайсыз тиді, қатты әсер етті; *Жүрегі май ішкендей кілкілдеді (болды)* – көңілі қобалжыды, тынышсызданды.

▪**Реніштісипаттайтын фразеологизмдер:** *Жүрегі мұз болды*– көңілі қалды, жек көрді; *Жүрегі суыды* – көңілі қалды; *Жүректі дерт алды* – күйік шалды, қайғыланды, қапаланды.

Жағымды эмоцияны білдіретін соматикалық фразеологизмдердің мағыналық топтары:

▪**Қуаныш, бақыт мәнді фразеологизмдер:** *Ақ түйенің қарны жарылды* – үлкен қуаныш; *Жүрегі алып ұшты* – бір нәрсеге қатты қуанды; *Жүрегі жарылды / жарыла жаздады* – қатты қуанды, көңілденді–cheer the cockles of one's heart; *Жүрегі лүп етті* – кенет келген қуанышқа байланысты айтылады. Ағылшын тіліндегі мынадай тіркестермен беріледі:abundance of the heart; to do one's heart good.

▪**Жақсы көру, сүйіспеншілікті білдіретін соматикалық фразеологизмдер:** *Жүрек қылын шертті* – сезіміне әсер етті, көңілін аулады. *Жүрегі жанды*– ғашықтықтан іші өртенді, өртене түсті; *Жүрегіне өрт түсті* – ғашықтықтың жалыны жанды–lose one's heart to.

▪**Туыстық ету, жақын тарту:***Бауыры балқыды* – мейірленді, елжіреді; *Бауыр басты* – жақын тарту, жүрегі елжіреу –to have a soft spot in one's heart for somebody;*Бауыры бітті* – жүрегі елжіреді, жаны ашыды; *Бауыр етін кесіп беру* – ерекше сезіммен елжіреп тұру, жақыны дегенде жанын аямау; *Бүйрегі бұрды (тартты). Бүйрек бұрды жасады* – жаны ашыды, жақын тартты, болысты, іш тартты. Жүрегі тебіренді – елжіреді.

▪**Әдептілік, сыпайылықты сипаттайтын фразеологизмдер:***Аузын ашса жүрегі көріну* – ақ пейілділік, ақ жүректілікті білдіреді[3, 310].

Адам денесінің патшасы саналатын – жүрек. Қан бүкіл денеге жүректен тарайды, жан жүректе мекендейді. Жүрек – адам баласының өмірінде кездескен күйініш-сүйініш, мұң-мұқтаж, қайғы-қасірет дегендердің бәрін қолма-қол өзіне қабылдап тұратын сезім мүшесі болғандықтан, әрбір қозғалысты жүрек соматизмі ұйытқы болған тұрақты сөз тіркестері арқылы көріп білуге болатыны сөзсіз. Жоғарыда келтірілген жағымды әрі жағымсыз эмоцияны білдіретін фразеологизмдерден «жүрек» соматизмінің түрлі сезімнің көзі екендігіне куә болдық.

Жүрек – жақсылықтың, мейірімнің де өзегі, иманның мекені. Оның тазалығы – жанымыздың, тәніміздің саулығының кепілі. Бұған дәлел ретінде Ан – Нумана ибн Баширадан жеткен хадисте былай делінеді: «Шын мәнінде, адам денесінде бір кесек ет бар, егер ол сау болса, онда бүкіл денесі де сау болады, егер ол ауру болса, онда бүкіл денесі де ауру болады. «Жүрек» соматизмінің ұйытқы болуымен жасалған фразеологизмдер екі тілде де бірдей эмоционалды-психикалық жай-күйді (қуаныш, қорқыныш, ғашықтық) білдіретініне көз жеткіздік. Сонымен бірге қазақ тілінде көбіне «батылдық, батырлық, қорқақтықпен» ассоциацияланса, ағылшын тілінде махаббат пен сүйіспеншілікті көбірек сипаттайтыны дәлелденді.

А.А.Султангубиева: «Жүрек компоненті кез келген тілдің «тірек» компоненті болып саналады. Жүрек концепті көп жағдайда және басым мөлшерде тілдің әлемдік бейнесін құрайды. Себебі әлемдік танымға сүйенсек, жүрек – адамзат денесінің орталығы, адам денесінің осы мүшесі оның өмірлік күшінің негізі екендігі бәріне белгілі. Сонымен қатар әлем тілдерінің барлығында жүрек концепті адамның рухани өмірінің орталығы болып саналатын сезім мүшесі ретінде де қызмет атқарады»[4, 34].

Абайдың қара сөзінде «жүректің» өзіне тән рахымдылық, мейірбандық, қайырымдылық, адалдақ, батылдық, батырлық, қайратсыздық, жаманшылық істеу, жақсылық жасау тәрізді толып жатқан жақсы-жаман қасиеттерінің сыр-сипатын тек адамның нақтылы іс-әрекеті арқылы білуге, көруге, сезуге болатындығы туралы айтылады. Абайдан артық «жүректі» жан-жақты сипаттау, суреттеу мүмкін емес. «Жүрек» статусын жалпы айтар болсақ, «сезім, қуаныш, батырлық, қорқақтық, әлсіздік, үрей, қорқыныш, мерттік, намысқойлық, қызулық, салқындық, махаббат символы» деген сияқты сөздермен сипаттауға болады.

Жүрек – әмбебап құбылыс ретінде қорқыныш, қайғы, мұң, қуаныш, жақсылық, махаббат, сезім, сүйіспеншілік символы ретінде тұрақты тіркестер құрамында қазақ және ағылшын тілдерінде кеңінен көрініс тапқан. Жүрек – көпмағыналы соматизм; 1) орган ретінде болса; 2) түрлі сезім символы. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «жүрек» соматизмі өзінің семантикасы жағынан төмендегідей топтарға жіктеледі:

1) Жүрек «адам» мағынасында: *ақ жүрек, асау жүрек, тас жүрек, қоян жүрек, жүрек жұтқан; a big heart, a hard heart, a kind heart; a stout heart;*

2) Жүрек – сезім көзі, эмоция, көңіл-күй, күйзеліс, сезім түйінінің символы: *Жүрекке жара түсті; Жүрегі дір етті;A light heart / a light-hearted; Makesomebody's heart leap; One's heart is breaking;*

3) Жүрек – орган, қан айналымының орталық мүшесі: *жүрегі айныды, жүрегі көтерілді, жүрегі қарайды, жүрегі сазды, жүрек жалғады, жүрекке тиді*, *Smoker's heart; Athletic heart;*

4) Жүрек – орталық,негізгі тірек: *Be the heart and soul of smth;*

Р.М. Вайнтраубтың: «Особенно богата фразеология со словами, называющими органы чувств, посредством которых человек воспринимает действительность, познает ее и самого себя в ней», – деген пікірін

құптаймыз[5,127]. Себебі қазақ және ағылшын тілдерінде де ішкі ағзалардың ұйытқы болуымен жасалған соматикалық фразеологизмдер қорында ең жоғары жиілік «жүрек» соматизміне тән. Сөзге арқау, ойға тірек болып, тілдің бай фразеологиялық қорын жасауда ерекше маңызға ие соматикалық фразеологизмдердің қызметі айрықша екені белгілі. Сонымен қазақ және ағылшын тілдеріндегі дене мүшелеріне қатысты фразеологиялық бірліктердің ішінде *жүрек* соматизмімен қолданылатын фразеологизмдер тілде де, халықтың мәдени өмірінде де құнды болып келеді. Жүрек өзінің негізгі қызметі болып саналатын адам организміндегі қан айналу процесін реттеп, жоғарыда атап өткен адам бойындағы тек сезім, эмоцияны ғана білдіріп қоймай, адам танымындағы күлу, қуану, ренжу, қорқу, сезіну, ойлану секілді әртүрлі іс-әрекеттерді білдіреді. Жүрек адам өміріндегі физикалық және рухани дүниетанымның негізгі көзі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. –304 б.
2. Сәрсенбаев Р., Жақыпбеков М. Фразеологизмнің экспрессивтік-эмоционалдық табиғаты туралы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – Алматы, 1973.–27б.
3. Кеңесбаева Ү. Ағылшынша-қазақша фразеологиялық сөздік. English-Kazakh dictionary of Idioms. – Астана, 2010.– 772 б.
4. Султангубиева А.А. Тілдік бейнедегі жүрек концептісінің көрінісі (қазақ, орыс, ағылшын тілдері бойынша). – Алматы, 2009.–122 б.
5. Вайнтрауб Р.М. Опыт сопоставления соматических фразеологизмов в славянских языках (К вопросу о сравнительном изучении славянской фразеологии) // Труды Самаркандского гос университета им. А.Навои вып. №288. Вопросы фразеологии. – 175 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

А.М. Джумагалиева
магистрант
У.К. Доукариева
к.ф.н, профессор
ЗКИТУ
Уральск, Казахстан
aliusha-d@mail.ru

Аңдатпа. *Мақалада интернет ақпарат көздері оқыту үрдісін дамыту үшін қажет маңызды құрал ретінде қаралады. Интернет ақпарат көздерін қолдану жолдары көп. Интернет ғаламторы әлемнің кез-келген нүктесінен қажетті ақпаратты алуға жағдай туғызады.*

Түйін сөздер. *Интернет ресурстар, коммуникативтік әдіс, коммуникативтік құзірет, әлеуметтік-мәдени дамыту.*

Abstract. *In the article Internet resources are considered as one of significant achievements for development of educational process. Possibilities of using the Internet - resources are huge. Global network the Internet creates conditions for obtaining any necessary information.*

Keywords. *Internet resources, communicative approach, communicative competence, social cultural development.*

Одним из наиболее значимых достижений за последние десятилетия, которое значительно повлияло на образовательный процесс во всем мире, стало создание всемирной компьютерной сети, получившей название Интернет, что буквально означает “международная сеть” (англ. international net).

Сегодня учитель имеет дело с новым поколением учащихся, для которых различные технологии стали неотъемлемой частью их повседневной жизни. И не учитывать этот факт, а именно выстраивать процесс обучения иностранным языкам без применения информационно-коммуникативных технологий, - значит, не соответствовать современным требованиям к профессионализму учителя [1, с.56].

В современном обществе все более возрастает роль иностранных языков. Знание иностранного языка дает возможность приобщиться к мировой культуре, использовать в своей деятельности потенциал обширных ресурсов сети Интернет, а также работать с информационными и коммуникационными технологиями и мультимедийными средствами обучения. В связи с этим возникает необходимость развития методики использования компьютерных информационных технологий в обучении иностранному языку.

В последние годы всё чаще поднимается вопрос о применении новых информационных технологий при обучении иностранному языку. Это не только новые технические средства, но и новые формы и методы преподавания, новый подход к процессу обучения. Основной целью обучения иностранным языкам является формирование и развитие коммуникативной культуры школьников, обучение практическому овладению иностранным языком.

Коммуникативный подход подразумевает обучение общению и формирование способности к межкультурному взаимодействию, что является основой функционирования Интернета. Вне общения Интернет не имеет смысла - это международное многонациональное, кросс-культурное общество, чья жизнедеятельность основана на электронном общении миллионов людей во всем мире, говорящих одновременно - самый гигантский по размерам и количеству участников разговор, который когда-либо происходил. Включаясь в него на уроке иностранного языка, мы создаем модель реального общения.

Общаясь в истинной языковой среде, обеспеченной интернет, учащиеся оказываются в настоящих жизненных ситуациях. Вовлеченные в решение широкого круга значимых, реалистичных, интересующих и

достижимых задач, учащиеся обучаются спонтанно и адекватно на них реагировать, что стимулирует создание оригинальных высказываний, а не шаблонную манипуляцию языковыми формулами [2, с.65].

На уроках иностранного языка с помощью компьютера можно решать целый ряд дидактических задач: формировать навыки и умения чтения, используя материалы глобальной сети; совершенствовать умения письменной речи школьников; пополнять словарный запас учащихся; формировать у школьников устойчивую мотивацию к изучению английского языка

Овладеть коммуникативной компетенцией на иностранном языке, не находясь в стране изучаемого языка, дело весьма трудное. Поэтому важной задачей учителя является создание реальных и воображаемых ситуаций общения на уроке иностранного языка, используя для этого различные методы и приемы работы (ролевые игры, дискуссии, творческие проекты и др.).

Развитие образования в наши дни органично связано с повышением уровня его информационного потенциала. Эта характерная черта во многом определяет как направление эволюции самого образования, так и будущее всего общества.

Для наиболее успешного ориентирования в мировом информационном пространстве необходимо овладение учащимися информационной культурой, а также компьютерно-экранной культурой, поскольку приоритет в поиске информации все больше и больше отдается Интернет [3, с.145].

Овладение коммуникативной и межкультурной компетенцией невозможно без практики общения, и использование ресурсов Интернет на уроке иностранного языка в этом смысле просто незаменимо: виртуальная среда Интернет позволяет выйти за временные и пространственное рамки, предоставляя ее пользователям возможность аутентичного общения с реальными собеседниками на актуальные для обеих сторон темы. Однако нельзя забывать о том, что Интернет - лишь вспомогательное техническое средство обучения, и для достижения оптимальных результатов необходимо грамотно интегрировать его использование в процесс урока.

Английский язык, как и любой другой, выполняет коммуникативную функцию, поэтому как учебный предмет он является одновременно и целью, и средством обучения. В Интернете опубликовано несколько миллиардов мультимедийных файлов на английском языке, содержащих учебно-методическую и научную информацию, что позволяет организовывать оперативную консультационную помощь, моделировать научно-исследовательскую деятельность, проводить виртуальные учебные занятия (семинары, лекции) в режиме реального времени [4, с.37].

Несомненно, новые компьютерные технологии играют важную роль в обучении иностранным языкам на современном этапе. Главным образом, это зависит от широкого спектра возможностей сети.

Во-первых, Интернет позволяет постоянно получать новую информацию на интересующую тему. При этом информация на иностранном языке будет совершенно аутентичной и, кроме того, современной.

Во-вторых, существующие сайты позволяют отследить уровень своих знаний, выполняя то или иное тренировочное упражнение.

В-третьих, с помощью сети Интернет можно создать подлинную языковую среду на основе интенсивного общения с носителями языка, работой с аутентичной литературой, аудирования оригинальных текстов, что, несомненно, способствует повышению уровня мотивации учащихся.

И, наконец, Интернет является незаменимым помощником при обучении различным видам и аспектам речевой деятельности.

Ресурсы Интернет, несомненно, могут присутствовать на всех этапах обучения иностранному языку. Особенно важную роль глобальная сеть будет играть при самостоятельной работе учащихся, побуждая их к поисковой и творческой деятельности.

Дидактические возможности сети очень велики. Она может стать средством достижения образовательных целей как для учащегося, так и для учителя. В этом случае учитель становится помощником, выполняющим работу, которая наиболее органична в современном контексте образования. Интернет не заменяет учителя, а становится одним из наиболее важных средств обучения иностранному языку на современном этапе [5, с.33].

Таким образом, использование информационных технологий в обучении иностранному языку дает возможность постоянного совершенствования учебных материалов, повышает уровень мотивации в изучении языка.

Сейчас уже все понимают, что Интернет обладает колоссальными информационными возможностями и не менее впечатляющими услугами. Интернет создает уникальную возможность для изучающих иностранный язык пользоваться аутентичными текстами, слушать и общаться с носителями языка.

Используя информационные ресурсы сети Интернет, можно, интегрируя их в учебном процесс более эффективно решать целый ряд дидактических задач на уроке:

- формировать навыки и умения чтения, непосредственно используя материалы сети разной степени сложности,

- совершенствовать умения аудирования на основе аутентичных звуковых текстов сети Интернет, также соответственно подготовленных учителем,

- совершенствовать умения монологического и диалогического высказывания на основе проблемного обсуждения представленных учителем или кем-то из учащихся материалов сети,

- пополнять свой словарный запас, как активный, так и пассивный, лексикой современного иностранного языка, отражающего определенный этап развития культуры народа,

- знакомиться с культуроведческими знаниями, включающими с себя речевой этикет, особенно речевого поведения различных народов в условиях общения, особенности культуры, традиций страны изучаемого языка [6, с.9].

Использованная литература:

1. Щемелева И.Ю. Применение инновационных методов обучения иностранным языкам в школе: учебно-методическое пособие – Орск: Издательство ОГТИ, 2009 г. – 118 с.
2. Полат Е.С. Интернет на уроках иностранного языка// ИЯШ № 2, 3 2001 г. - с.65
3. Кушниренко А. Г., Леонов А. Г., Кузьменко М. А. и т.д. Что такое Интернет? Информационные и коммуникационные технологии в образовании. // Информатика и образование. - 1998. - №5-7.
4. Мильруд Р.П. Сотрудничество на уроке иностранного языка, // ИЯШ.-1991. - №6.
5. Владимирова Л.П. Интернет на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе - 2002. - №3. - С.33.
6. Андриянова Г.В. Использование информационно-коммуникативных технологий в обучении английсокму языку. – с. 9

АКСИОЛОГИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ АСПЕКТІЛЕРІ

А.С. Батырғалиева
магистрант
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ
Астана, Қазақстан
Ako-01@mail.ru

Аннотация. *Оценка – как ее логическая категория характерно только для человека. Все вещества в мире оценивается с хороший/плохой, положительной/отрицательной стороны. Во многом исследований термин «Аксиология» исползуется как «оценка», «оценивать». В данной статье рассматриваются аспекты лингвистического аксиологического анализа и виды оценки.*

Ключевые слова. *аксиология, оценка, ценность, человек.*

Abstract. *Estimation - as her logical category characteristically only for a man. All substances in the world estimated with good/bad, positive/negative side. In a great deal researches term "Axiology" of use as "estimation", to "estimate". There are many classifications of estimates that are based on different criteria. In modern linguistic science presents a number of estimates, the most common is the unit assessments and rational emotive.*

Keywords. *axiology, value, assessment, discourse*

Аксиология (көне гр. axios – құнды) – құндылықтар туралы ілім. Құндылық термині гуманитарлық ғылымдарда неміс ойшылы Р.Г.Лотценің философиялық трактаттары және неокантшылдардың еңбектері арқасында орнықты. Құндылық жағымды мәндегі жеке заттардың, әлеуметтік –

мәдени феномендердің және болмыстың ойға алынатын және елестетілетін универсумы түрінде айқындалуы мүмкін. Н.О. Лосский: «Адамға қатысты нәрсенің бәрін не бірыңғай жағымды, не бірыңғай жағымсыз деп бағалауға болады. Сондықтан құндылық дегеніміз – бұл барына қатысты болып, дендеп еніп, тұтас әлемінің, жеке тұлғаның, оның әр ісінің мәнісін анықтаушы», - деген ой айтады [1, 245-б].

Адам өмірінде құндылықтар табиғи, мәдени, танымдық, этикалық, эстетикалық болып келеді. Тіл арқылы сөйлеуші адам құндылықтар әлемінде өз орнын тауып, басқа да субъектілермен байланыс орнатады. Құндылықтарды біз негізгі және қосымша деп екі үлкен топқа бөліп қарастыратын болсақ, онда негізгі құндылықтар адам үшін ең маңызды, тіпті ол үшін өз өмірін де қиюға дайын болатын құндылық болып табылады. Осыған орай лингвистикалық аксиология мына жүйеде қызмет етеді: «Адам – Тіл – Қоғам – Мәдениет – Әлем». Бұл жүйе әлеуметтік маңызды әлем құрып, бір жағынан тілде қолданылса, екінші жағынан сөйлеу актісінде дискурстық бірліктер немесе мәтін арқылы адамдар қарым – қатынасын білдіреді.

Жалпы аксиологиядан біз тілге қатысты лингвистикалық аксиологияны қарастырамыз. Аксиология мен тіл білімінің арақатынасы бізге тілдің аксиологиялық аймағын қарастыруға мүмкіндік береді. Аксиология баға, бағалау мағынасында жұмсалады. Оның барлығы баға, бағалаумен тікелей байланысты. Әр адамның қоршаған орта, құбылыстар, іс – әрекеттер, мінез – құлық туралы түсініктері әртүрлі болады. Әркім іс – әрекеттерге, мінез – құлыққа, құбылыстарға өзінің ойлау өресі жеткенше, өз түсінігі шеңберінде баға береді. Мәселен, *құралайды көзге атқан* деген тұрақты сөз тіркесі адамның мергендігін, яғни бағытталып айтылған адамға жағымды баға беріп, мақтау мәнінде қолданылады. Сол сияқты төрт түлігі сай адам немесе мал біту деген сөз тіркестері байлық, бай, баю мағыналарын береді. Бұдан қазақ халқы байлықты төрт түлік малмен өлшегендігін көруімізге болады.

Зерттеулердің нәтижесінде бағалаушы сөздердің мынандай түрлері анықталған: ұнайды \ ұнамайды, мақұлдау/ мақұлдамау сияқты жалпы бағалаушы лексика, сүйіспеншілік, жек көру, қорқыныш, мұң сияқты сөздердің «эмотивті аспектісін» түсіндіретін жеке бағалаушы сөздер. Бұл бағалауыштықпен қатар эмоцияның атауын да білдіреді.

Осы пікірлерден адамның эмоциялық көңіл-күйі сөйлеу тілінде эмоционалды сөздер арқылы беріліп, оның бағалауыштықпен байланысы бар екендігіне көз жеткізе отырып, бағалауыштық туралы ойымызды кеңірек қарастырсақ. Бағалауыштықты зерттеушілер бағалаудың абсолютті баға және салыстырмалы баға деген түрлерін атайды. Біріншісінде «жақсы/ жаман» («хорошо\ плохо») терминдері қолданылса, екіншісінде «артық/ кем» («лучше/ XVже») терминдері қолданылады. Абсолютті баға кезінде бағалау үшін кем дегенде екі обьект немесе бір обьектінің екі күйі салыстырылады. Абсолютті бағалау әлеуметтік стеоротиптердің ортақтығына негізделген орамды (имплицитті) салыстыруға, яғни көп нәрселерді қамти отырып салыстыруға негізделсе, салыстырмалы баға нақты

екі обьектіні салыстыра отырып бағалауға негізделеді. Бұл сұрақты тілдік бірліктерге қатыстыра зерттеген Э. Сепир: «градуирование как психический процесс предшествует измерению и счету. Мера «фут» не имеет смысла, пока мы не знаем, что он больше, чем, дюм и меньше чем ярд», - деген пікір айтады [2, 155-б]. Семантикалық талдау кезінде бағаны салыстырудан бөліп қарастыруға болмайтындығы анықталды: абсолютті белгілердің өзінде имплицитті салыстыру бар. Мысалы: *Қырағы көз кешегіден бүгінге қарағанда алыстан көргенің күндеп, мен де көріп тұрмын деп еліктегенмен, соқырды көздіден оңай-ақ айырасың. Жаман қауіп келіп қалғанда ғана алас-тұлас болатын болса, болмағаны жақсы-ақ.*

Н.Д.Арутюнованың пікірі бойынша бағалау – бұл когнитивті акт, соған сәйкес адамның өмірі мен қызметінде алатын орнын анықтау үшін субъектінің бағаланатын объектіге қатынасы белгіленеді. Осы орайда мәтіннің екі түрі анықталады: жалпыға ортақ пікірге негізделген мәтін және жеке пікірді білдіретін мәтін. Жеке пікірді білдіретін мәтіндерде, «аксиологемалар», адамның ойын білдіретін құнды сөздер қолданылады. «Аксиологема» термині мен дискурсті әлемдегі бағалау ұғымын білдіретін кез келген тілдік бірліктерді атауға болады. Бұл, ең алдымен, бағалауыштық пікірлер, тұрақты сөз тіркестері, біліктілікті білдіретін атауыштық сөздер [3, 45-б].

Г.В.Выжлецов құндылықты субъектаралық қатынас деп таныса, М.С. Каган субъект пен объект арасындағы қарым – қатынас жүйесінде құндылықтық қатынастың болатынын жазады. Құндылықтар адамның өз мақсаты мен мінез – құлқының нормалары ретінде, фундаментальды нормалар қызметін атқаруда, мәдениет мәнін ашуда, адамдар әрекетінің қызығушылық және орындалу шартына әсері, қоғам мен жеке адам негізінде сипатталады [4,134-б]. Осыған сәйкес мынадай қорытындыға келеміз: құндылықтар қоғам мен адамнан тыс өмір сүрмейді, адамға қатыссыз ешбір зат өздігінен құндылық болмайды, құндылықтар адамның қызметіне, әрекетіне байланысты қалыптасады. Осылайша адам мен құндылықтар өзара тығыз байланыста болады екен.

«Жалпылай бағалау» ұғымына сай кез келген объект жақсы немесе жаман бағалануы мүмкін. Яғни, құндылықтар аксиологиялық статусында құндылықтарды анықтаудың 5 дәстүрлі аймағы қарастырылады [5, 134-б].

Шындық аймағы, бұл жерде құндылықтар «шынайы/жалған» терминдерімен анықталып, заттар мен құбылыстардың бар болуы мен олардың қасиеттерінің сапасына мән беріледі; Мысалы, *Ал сондай қайғылы ортаны, сол ортаның мұңын арқалаған дәрменсіз өкілді өз араларыңнан кездестіргендерің бар ма? Жоқ, бұл ендеше сол лирикалық геройдың өмірде дерегі, тұрағы жоқтығын танытады.* ***Жалған*** *нәрсе көріксіз болады қашан да, - деп ұзақ сөйлеп барып тоқтады* (221 бет). Бұл сөйлемдерде белгілі бір затқа анықтама берілген. Яғни, «жалған нәрсе» ешқашан биіктен көрінбейді, оның сұлулығы да болмайды, ол әрқашан көріксіз болады. Ал көріксіз нәрсенің ешқашан да құны болған емес, болмайды да. Міне, автордың бастапқыда берген бағасы да, айтпақ ойы да осы.

Сұлулық аймағы – эстетикалық аймақ. Мұнда құндылықтар «әдемі/ұсқынсыз» терминдерімен анықталып, адам өзі тудырған немесе адамның сол заттар мен құбылыстарға байланысты туындаған ойларының бақылау әлеміндегі бағалау көрінісі; Мысалы, *Мәуленнің осы ойын Инеш алдын ала сезгендей, өз қаласын арашалай сөйледі: - Қалалар тарихына қарасаң, ғасырлап өседі. Ал біздің елдің қалалары айлап, жылдап өсіп жатыр. Бұл – факті. Алматының келешегі зор. Жаманның бәрі сырылып,* ***сәндік*** *пен* ***сұлулыққа*** *жол беріп келеді ғой. (21-бет). Қарсы беттегі қара диванда екеу отыр. Үстінде «спортшы» деп аталатын көнетоз костюм киген жас жігіт барынша зор дауыспен қасындағы сәнді киінген біреуге қарап сөйлеп жатыр (25-бет). Әйтеуір кешегі кештен бері соның түрі Мәулен есінде айқын қалған. Аласа бойлы, балуан денелі, қара көзді, келбетті қара жігіт. Үстіңгі бір күрек тісі қатарынан қырындай бөлек шығып, көзге бірден шалынады (29-бет).* Ал бұған қарама – қарсы мағынаны, жағымсыз мағынаны білдіретін де бағалаулар бар. Мысалы, *Алматының бірінші станциясы оған ұнамайтын еді. Көшелері* ***қисық, үйлері сәнсіз****. Сыртын сары бояумен сылаған бір қабат аласа ғана вокзал тасқын судың жолына ұстаған жеңіл – желпі бөгеудей ғана. Мыңдаған адам қалаға келіп, соншасы аттанып жатады(21-бет).* Айтылған сөйлемдерде заттар жағымды/жағымсыз тұрғысынан бағаланған. Алғашқы сөйлемдерде қалаға берілген жағымды, қанағаттану деңгейіндегі бағаны көреміз. Сол арқылы адамдардың болашағы бар, зор қалада өмір сүріп жатқанын да елестете аламыз. Жамандықтың бәрі жойылып, алда тек жарқын болашақ, жақсылық қана күтіп тұрғандай...Сонымен қатар, адамның киім – кешегін, оның бет – әлпетін жақсы жағынан бағалаған. Жазушы қолданысындағы бағалау категориясы арқылы жігіттің түр – түсін, денесін, киімін көз алдымызға еркін елестете аламыз. Яғни, жазушы қолданысындағы заттар, адамзатты, дүниені бағалау қаншалықты айқын, дәл, нақты болса, оқырман өзін құдды бір сол әлемнің ортасында жүргендей сезінеді.Ал соңғы сөйлемдерде осы айтылғандарға қарама – қарсы жағымсыз баға беріледі. Оны мынадай предикаттар білдіреді: көріксіз, қисық, сәнсіз. Осы лексемалар арқылы адамның бағаланып тұрған затқа не құбылысқа қанағаттанбағанын, көңілі толмағанын байқаймыз.

Этика аймағы, құндылықтар «жақсы/жаман, жақсылық/жамандық» терминдерімен анықталады. Адамның әлеуметтік ортада, қоғамда өзін – өзі ұстауы; .Мысалы, *Гүлшаттың осы бір пиғылынан Инеш өзіне деген* ***жанашырлық, жақындықты*** *сезді. Қайрат, төзімділігіне таңырқанды. (15- бет). Инеш Гүлшатқа сондай разы болып қалды. «Ай, Гүлшат-ай, қандай* ***жақсы, қандай әділсің сен****!»(50-бет). Өзі* ***ақжарқын, тамаша*** *адам екен. (58-бет).* Бұл сөйлемдерде адам бойындағы жақсы, жағымды қасиеттер бағаланады. Бағалау мағынасы «жанашыр», «әділ» лексемалары, «қандай жақсы», «ақжарқын, тамаша» сияқты синтаксистік конструкциялар арқылы берілген. Кейіпкер өзіне деген ыстық ықыласты сезіп, құрбысынан ондай іс – әрекетті күтпей, таңқалып тұрғанын байқаймыз. Өмірдегі барлық адамдардан көңілі қалып, ондай жанашырлықты күтпеген кейіпкеріміздің әлемде жақсы жандар бар екендігіне көзі жеткендей.

Қанағаттану аймағы, «жағымды/жағымсыз» терминдерімен құндылықтар анықталады. Адамның адамдармен, заттармен, құбылыстармен қарым – қатынас кезінде жақсы сезімде болуы; Мысалы, *Осы бір сәтте оның құлағына ысылдаған **жағымсыз** бір дыбыс келді. Алыстан талып естілгендей. Ыстық буалдыр күнде құрғақ ауа жаңғырықпайды. Бар дыбысты обырлықпен жұтып, елсіз дала кеңістігінде тымырық тыныштық жайлап тұрған бір шақ (14 бет).*

Пайда аймағы, бұл прагматикалық аймақ. Құндылықтар «пайдалы/пайдасыз/зиянды» терминдерімен беріледі. Бағаланатын объектінің әкелетін пайдасы мен зиянды жақтары анықталады. Мысалы, *Әңгіме атағында емес. Әңгіме түсірер **пайдасында** (87 бет). Ие, ие **пайдасында** әңгіме, егер шайыр пайдаға асса, миллиондаған мемлекет қаржысы үнемделеді. Бізді ойландырған осы жай (87 бет). Жоқ, мен мына студенттердің қасына–ақ отырармын, маған сол ара **қолайлы**, - деп қарулы қолдарымен машина жақтауынан қапсыра ұстады да, жеңіл ырғып үске шықты (101 бет).Сыртқы жағдайдың қызметін дұрыс бағалауға бұл жаңалықтың қазірдің өзінде – ақ үлкен **пайдасы** бар, - деп Гүлшат өз қорытындысын айтты (104 бет).*

Жоғарыда келтірілген құндылықтарды жоққа шығаруға болмайды. Олардың барлығы адамның дүниеге көзқарасынан, жазушылардың өзіндік қолтаңбасынан туған құндылықтар.

Қазіргі таңда бағалаудың типологиясын дәл анықтап беру мүмкін емес. Себебі, бағалау жүйесі бағалаудың бағытына, бағалауды жүргізу әдісіне және де адамның іс – әрекетіне байланысты. Шартты түрде де бағалаудың мынадай түрлерін ажыратып көрсетуге болады:

Жалпы бағалау, белгілі бір объектінің жағымды немесе жағымсыз жағын көрсетеді.

Көзқарасты білдіретін бағалау, белгілі бір затты немесе құбылысты бағалау кезіндегі сөйлеушінің шынайы көзқарасын білдіру. Мұнда пікірдің шындыққа жанасу – жанаспауы қыстырма сөздер арқылы беріледі (мүмкін, менің ойымша, бұған қарағанда т.б.).

Нақты бағалау, қайта тексеруге жатпайтын бағалау түрі. Бағалаушының дәлелдемелерге қарап, өз пікірін нақты беруі.

Шартты бағалау, қайта тексеріп, қайта бағалауға болатын қабылдау мәліметтеріне негізделген бағалау.

Жеке бағалау, бір адамның пікіріне негізделген бағалау.

Топтық бағалау, бірнеше адамның пікіріне негізделген бағалау.

Шексіз бағалау, ешқандай жүйеге негізделмей, ешқандай ережеге сүйенбей адамның қалауына қарай бағалау.

Дарынды бағалау, ойлау жүйесі мен білімді бағалау.

Жүйелі бағалау, бағалаушының бір жүйе бойынша бағалау түрі.

Дәрежелі бағалау, бағалаушының дәлелдемелерге қарап отырып, объектінің немесе субъектінің қай дәрежелі екенін анықталуы.

Көңіл – күйге байланысты бағалау, бағалау кезінде бағалаушының көңіл-күйін білдіреді (қуаныш, реніш, өкініш, қорқыныш).

Баға, бағалау объектісі күні бүгінге дейін толық зерттелмеген өзекті мәселелердің бірі. Бағалау мен құндылықтар жүйесі әрқашан да ғалымдардың зерттеуін талап ететін тақырыптардың бірі. Қорытындылай келе, бағалау арқылы біз құндылықтарды танимыз. Баға беру арқылы лингвистикалық аксиологиялық талдау жүргізіп, әлемнің тілдік суретінде аксиологиялық аспектілерді көрсетеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Шелер М. цит. по: Краткая философская энциклопедия. - 1994.-547б.
2. Ильин В.В. Аксиология. – М.:Изд-во МГУ, 2005. – 216 б.
3. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. - М.: Наука, 1988. – 124 с.
4. Каган М.С. Философская теория ценности. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1999 – 205 б.
5. Қожабекова Г.К. Вестник КазНУ. № 2 (148). 2014.
6. Шаймерденов С. 1 том. – Алматы: Жазушы, 1996. – 479 б.

СЫН ЕСІМДЕРДІҢ СИМВОЛДЫҚ МӘНІ

Ә.Темірғалиқызы
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің магистранты
Семей, Қазақстан

Аннотация. *В статье рассматривается символическое значение прилагательных в казахском языке.*

Abstract. *The article deals with the symbolic meaning of adjectives in Kazakh language*

Кез келген ұлт мәдениетіндегі түр-түс әлемі өзіндік ерекшелікке ие. Түр-түстердің символдық мәні бар. Ол символдық мән әр халықта әр түрлі.

Мәдениеттегі түр-түс арқылы халық өзіндік эстетикалық көзқарасын, эмоционалдық қалпын, адамгершілік түсініктерін, ырымдарын, наным сенімдерін білдірген.

Қазақ тіл білімінде сын есімдерді халқымыздың тыныс-тіршілігімен, салт-санасымен, эстетикалық талғамымен байланыстыра зерттеген ғалым – академик Ә.Т.Қайдар. Ғалым өз зерттеулерінде табиғаттағы түр-түстерге, олардың жер-су атаулары құрамындағы мағыналық ерекшеліктеріне шолу жасай отырып, төрт түлік мал түстеріне байланысты атаулардың семантикалық және этнографиялық сөз орамдарына ұйытқы болуын жан-жақты баяндайды

Түр-түс – ұлт мәдениетін танытатын бір тұғыр. Түр-түс ата-бабаларымыздың мифтік түсінігімен астасып жатады.

Түр-түстердің өзіндік сипаты, зерттелу тарихы, семантикасы, қолданылуы т.б. мәселелер төңірегіндегі зерттеуді Ә.Қайдар, З.Ахтамбердиева, Б.Өмірбековтердің «Түр –түстердің тілдегі көрінісі» еңбегінен көруге болады[1].

Тілші-ғалым Б.Ақбердиева еңбегінде түр-түс атауларының символдық мәні талданады[2].

Қазақтың қиял-ғажайып ертегілерінде, аңыздық мифтерінде, бақсы сарыны мәтіндерінде **сары** түс атауының төңірегінде жасалған символдық мағыналы сөздер де көптеп кездеседі. Көбінесе бұл *сары* сөзі адам, пері, шайтан аттарына, яғни белгілі бір субъектіге қатысты қолданылған (*Мыстан, Сарықыз, Күнікей, Бекторы* және т.б.). *Сары* түсінің жағымсыз кейіпкердің символы екендігін, басқа да халықтардың мифтік аңыз-әңгімелерінен аңғаруға болады.

Қазақ мифіндегі *көк түс* аспанға қатысты, оның тәңірлік сипаты болған. Бұл танымның тереңде жатқандығын Күлтегін ескерткішіндегі «Биікте *Көк Тәңірі,* Төменде қара Жер жаралғанда, Екеуінің арасында адам баласы жаралған» жолдары дәлелдей түседі. Ата-бабамыз дүниені төрт бұрыш деп түсініп, әр бұрышқа өзіндік символикалық реңк-түс берген. Атап айтқанда, шығыс – **көк**, оңтүстік – **қызыл,** солтүстік – **қара**, батыс – **ақ** түс деген күн айналымына негізделген таным. Осындағы шығыстың символы ретінде *көк түсін* киелі санаумен байланысты қазақ халқы шығысты да қасиетті санап, шығысқа қарап тілек тілеген, киіз үйдің есігін шығысқа қаратып ашқан. Бұның бәрі ұлы *«көк»* – аспан тәңіріне табынудан келіп шыққан. Демек, *көк түс* - адалдықтың, мәңгіліктің, тұрақтылықтың символы ретінде «мәңгілік көк аспанмен», «тәңірімен» ұқсастырылады. Осы түсінік *жеті қат көк, тоғыз қат көк* тіркестерімен бейнеленген. Еліміздің туының түсі ашық аспан түстес болуын да *көк* түсінің ерекше ықыласқа бөленуімен түсіндіруге болады.

Басқа халықтардағыдай қазақ халқы үшін де әлем екі түске – **ақ** пен **қараға** бөлінген. Оның бірі ақ түс-күллі игі, жақсы қасиеттер бернесі болса, көп жағдайда қара түс-жамандық біткеннің бедеріне ие: «Ақ» дегені – алғыс, «Қара» дегені – қарғыс»; «Ақ»пен «Қараны» шындық айырар»; «Ақ пейілдің аты арып,тоны тозбайды»; «Ақтың отын ақымақ өшіре алмайды»;

« Ақ сауыттың жағасы бар,жеңі жоқ, Шың жақсының ашуы бар,кегі жоқ»; «Ашамай нарға жарасар,ақ түйе барға жарасар»; «Ақ қар көп болса, ақ нан көп болар»; «Ақ сұңқар ұшар жем үшін,ер жігіт туар ел үшін»; «Ақ сөз ащы болар, ғайбат сөз тәтті болар»; «Аштың көңілі ақ ұнда, тоқтың көңілі сағымда»; «Ағын су арнасын табады,ақ адам орнын табады»; «Ақ бидайдың қадірін ашыққанда білерсің,ағарғанның қадірін қыс шыққанда білерсің»; «Ананың алды-ақ жаулық».

Абай Құнанбаев өлеңдеріндегі түр-түс символикасы өзіндік ерекшелікке, символдық мәнге ие. Яғни, «мәдениеттегі түр-түс» арқылы халық өзіндік эстетикалық көзқарасын, эмоциялық қалпын, адамгершілік түсініктерін білдірген. Мысалы,Абай Құнанбаевта ақ түс символдық мағынасында келіп, халықтың ұлттық танымдық жолын білдіреді.

Ынсапсызға не керек

*Істің **ақ** пен **қарасы**? (29 бет. Интернатта оқып жүр)*

Бұл жерде ақ пен қара қарама-қарсы алынып,яғни істің дұрысы, адалдығы ақ, ал істің бұрыстығы қара деп алынған. Іс-әрекет дерексіз, деректі зат сияқты алынған, түсі де анықталған. Халық танымындағы «ақ» түсінің адалдық, пәктік, тазалық мағынасына сүйенген. «Қара» түсі де халық танына сай мағынасында, яғни «ақ» түске антоним ретінде жұмсалған.

Абайда:

***Аққа** тартқан,*

Жөнге қайтқан,

*Ақыл айтар пенде жоқ. (*129 бет. Бойы бұлғаң, сөзі жылмаң)

Өленде ақ түсі халықтың ақ – пәктік пен ақтықтың нышаны, қуаныш пен жақсылықтың белгісі, махаббат, үміт, қайырымдылық деген ізгі сезімдердің символы ретінде алынатын мағынасында жұмсалған Жалпы халқымыз киелі нәрселер мен қасиетті заттарды ақ атауымен атап, оларды аққа балаған. Сондықтан да сүттің түсі қазақтың ұлттық танымында көптеген жағымды ұғымдардың нышанына айналған. Халық «аққа Құдай жақ» деп бекер айтпаған. Мысалы, Абайда:

Ойым да ақ, жарым да ақ,

Кеңімді, тарамды

Қарасам пайымдап,

Сөзің сол сарынды.

(Болды да партия, 196 бет).

Ақтың «тазалық» мәнін білдіруін қайтыс болған адамды ардақтап, қастерлеп қою салтынан да байқаймыз. Мысалы, Абайда:

***Ақ көйлекті** бітіріп,*

Кебінім деп киді, өлді.

(Асқа, тойға баратұғын,103 бет),-деген жолдар кездеседі.

Ақтың бұл сынды мағыналарымен «сұлулық», «келбеттілік», «әдемілік» ұғымдары астасып жатады. Мысалы, Абайда:

Ақ тамақ, қызыл жүз,

Қарағым, бетіңді аш!

Қара көз, имек қас,

Қараса жан тоймас.

Аузың бал, қызыл гүл,

Ақ тісің кір шалмас.

Ақ етің үлбіреп,

Өзгеше біткен гүл.

(Көзімнің қарасы,115 бет)

Ақ түстің «киелілік», «қасиеттілік» мәнін әулие - әнбиелерді сипаттауынан да көруге болады. Мысалы, халық ұғымында Қыдыр бабамызды ақ сақалды, ақ сәлделі, ақ шапанды қария ретінде сипаттайды.

Ақ түсті жақсы ниет, ырым, жақсылық деп есептеген қазақтар ырымын да ақ қой сойып бата алу да кездеседі.

Алты қанат ақ орда үй шайқалды (Қыс,55 бет)

Алты қанат ақ орда қазақ ұғымындағы сұлулықты, әдемілікті бейнелейді.

Оқыған білер әр сөзді,

*Надандай болмас **ақ** көзді.*

(Біреуден біреу артылса, 64 бет)

Ақ түсі бұл жерде қарама-қарсы мағынада жұмсалған. Қараңғы, білімі жоқ, түсінігі жоқ деген ұғымды беруге қызмет етеді.

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» қара сөзінің мағынасына қатысты берілген сөздерден ***түстік, белгісіздік, қайғы-уайым, қатыгездік, киелілік, қасиеттілік, қарапайымдылық*** мағыналарын тануға болады. Бұл мағыналар қара сөзінің ұғымдық нышандық, яғни таңбалық белгісін де білдіріп тұр. ***Қара*** сөзінің тура мағынасы – *«ақтың қарама-қарсы түрі».* Бұл оның негізгі мағынасы. Өмірдегі заттар мен құбылыстардың сапасы мен қасиеті қандай болса да, олардың бір қатарын ақ деп айқындау ұлттың мол мейірім,іңкәр көңілінің,үлкен үміт, телегей тілегінің, шалқар сезімінің, асыл арманының куәсі. Қазақ мәдениетінде ақтың антиподы ретінде **қара** түс қолданылып, ақ-қара бинарлық жүйесін құрайды. Мысалы, Абай ақын өлеңіне үңілсек,

*Ақылды **қара қылды** қырыққа бөлмек,*

Әр нәрсеге өзіндей баға бермек. (Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,11 бет)

Сонымен бірге ақ-күннің, қара-түннің символдық белгісі. Дүниеде қарама-қарсылықсыз еш нәрсе жоқ. Қарама-қарсылықсыз дамудың жүзеге асуы да мүмкін емес. Бұл – дәлелденген диалектикалық өмір заңы. Оны нақты түрде былай деп көрсетуге болады: ізгілік пен жауыздық, әділеттілік пен әділетсіздік, адалдық пен арамдық, пайда мен зиян т.б. Демек, өмірдің мәні қарама-қарсылықтың бірлігі мен күресін тану, жеңу болса, сол түсінік қазақ ұғымында ақ пен қара айналасынан орын алады. Сонда қуаныштың, адалдықтың, сән-салтанаттың, жақсылықтың символына айналған ақ түске қарама-қарсы қайғы-қасіреттің, жамандықтың белгісі ретінде қара түс.

Абайда:

Қара басқан, қаңғыған

Хас надан нені ұға алсын? (Өзгеге, көңілім, тоярсың,98 бет) ,- түрінде кездеседі.

Мысалы: «**Қара** жерге қарыз арқалама»; «**Қара** жерді жамандама – қайтіп сонда барарсың , Қауым елді жамандама – қарғысына қаларсың»; «**Қара** күн басыңа тумай **қара** су кешпе»; «Қасапшыға мал қайғы, **Қара** ешкіге жан қайғы»; «Жауды **қара** қашырды, Батыр атақ Барақта қалды»; «Өрмекшінің торы – **қара** шыбынның соры»; «Кемеңгер келістіден шығар, Қара байыр желістіден шығар»; «Кәрі атың мақтаған **қара** жаяу қалар»; «Қазанға жолама, қарасы жұғар, Жаманға жолама,жаласы жұғар»; «Қайғысы жоқ адамға қара көже балмен тең, Қайғысы көп адамға кең дүние жермен тең»; «**Қара** көзден нұр тайса, қарға адым жер мұң болар»; «Жаман адам – құлқынның **қара** қабы, Жақсы адам – адалдықтың тағы»; «Жақыныңды жаралама, Алысты **қаралама**».

Абай өлеңдерінде:

***Қара қарға** сықылды шуласар жұрт,*

Кім көп берсе, мен соған серт берем деп. (Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман,13 бет)немесе

*Қарындас **қара** жерге тыға алмай жүр,*

Бірінің бірі сөзін құп алмай жүр.

Қайғы-қасіреттің белгісі европалықтарда –қара түс, ал австралиялықтарда – **ақ** түс болған десе, қазақтар үшін – **қара** түс. Оған тіліміздегі: қара жамылды, қара қағаз, қаралы ат, қаралы дауыс, қаралы болды, қаралы күн тәрізді сөз оралымдары дәлел болады. Абайда:

*Жарқ етпес **қара көңілім** не қылса да,*

Аспанда ай менен күн шағылса да,

Дүниеде сірә сендей маған жар жоқ,

Саған жар менен артық табылса да. (Жарқ етпес қара көңілім не қылса да,90 бет)

Қара түс бұл өлең жолдарында қайғылы, уайымға салынған деген мәнді білдіреді.

Түр-түстердің символдық мәні туралы Ә.Марғұлан: **«Көк** түс-көкке табынудың, аспанның символы, **қызыл** – оттың, күннің, **ақ** – шындықтың, қуаныштың, бақыттың, **сары** – ақыл-ойдың, **қара** – жердің, **жасыл**-көктемнің, жастықтың символы», - деп жазады [3,256 б].

Түр-түстің символдық мағынасына байланысты ғалым Ислам Айбарша: «Түр-түсті білдірер символдар жүйесі қандай да болмасын ұлттың дәстүрлі дүниетанымның негізгі танымдық кодтарының бірі болып табылады» - дейді [4,21б].

Ата-бабаларымыз дүниені төрт бұрыш деп түсініп әрі әр бұрышқа өзіндік символдық реңк – түс берген. Атап айтқанда, шығыс-көк түс, оңтүстік – қызыл түс, солтүстік – қара түс, батыс – ақ түс деген күн айналымына негізделген таным. Қазақ ұғымында **«көк»** түс – аспанға берілген оның тәңірлік сипаты болған. Мысалы: «Күн сіркіресе, **көк** дүркірейді»; «Сәуір болса, күн күркірер, Күн күркіресе, **көк** дүркірер»; «Жаманның тілі ащы, **Көк** мияның гүлі ащы»;; «Көп ұнатса, **көк** тоқтыны сойып ал»; «Көбік қарда түлкі ойнар, **Көк** көрпеде жылқы ойнар»т.б. *Көк түйнек, көк сабақ, көк сағал* дегенде егістің, бақша дақылдарының *әлі піспеген, шикі* екенін білдірген. Абай өлеңінде осы көк түстің жас деген мағына бергендігін аңғарамыз.

*Көп жасамай, **көк** орған,*

Жарасы үлкен жас өлім. (Немере інісі өлгенде айтқаны,170 бет)

Көк- жас деген мағынаны береді.

*Біреуі –**көк балдырған**, бірі –құрай,*

Бір жерге қосыла ма қыс пенен жаз?(Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында,174 бет)

Көк түс- көктем мезгілін, жас шөптің шығуына байланысты жыл мезгілін суреттеп тұр.

Адамның кейбір кездері

Көңілде алаң басылса;

Тәңірінің берген өнері

***Көк** бұлттан ашылса.(Адамның кейбір кездері,179 бет)*

«Көк судың тоғы болмас» дегенде нәрі жоқ деген мәнде жұмсалады. Көк бұлт деген- уайым мен қайғыдан серпілсе, алаңсыз күй кешсе деген ойды ашуға жұмсалады. Ал мына жолдарда **көк** түсі тура мағынада.

Көк ала бұлт *сөгіліп,*

Күн жауады кей шақта. (Көк ала бұлт сөгіліп,180 бет)

Көптің бәрін көп деме, көп те бөлек,

Көп ит жеңіп, ***көк итті*** *күнде жемек. (****Көк тұман*** *–алдындағы келер заман, 186 бет)*

Адамның мінез ерекшелігін береді. Көк лексемасы түсті білдіріп тұрған жоқ. Көк түсі топтан ерекшелендіріп, дараландырып тұр. Көк бөрі деген тілімізде ұғым бар. Көк – қасиетті, мықты деген ұғымды білдіреді.

Көк түсті киелі санаумен байланысты халық шығысты да қасиетті санап, шығысқа қарап тілек тілеген,киіз үйдің есігін шығысқа қаратып ашқан.Бұның бәрі ұлы«көк»аспан тәңіріне табынудан келіп шыққан. Демек, көк түс-адалдықтың, мәңгіліктің, тұрақтылықтың символы ретінде танылған. Бұл-халық танымының айнасы. Ол халық рухының бет-пердесін, ұлттық рухтың шырқау биікке, жоғарыға, тазалыққа, руханилыққа ұмтылысын танытады.Сонымен қатар тілімізде ***көк түсі*** – тек зиялылық, қарапайымдылық, ойлылық, іскерлік т.б. реңктерді білдіріп қоймастан, әр түрлі ойсыздық, сенімсіздік, тұрақсыздық т.б. ұғымдарының белгісін сипаттайтынын айта кетуге болады.

Қызыл түс о баста Күннің, Оттың түсіне байланысты қабылданып, күні бүгінге дейін көптеген халықтар үшін солардың символы ретінде қасиетті түс болып саналады. Мысалы: «Қылымсыған қыз **қызыл** көйлек киеді»; «Ананың көзі қызында, қыздың көзі **қызылда**» т.б. Сонымен қатар, қызыл түске қатысты мақал – мәтелдер: «Ашуы қысқанның көзі **қызарар,** Ашуы басылса, жүзі **қызарар**»; «**Қызыл** тілден ашығанда у тамар»; «Қиядағы **қызыл** түлкіні, қияннан соққан бүркіт алар»; «Өнер алды – қызыл тіл»; «Қызыл гүл де қурайды»; «Қисық бұтаққа да **қызыл** жиде бітеді»; **«Қызыл** жұлдыз күндіз де, түнде де жарқырайды».

Кез – келген мәдениеттегі түр-түс өзіндік символдық мәнге ие болып келеді. Бұл тәрізді символдар адам баласының сан ғасырлық тәжірибесінен қорытылып шыққан, тарихи жағынан қалыптасқан белгілі бір түсініктің, философиялық ой мен ұлттық дүниетанымның жемісі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қайдаров Ә, Ахтамбердиева З. Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992.– 160 б.
2. Б. Қазақ тілі материалы бойынша «Лексика-фразеологиялық жүйедегі мифтік-танымдық құрылымдар». Фил. ғыл. канд. ... дисс.- Алматы, 2000. - 119б.
3. Сағындықұлы Б. Ғаламның ғажайып сырлары. – Алматы : Ғылым, 1977.
4. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті. Фил. ғыл. докт. дисс. автореферат. - Алматы, 2004. - 251б.

КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ «ДӘУРЕН» КОНЦЕПТІСІ

Ы.Т. Серікбаева
студент
Б.С. Қарағұлова
ф.ғ.к., доцент
Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ
yrzagul_95@list.ru

Аннотация*. В данной статье рассматривается концепт и его терминологические связи в казахском языкознании. Проводится обзор научных трудов, посвященных данному понятию. А также анализируется на концепт «даурен».*

Ключевые слова. *когнитивная лингвистика; концепт; «даурен»; «национальный».*

Abstract. *This stet is considered the concept and terminology due to the Kazakh linguistics. The review of scientific papers on this is clear. Also analyzed in the concept of «Dauren».*

Keywords. *cognitive linguistics; concept; «Dauren»; national.*

Когнитивтік тіл білімінде қазіргі антропцентризмдік талдаулар деңгейінде қалыптасқан когнитивизм негізінде пайда болып, тілдік зерттеулердің көкжиегін кеңейтеді. Когнитивизм, когниция ұғымы тек адам рухына (білім, сана, ақыл, ой, түсінік, шығармашылық, ойлау, логикалық түйін, проблеманы шешу, қиялдау, арман т.б) қатысты жайттарды ғана емес, сонымен бірге қабылдау, еске сақтау, зейін, танып білу сияқты процестерді де қамтиды [1, 15]. Бұдан когнитивизм, когнитация ұғымдары адам рухына қатысты логика-философиялық танымдық негізбен ұштасып жатқанын байқаймыз. Когнитологияда тіл тек ақпарат баулумен шектелмейді, бейнелі образдар арқылы әлемнің тілдік бейнесін сипаттауда айрықша қызмет атқарады.

Когнитивтік тіл білімінің жаңа бағыт ретінде зерттелуінде В.Гумбольдт, Э.Кассирер, Л.Витгенштейн, Дж.Миллер, Дж.Лаккоф, Д.деСоссюр, Бодуэн де Куртенэ, Э.Сепир, Б. Уорф, т.б[2, 76] ғалымдардың ықпалы күшті болады. Орыс тіл білімінде когнитология мәселесімен Л.Вайсгербер, Ю.С.Степанов, В.Н.Телия, Е.С.Кубрякова, Ю.Д.Апресиян, Ю.Караулов, Д.С.Лихачев, В.З.Демьяков, М.Минский, Н.Н.Жинкин, И.Р.Гельперин, В.А.Маслова [2, 77] т.б. ғалымдар шұғылданған.

Қазақ тіл білімінде когнитивтік ізденістерді А.Байтұрсынов, Ж.Манкеева, Б.Қасым, А.Ислам, Н.Н.Аитова, Ж.Санткенова, Ж.М.Жанпейсова, Ж.И.Исаева, С.А.Жиренов, Ш.М.Мажитаева, С.А.Кенжеғалиев, Ә.К.Шадыкенов, Ғ.Б.Шойбекова, К.К. Күркебаев [3, 39] т.б. еңбектерінен көруге болады.

Когнитивті лингвистиканың басты категориясы концептілер, олар концептілік құрылымды ұйымдастырушы ұғымдардан тұрады. Концепт табиғатын түсіну үшін жасалған әрекеттердің қай-қайсысы да бір-бірімен шектес бірқатар ұғымдар мен терминдердің бар екенін аңғартады.

Концептің ең алдымен ұғым мен мағынадан тұрады. Концепт ұғымы тіл біліміне философиядан келген, латынша *концептус* (ұғым) сөзінің калькасы болып табылады. Бірақ *«концепт», «ұғым»* терминдерінің негізі бір болғанмен, мәні, маңызы бірдей емес. *Ұғым* – объектінің танылған маңызды белгілерінің жиынтық бейнесі болса, *концепт* – этностық ерекшеліктермен байланысты менталдық құрылым, ол мазмұны жағынан белгілі обьект жайындағы білімнің жиынтығы, ал білдіруі жағынан барлық тілдік құралдардың жиынтығы[1, 27].

Концепт ұғымына тән белгілерге қарай Б.Қасым оның мәнін былай түсіндіреді: *«Концепт – ақиқат болмыстағы ақпаратты сақтайтын, өңдеуге түсірілетін бірлік; Концепт – тіл иесінің конитивтік санасын танытатын этномәдени ұя және негізгі менталдық ұғым; Концепт – тіл иесі тәжірибесіндегі идеалды түсініктің кіші бірлігі»* [4, 8].

Біздің зерттеу объектімізге байланысты концепт ұғымын қазақ этносының әртүрлі даму кезеңіндегі оның қоғамдық, әлеуметтік болмысы мен мәдени, рухани өміріне қатысты біздің санамызда қалыптасқан менталдық, психикалық русурстарын, қарама-қарсы сипаттағы ақпараттық мағлұматтарын түсіндіруге қызмет ететін семантикалық құрылым деп қабылдауға болады.

Қандай этностың болмасын психологиялық тұрғыда қалыптасуына оның тарихи дамуындағы ерекшеліктері, жағдайлары, өмір сүру салты, күнкөріс материалдық ресурстары әсер етеді. Этнос тарихында орын алған тарихи уақиғалар, кезеңдер, оның мәдени-рухани және психологиялық келбетінде өз ізін қалдыратыны белгілі. Этностың әсіресе тілден айқын көрінетін рухани қазынасының қалыптасуы этнос психологиясымен бірлікте қаралуға тиіс, сонда ғана этносты толық түсінуге болады.

Ендеше, біздің талдауымыздағы «*дәурен*» концептісі де соның айқын дәлелдемесі деуімізге толық негіз бар. Ендеше талдауымызға ойыссақ...

«Өмірдің» мазмұнын танытушы құрамдас компоненттердің бірі-«дәурен» макроконцептісі. «Дәурен» концептісін тілдік-танымдық тұрғыда қарастыра отырып, «өмір» мазмұнын ашуға болады. «Дәурен» адамның өмірдегі тіршілік әрекетінің ажырамас маңызды метафизикалық құбылыстарының қатарына жатады. «Дәурен» «өмірмен» біте қайнасқан күрделі құбылыс. «Дәурен» - адам баласының өмірдегі тіршілік әрекетінің жақсылы не жаманды, шарықтау не құлдырау, бақытқа кенелген не күйзелген, т.б.әрекеттерінің бірі ретінде уақыт өте келе адам жадында үнемі жаңғырып отыратын өмір кезеңі. «Дәурен» концептісінің беретін ұғымдары мен түсініктеріне қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: 1. Өмір, заман. 2. Қызықты, бақытты шақ. Дәурен кешті. Өмір сүрді, тіршілік етті; Бастан дәурен өтті. Дүниенің қызығы кетті; Дәурен сүрді. Қызық көрді; Жас дәурен. Жас кез, қызықты шақ – деген бір-бірімен сабақтас мағыналар тізбегінен тұрады.

Дәурен концептісінің лингвофилософиялық сипаты этностың өзіндік ерекшелігін танытатын, мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестерде де жиі кездеседі. Сонымен қатар этнос болмысының табиғатын көрсететін танымдық ерекшеліктердің ұқсастығын, ақын-жыраулар поэзиясымен өзара сабақтастықта қарау арқылы, бүтіндей бір ұлттың табиғи бітіміне

қатысты ақпараттармен танысуға болады. Ақын-жыраулар поэзиясындағы «дәурен» микроконцептісі – ғаламның тілдік бейнесін жасауға қатысатын лингвокогнитивтік категориялардың бірі. «Дәурен» концептісінің болмысы ақын-жыраулар поэзиясында әр түрлі аспектіде көрінеді.

Ат құйрығын кесермін,

Ат сауырсын берермін,

Алыста дәурен сүрермін (Жиембет жырау) [5, 51]. – деген жыр жолдарындағы «дәурен» лексемасы «өмір» концептісінің құрамдас компоненті болумен қатар, «өмір» дегенге балама ретінде жұмсалып, «тіршілік ету, әрекет ету» «жырақта өмір сүру», «қызық» деген логикалық модельдерге негізделген.

Арыстанның барында

Жорғасы болса мінісіп,

Торқасы болса киісіп,

Толғамалы қамшы алып,

Толғай да толғау дәурен сүрмес пе? (Бұқар жырау) [5, 81] – дейтін өлең жолдарынан «дәурен» концептісінің мазмұны «мамыражай өмір, тіршіліктің» бір сәтті тыныштығы деген ұғымдар аясына шоғырланған. «Дәурен» концептісінің логикалық модельдерінің бірі «өмірдің сәтті кезеңі» болып танылса, бұл ұғымды жыраулар поэзиясы мен философиялық түйіндемелерінен көптеп кездестіруге болады. Жыраулар поэзиясы мен одан арғы дәуірлерде өмір сүрген ақын-жыршылар өмірі мен творчествосынан мамыражай дәуреннің баянды болуын іздеген идеялар мен әрекеттер Қорқыт ата мен Асан қайғы өмірінен, одан кейінгі жасаған жыраулар поэзиясынан көрініс тапқан.

Дүние қызық екен жасыңдағы,

Барады өтіп дәурен басымдағы (Шал ақын) [5, 111] -деген жыр жолдарындағы «дәуреннің» адам жасы мен тұрмысына, әлеуметтік ерекшелігіне байланысты бола келіп, «өмір» макроконцептісінің басы логикалық моделі «өтпелі, тұрақсыз, жылжымалы, ауыспалы» деген концептілік жүйеге тірек болғанын көруге болады. Жоғарыда көрсетілген жыр жолдарының толық мағыналық сипатын Шал ақынның мына бір өлең жолдары «дәурен» концептісінің мазмұнын толықтыра түседі.

Бұрынғы өткен дәурен қайтып келмес,

Зарығып күндіз түні сағынсақ та.

Жастардың біреуіндей білгендейміз

Қартайып әбден естен жаңылсақ та.

...Дүниеге қызығамыз несін біліп,

Аз күнгі қызығына есерленіп.

Жалаңаш кеп, жалаңаш қайтамыз ғой

Мойынға төрт қары бөз тесіп іліп [5, 113] –деген өлең мәтінінен «дәурен» концептісінің өмірдегі қайталанбайтын, сәтті кезеңдерінің бірі екендігін көрсетеді. «Өмір» макроконцептісінің құрамдас компоненттері үнемі бір-бірімен сабақтастықта болатын, бірінің мазмұнын бірі толықтырып отыратын лингвофилософиялық бірліктер.

«Өмір» қандай тұрақсыз болса, «өмір» макроконцептісінің құрамдас компонеттері де сондай бір тұрақсыз құбылыстың мазмұнын жетілдіре түсуші бірліктер. Жыраулар поэзиясында «Өмір» макроконцептісінің құрамдас компоненттердің семантикалық мазмұны дидактикалық сарынға құрылып, кішіге өсиет, үлкенге ескерту, замандасқа сабақ ретінде жырға арқау болады.

Баста дәурен тұрғанда,
Біздер-дағы Байеке,
Оза көшіп, кең жайлап,
Еркімен еркін ел едік. (Махамбет) [5, 179] – деген жыр жолдарының мазмұнынан «дәуреннің» ауыспалы құбылыс екендігі бейнелі сипатқа ие болады. Адамзат қоғамындағы заманның өзгеруі дәуреннің ауысуына себеп болады. «Өмірдің» құрамдас компоненттері бір-біріне әсер етуші, кейде бірінің мазмұнын бірі толықтырушы қарама-қарсы құбылыстар бола тұрып, бір құбылыс аясына шоғырланған лингвофилософиялық бірлік ретінде саналады.

«Дәурен» концептісі ақын-жыраулар поэзиясында адам баласының басында тұрақсыз құбылыс, өмірдің әр түрлі кезеңдері ретінде көрініс табады.

Тарихтан талай адам көрген едік,
Қызықты нелер дәурен сүрген едік (Орынбай) [5, 259]

Азды-көпті өмір-жаз,
Уақыт бітпей тұра алмас.
Басыңнан дәурен бір өтсе,
Қайтадан дәурен құралмас (Нұрым) [5. 354]

Ажары ақ бетінің айға меңзес,
Бұл дәурен бір күн-ақ-ты қайта келмес.
Пендеге шыныменен қаза келген күні,
Дүниеден қосын түзеп, кім жөнелмес?

Ерке өстің ата-енеңе жасында, қыз,
Бұл күнде қосылғайсыз асылға, қыз.
Қуалап дүние түбін малды ойласаң,
Бір күні өтет дәурен қапыда, қыз.
Елжіреп іші-баурың елді ойласаң,
Бір жүрген қатар құрбы теңді ойласаң,
Көл болып көздің жасы көп жыларсың,
Тетелес аға менен жеңге ойласаң.
Басыңда қызыл шарқат боп тұрғанда,
Сол күнің болар дәурен енді ойласаң.
Басыңнан өтер дәурен белді-белді,
Отырсың жөнейін деп бөтен елге.
Сылтауымен жасы үлкеннен алғыс алсан

Жеткенге қор болмассың жасың жерге.
Алыпты Адам-Ата, Хауа-Ананы,
Жарқыным кетемін деп жылай көрме (Нұрым жырау) [5, 359].

Жоғарыда көрсетілген өлең мәтіндері арқылы «дәурен» концептісінің ақын-жыраулар поэзиясындағы көрінісі мен этностың танымдық әлемінде «қайталанбайтын құбылыс», «қызықты кезең», «өтпелі уақыт», «тұрақсыз мезгіл» секілді логикалық модельдер аясына шоғырланғандығын көруге болады.

Сонымен, «дәурен» концептісінің тілдік моделі ретінде ақын-жыраулардың тіліндегі «дәуренге» қатысты туындаған жыр-толғауларын жатқызуға болады. Себебі, ақын ойы мен оның тілі мен бүтін бір әлеуметтік топтың немесе ұлттың айтарын бір сөзі айтатындығында.

Уақыт өтіп, заман озған сайын этникалық сана бірте-бірте архаикалық, әпсаналық түсініктерден арыла түсетінін ескерсек, «елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан» болғанымен, қоршаған ақиқатқа деген ұлттық менталитетпен тығыз байланысты болады.

«Өмір» концептісінің бір элементі-«дәурен», «дәурендеу» концептілері адам санасында ерекше орын алатын, тілде әр түрлі сипатта көрініс табатын лингвофилософиялық бірлік. «Дәуренге» қатысты атаулар мен предикаттары, олардың уақытқа, мезгілге қатыстығының динамикалық белгілері «дәурен» концептісінің диалектикалық күрделі құбылыс екендігін көрсетеді.

Қорыта келгенде, тілдік қолданыстағы «өмірдің» құрамдас бөлігі «дәурен» концептісінің когнитивтік модельдері мен пропорциялық құрылымдары «дәурен» ұғымының концептілік жүйесін құрайды. Олардың тілдегі танымдық көрінісіне фразеологизмдер, мақал-мәтел, ақын-жыраулар поэиясы, сонымен қатар сөздердің лексика-семантикалық топтары мен пожтикалық образды сөздер белсенді қызмет атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Маслова В.А. «Введение в лингвокультурологию». М.:Наука, 1984.
2. Когнитвиная лингвистика: концепций и парадигмы. Алматы: 1966
3. Манкеева Ж. «Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері». Алматы, 2001.
4. Қасым Б. «Когнитивтік лингвистика: Таным. Уәждеме» Алматы, 2013.
5. Бес ғасыр жырлайды. –Алматы: Жазушы, 1989.

МАХМҰТ ҚАШҚАРИДІҢ «ДИУАНИ ЛҰҒАТ-АТ ТҮРІК» СӨЗДІГІНДЕГІ КЕЙБІР МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БАЛАМАСЫ

Ә.Н. Самбаева
студент
assem.sambaeva@mail.ru
Б.С.Қарағұлова
ф.ғ.к., доцент
bkaragulova@mail.ru
Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ
Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. *В этой статье приведены сведения о жизни Махмуда Кашкари и о словаре «Диуани лугат-ат турик». Пронализирован некоторые казахские варианты пословиц и поговорок в словаре. А также делается анализ тюркским и казахским пословицам.*

Ключевые слова. *пословица, поговорка, туркология, словарь*

Abstract. *In this article information is driven about life of Makhmut Kashkari and about the dictionary of «Diuani luqat-at turik». Analised some Kazakh variants of proverbs in a dictionary. And also an analysis is done to the turkic and Kazakh proverbs.*

Keywords. *proverb, byword, dictionary, Turkic-speaking population, language, classification, net Turkic language, Kazakh language, dictionary, literature, tukology.*

Қазақ тілі туралы ғылым ешқандай негізсіз, сүйенішсіз өз–өзінен пайда бола қойған жоқ. Ол қалса әлемдік, қалса отандық лингвистика іліміне сүйенген түркология негізіндse, соның бір тарауы ретінде қалыптасып, дамып келеді. Ал түркология – бұл күнде бүкіл әлемге тараған әйгілі және түркі халықтарының тілдері мен әдебиетін, тарихы мен мәдениетін зерттейтін ғылым мәнінде қолданылады. Қазақ тілі туыстық сипаты жағынан да, типологиялық белгілері жағынан да түркі тілдері тобына қосылады. Қазақ халқы өзінің ұзақ ғасырлық тарихы бойында түркі халықтарымен қонысы, саяси, шаруашылық жағдайлары жағынан да тығыз байланыста болғаны сияқты оның тілі де сол халықтар тілдерімен өте жақын қарым-қатынаста болды. Түркология түркі халықтарының барлығына, соның ішінде қазақ халқы үшін де ортақ ғылым. Жеке түркі тілдері туралы ғылымдар, әсіресе қазақ тіл білімі түркологияның жеке салалары, оның құрамдық бөлшектері болып табылады. Сондықтан түркология тарихы мен қазақ тіл білімі тарихы бөлінбестік бірлікте қаралуға тиісті. Бұлар арасындағы қарым-қатынас жалпы мен жалқылар арасында болатын заңдылыққа негізделеді, бір-бірімен мыңдаған жолдар арқылы ұштасып жатады. Қазақ тілі туралы ғылым тарихын түркологиямен ұштастыра, бірлікте қарауымыз да сондықтан. [1]

Қазақ тіл білі мен түркология туралы сөз қозғалса ойымызға XI ғасырда, Қарахан дәуірінде жарық көрген Махмуд бин ал-XVсейн бин Махмуд ал-Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегі келеді. Түркі тілдерін классификациялауда М.Қашқари сол тілдің табиғи тазалығы

тұрғысынан, басқа тілдер әсерінің қаншалықты ықпал еткені тұрғысынан қараған. Осы тұста автордың қырғыз, қыпшақ, оғыз, тухси, яғма, чығыл, ырғақ, яруқ тілдерін «таза түркі» тілі деп танығанын ерекше атағанымыз жөн. Бұлардың ішіндегі қыпшақ тілі тобына қазақ тілінің де жататнын ескеру міндет. Махмут Қашқари кітабының басында бұл кітапты сол замандағы мәдениет дүниесі мұсылмандарға түрік ұлтын таныту, білдіру үшін жазғанын тілгек тиек етеді.[2] Сөздік шамамен 1073 жылы (сиыр жылы) жазылған. «Диуаниды» жазудағы Махмудтың негізгі мақсаты түркі тілінің мәртебесін жоғары көтеріп, оның араб тілінен ешқандай кемдігі жоқ екендігін дәлелдеу болған» дейді А.Н.Кононов. [3]

Мазмұны жағынан «Диуаи лұғат – ат түрік» сол замандағы түріктердің қоғамдық өмірі мен рухани дүниесінің сан алуан өзіндік сипатын әржақты қамтитын материалдарға толы. Сонымен бірге кітапта этнографиялық мәліметтер мен әдеби және мәдени мұраларға, географиялық және астрономиялық атауларға, тіл ерекшеліктері мен ғылыми зерттеулерге қатысты өте бай нақтылы мысалдарға сүйенген деректі мәліметтер келтірілген. «Бұл жағынан, - дейді профессор Әбжан Құрышжанов, - «Диуани лұғат–ат түрік » өзі әңгімелеп отырған лингвистикалық зерттеулердің әдейі құрастырылған хрестоматиясы тәрізді». Қашқари кітабына арнайы тәртіппен 6800 түркі сөздерін топтастырып, (110 жер-су атына, 40 ел мен тайпаға) араб тілінде анықтама-түсінік берген. Оған қосы 242 шумақ бәйіттер мен 262 мақал-мәтелді мысал ретінде пайдаланған.Бір ғажабы «Диуаниға» енген 875 сөз бен 60 мақал-мәтел қазіргі қазақ тілінде қаз-қалпында қолданылып келеді.

Қашқаридің еңбеген зерттеген ғалымдар өте көп. Ал тілдік тұрғыдан зерттеген ғалымдар В.В.Бартольд, В.А.Гордлевский, Т.А.Боровков, А.Н.Кононов, Ә.И.Фазылов, Х.Г.Нигматов, Т.М.Гарипов В.И.Асланов т.б. Ал қазақ тіл білімінде Н.Т.Сауренбаев, С.А.Аманжолов, А.Н.Ысқақов, Ғ.Ғ.Мұсабаев, Ә.Құрышжанов сынды ғалымдар зерттеген. Ғалымдар арасында кітаптың қай тілде екендігі туралы кереғар пікірлер болған. Кейбірі өзбек десе, кейбірі ұйғыр тілі дейді. Ал Ғ.Мұсабаев үйсін тілі, демек, қазақ тілінің ескерткіші дейді. [2]

Менің ойымша, «Диуани лұғат-ат түрік » сөздігін белгілі бір тілге теліп тастауға болмайды. Онда қазіргі түркі тілдерінің бәрінің де сол кездегі тілдік мәліметтері келтірілген. Сол себепті «Диуани лұғат-ат түрікті» түркітілдес халықтардың бәріне ортақ мұра деп танған жөн. Бұл кітап түркі тілдерінің бірінші салыстырмалы сөздігі және ең алғашқы филологиялық зерттеу. Сөздікте сол кездегі түркі тайпаларының тілдері тұңғыш рет ғылыми тұрғыдан жүйеленеді. Ондағы жеке сөздердің тек мағыналары ғана емес, этимологиясы да түсіндіріледі. Оған қоса ол сөздің қандай тайпаның тіліне тән екендігі анықталады. «Диуани хикметті » тек сөздік деп қарауға болмайды. Онда жеке сөздермен қатар ғасырда Орта Азияны тұрақтаған халықтардың ауыз әдебиетінің сан алуан үлгілері мен тарихының құнды деректері мейлінше мол. Қазақ тілі мен түркі тілдерінің арасындағы алтын көпірдің негізін нығайтып тұрған Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат-ат түрік» сөздігіндегі кейбір мақал-

мәтелдердің қазақ тіліндегі баламасы десем қателеспеген болар едім. Сөздікте бүгінгі таңда тұлғасы өзгерген мағыналас мақал-мәтелдер де, қаз – қалпында сақталған мақал-мәтелдер де бар. «Диуани лұғат ат-түрік » сөздігінде 262 мақал-мәтел мысал ретінде қолданылады. Бізге солардың барлығы бірдей жетпеген. Алайда, тұлғасы өзгергенімен, мағынасы өзгермеген кей мақалдар мен мәтелдер бүгінде қолданыста бар. Сол мақал - мәтелдерден мысал келтіре кетейін.

“Қашада лақ туса, арықта шөп өседі” дейді. Қазақтың “қой егіз туса, шөп басы айырық шығадысы”.

“Көрпеден артық көсілсе аяқ үсір”. Бұл кейін “көрпеңе қарай көсіл” деп жетілдірген.

Сөздікте «Қузда қар әскумас, қойда йағ әскумас» деп берілген мақал қазақ тіліне «құзда қар ерімес, қойда май ерімес» деп аударылса, бүгінде «құзда қар азаймас, малда май азаймас» деп қолданылады.

«Болдачы буғазу өкуз ара белгулуг». Мақалдың тікелей аудармасы «болатын өгіз бұзауында-ақ білінер». Уақыт езгісінен өте келе «болатын бала боғынан» болып өзгеріске ұшыраған. Бұл мақалмен мәнедес «болар бала бесікте бұлқынар, болар құлын желіде жұлқынар» деген нұсқасы да бар.

Біздің тілдік қолданысымызда «құрғақ қасық ауыз жыртар» деген мәтелдің сөздіктегі аудармасы « құрғақ қасық ауызға жарамас». Ал сөздіктегі нұсқасы «куруқ қашуқ ағызға йарамас».

«Тапұғ таш иарар, таш башығ иарар – Қызмет тас жарар, тас бас жарар» . Бұл мақалға сөздікте «қожайынының жақсылығын көрсе де, оның дұшпандарына жәрдем беретін адам» деп түсініктеме береді. Алайда қазақ тілінде берілген мысалдан мағынасы бөлек, тұлғасы ұқсас мақалдар кездеседі. Оған «тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады» немесе «Әңгіме бұзау емізер, бұзау таяқ жегізер» деген мақалдар дәлел бола алады.

Автор «салт, әдет» сөздерін түсіндіру барысында «ел қалыр, төрү қалмас» деген мақалды мысалға алады. Түпкі мәнін мемлекет қалса да, қалыптасқан жөн-жосық қалмас, алдыңғы адамдардың әдетін, салтын сақтауды діттеген адамға қарата айтылады деп түсіндіреді. Белгілі ғалым Асқар Егеубай «ел қалар, әдет қалмас» деп аударса, бүгінде тілдік нормада да, әдеби нормада да «ауру қалса да, әдет қалмайды» нұсқасы қолданылады. Бұл мақалдың бүгінгі таңдағы тілдік нормада да, әдеби нормада да қолданылатын нұсқасымен мәндес сөздікте тағы бір мақал бар. «Иыпарлығ кесүргүдін иыпар кетсе иызды қалұр – Жұпарлық қалтадан жұпар кетсе де, иісі қалар». Мағынасын Қашқари: «Байлық, дәулеті қолдан шығып кетсе де, бірдеңе іздестіргенде табыла беретін адамды айтады» деп түйіндейді. Демек, сөздікте тұлғасы ұқсаса да, айтқалы тұрған ойы бөлек мақалдар да кездеседі.

Істе басқалармен жәрдемдеспек жөн екендігін меңзей айтылған «иалңұс қаз өтмес» мақалының аудармасын «жалғыз қаз сайрамас» немесе «жалғыз қаздың үні шықпас» деп келтірсе, халық ауыз әдебиетінде тағы бір тармақ тіркесіп «жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпас» дейді.

«Ұлұғны ұлұғласа құт бұлұр» мақалы қазақшаға «ұлыны ұлықтаса құт болар» деп аударылса, бүгінгі баламасы «қарияны құрметтесе құт болар».

Ұқыпты болуға үндеп айтылған «көп сөгүтке құш қонар, көрлүг кішіге сөз келір» мақалының дәлме – дәл аудармасы «көп бұтақты ағашқа құс қонар, көрікті кісіге сөз келер». Кейін «ағаш ұшына жел тиер, көріктіге сөз тиер» деп жетілдірілген.

Махмұт Қашқари келтірген «мақса – тутнур, чалса – білнур» мақалын «шалса – тұтанар, ұғындырылса – білінер» деп тәржімаласа, кейін «шақпақты шақса – от тұтанар, сөз ұғындырылса – ой білінер» деп тұлғалық өзгеріске ұшыраған.

Аудармасы «көкке түкірсе, көзге түсер» болатын мәтелдің мәнін автор үлкендерге жамандық жасаса, өзіне де жамандық тиеді деп түсіндіріп, сөздікте «көкгэ сағурса, иузгэ тушур» деп келтіреді. «Аспанға түкірсе, жүзіне түсер» осы мәтелдің қолданыстағы варианты.

Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат - ат түрік» сөздігі XI ғасырда жазылса да, мазмұнындағы кей мақал - мәтелдер түп нұсқа күйінде сақталған, демек, бүгінгі таңда қаз-қалпында қолданылады.

«Алб йағыда, алчақ чоғыда». Бұл мақалдың қазақша баламасы – «батыр соғыста, қорқақ жанжалда».

«Ауыз жесе, көз уялар». Бұл да түркі халықтарына ортақ мақал. Оған дәлел сөздіктегі «ауыз» сөзіне анықтама беру барысында Қашқаридің келтірген мысалы. «Ағыз йесә, көз уйалур».

«Диуани лұғат ат-түрікті» оқып отырып, мақал - мәтелдер жинағында да, көркем шығармаларда да қазақтың сөзі ретінде берілетін «үлкеннің ауырлығы кішіге қалар» деген мақалдың түркі халықтарына ортақ мұра екендігін байқаймыз. Сөздікте «улуқ йағыры уғулқа қалыр» деп келтірілген.

Қазақта әккі, өте тәжірибелі екі адам бір-бірімен айтысып, дауласып,ерегісіп қалғанда айтылатын, айлакердің кез келген жайттан сытылып кететіндегін негізге алатын «аңшы қанша айла білсе, аю сонша жол білер» деген мақал бар. Бірақ қазақта деп жекелегенімізбен, жалпыдан жалқыға көшкен мақалдың түп төркіні түркі тілінде жатқандығы «Диуандағы» «учы неча ал білсә, азығ анча йол білір» деп келтірілген мысалдан байқаймыз.

Баланың ақыл, мінез-құлқы ата-бабсына, тегіне тартатындығын меңзейтін «ата баласы атаға тартып туар» деген мақал бар. Сөздікте «ата оғлы аташ тұғыр» деп келтіріледі. Екі мақалдың мағынасы да бірдей, құрылымы дәл сол қалпында сақталған.

«Алымчы – арслан, берімчі – тышқан – Алушы – арыстан, беруші – тышқан». Қарызын талап етуші адам құдды арыстанға, ал төлем төлеуші қорыққанынан тышқанға ұқсап кетеді. Бұл мақал соларға арнап айтылған.

Махмұт Қашқари аш адамның алдына келген астың барлығн таңдамай жей беретіндігін, ал тоқ адамның ас талғайтынын түсіндіріп, «Ас нә йіməс, тоқ нә тіməс» дейді. «Аш не жемес, тоқ не демес» деп аударылып, сол күінде қолданылады.

«Кіші аласы ічтін, иылқы аласы тыштын - Кісі аласы ішінде, жылқы аласы сыртында». Бұл мақал өзі жағымды көрініп, жан дүниесіндегі жамандық пен арамдықты жасыратын жандарға айтылады.

Қазақ халқы «қонағын Құдайындай күтеді». Сөздіктегі «ума келсә қут келур» мақалы бұл қасиеттің түркі халықтарының барлығына тән екендігіне дәлел. «Қонақ келсе , құт келер» деп аударылады.

«Азын кіші нәңі нәң санмас – Бөтен кісінің малы мал саналмас». Бұл мақалдың да мағынасы да, тұлғасы да өзгеріссіз қалған.

«Инабатты қонақ үй иесін құрметтер» деген мақалдың «Түркі сөздігіндегі» нұсқасы «ендук ума еулікні ағырлар».

«Андыз болса, ат өлмес». Кептірілген тамырды ұнтақтап, ауру аттың тұмсығына сепсе, жазылып кетеді. Бұл мақал жолаушыларды жолға шығарда жабдығын түгендеп жүруге үндеп айтылады. Автор «андуз болса, ат өлмәс» деп ұсынған.

Адамға ізетті болуға бағдар беретін, жаман қасиеттерден аулақ болуға шақыратын «итке уят бітсе, өлексе жемес» деген мақалдың түп негізі түркі тілінде екенін «Түрік сөздігіндегі» «итқа увут етсә, улдан иемес» нұсқасы дәлел.

«Беш ернәк туз ермәс». Бұл мәтел адамдар әр алуан болады деген ойды алға тартады. Қазақ тіліндегі баламасы «бес саусақ бірдей емес».

Ертеде түркі халықтарының барлығы Ұмай анаға табынатын болған. Содан «Умайқа табынса, оғул болур» деген мақал дүниеге келген. «Ұмайға табынса, ұлды болар».

«Ет тырнақтың әзірмәс» деген мәтел де қазақ тілінде сол қалпында колданылады. «Ет тырнақтан ажырамас»

«Тай ататса ат тынур, оғул ерәрсә узік кәлір - Тай өссе ат тынығар, ұл өссе әке тынығар» Мақалдың мәні мен мағынасы, түрі мен тұлғасы қаз-қалпында сақталған.

«Қулақ ештісә, көңул білір, көз көрсә, уәзік кәлір». Бұл мақалдың алғашқы сыңары дәл осы қалпында сақталып, екінші тармағы жойылып кеткен. «Құлақ естісе, көңіл білер».

Бір істің шешімі, түйіні болмау мүмкін емес, кез келген тығырықтан шығар жол табылады. Осы мағынаны білдіретін «қайнар өкуз кәчіксіз болмас» деген мақалдың «асау өзен өткелсіз болмас» нұсқасы тілдік қолданысқа ие.

Қазақ тіліндегі «көсеуі ұзын болса, қолы күймес» мәтелі Махмұт Қашқари еңбегінде «көзәгу узун болса, елік көймәс» деп беріледі.

«Қорқмышқа қош көрінур – Қорыққанға қос көрінер». Мақалдың тұлғасы мен мағынасы алғашы күйінен өзгермеген.

«Мақал – сөздің мәйегі» дейді қазақ. Ал сол мақалдың түп төркіні туралы не білеміз? Халық даналығы дейміз ғой. Бірақ халық даналығының шығу тегі түбі бір түркі тілі екендігін білуміз міндет. Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат-ат түрік» сөздігіндегі құнды деректер бүгінгі күнге дейн мәнін жоймаған. Әсіресе, сөздікте қолданылған мақал - мәтелдер қазіргі таңда қаз - қалпында сақталып, қолданыстан шықтапағаны таң қалдырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:
1. Қордабаев. Т .Түркология және қазақ тіл білімі. -Алматы: Санат, 1998.
2. Досмұхамедұлы. Х .Таңдамалы. – Алматы: Ана тілі, 1998.
3. Қашқари. М. Түбі бір түркі тілі . – Алматы:Ана тілі, 1999.
4. Қашқари. М.Түрік сөздігі. I, II, III том. - Алматы: Хант, 1997 .
5. Этимологиялық сөздік
6. Кейкін. Ж. Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі. – Алматы:Өлке, 2002.

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ТІЛДІК ТҰЛҒА МӘСЕЛЕСІ

Қ.М. Айнадин
студент
Б.Қ. Мұратбек
ф.ғ.к., доцент
Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ
ak-korkem@mail.ru

Аннотация. *В данной статье рассматривается языковая личность А.Кекилбаева. Были приведены примеры с его творчества.*

Абиш Кекилбаев своим творчеством не только и не просто погрузил нас в богатейший арсенал родной речи, но и возвысил ее, тем самым подняв планку возможностей казахского языка на еще никем не взятую высоту. Сегодня, если взглянуть с той вершины, куда писатель Кекилбаев вознес родную речь, невольно замечаешь, как благодатно расширился ее горизонт, как велики и многогранны ее возможности.

Ключевые слова. *языковая лчность, когнитивизм, речь.*

Abstract*. This article discusses language identify A. Kekilbayevs. These are examples with creativity.*

Abish Kekilbayev their creativity not only and not simply loaded us into a rich arsenal of the native language, but also exalted it, thereby raising the bar in the Kazakh language capabilities has not yet been taken hide. Nowadays, we can sea the great opportunities and garrisons of Kazakh language cause of A. Kekilbayev's creativity and feature to our language.

Keywords. *linguistic personality, cognitivism, speech.*

Қазақ ұлттық мәдениетінде шығармалары арқылы өзінше бір көркемдік әлем қалыптастырып, халқымыздың байырғы сөз өнерін терең игеріп, жаңаша түрлеген сөз зергерлері де, қоғам қайраткерлері де аз емес. Сондай тұлғаның бірі - Әбіш Кекілбаев.

Тіл құнарын терең игеріп қана қоймай, оны тамаша түрлендіре де білетін сөз зергерінің ойшылдық стихиясы басым. Ойшыл қаламгер көркем сөз кестелерін көңіл аулар қызыл-жасыл бояу ретінде емес, өзіне тартып барып, өзегін тануға өзгеше жолбасшы ретінде пайдаланады. Ол үшін сөз зергерлігі мен ой тереңдігі екі түрлі катергория емес, тұтас бір болмыс. Сондықтан да көпшілік оның сөзі мен ойын бірдей жақсы көреді. Әбіш Кекілбаев шығармаларының шырайы –оптимистігі мен өміршеңдік рухы. Жылағанмен қоса жылап, жасыққа жеңгетайлық жасауды емес, шикіні ширату мен мықтыны мадақтауды мұрат тұтады. Тақырып маятнигі мәңгүрттік пен мәрттік арасындағы кең амплитудада еркін тербелгенімен, ат байлары айқын: адамгершілік, адалдық пен әділдік, тазалық пен тектілік.

Ә.Кекілбаев шығармаларының тілдік қолданысы мен тілдік, стильдік ерекшеліктерін, ондағы дүниетанымдық лексиканың қолданысына тоқталу жалпы ана тілін қолданушы ретіндегі Ә.Кекілбаев тұлғасы айқындала түспек.

Бұл қазіргі орыс тіл білімінде зерттеліп жүрген тілдік тұлға ұғымымен тікелей байланысты. Бұл әрі кең мағынасында жалпы тілдің тіл ретіндегі жеке тұлғалық ерекшелігін, тіл ретіндегі мүмкіндігін анықтауға, тілдің ұлт тілі ретіндегі өзіндік сипатын нақтылау, әрі жеке тілді қолданушының тілдік байлығын, тілдік қолданысындағы шеберлікті дәлелдеу үшін қажетті тілдік зерттеу бағыты болып табылады.

Тілдік тұлға мәселесі – когнитивтік тұрғыдан зерттеу нысаны ретінде алынатын жаңа түсінік. Тіл білімінде антропоөзектік бағыттың белең алуымен байланысты қалыптасқан ұғымның бірі әрі бірегейі осы тілдік тұлға ұғымы. Термин қалыптасуы жағынан екі мәселенің басын қосады: тіл және адам (тұлға). Термин тілдік бірліктер мен оған адамның қатысын көрсетеді. Тіл білімінде тілдік деректердің адамға қатысын «антропологиялық лингвистика» аясында қарастыратын жаңа сала пайда болды: «жалпы тілдік деректер адамның қатысымдық әрекетін, ойлау жүйесін анықтау мақсатында талданып, оның жалғасын құраған тарихи ізденістер мен жеке тұлғалық, халықтық әрі жалпыадамзаттық мәліметтерді толықтыруға ат салысатындықтан, бүгінгі тіл ғылымы адам мен қоршаған әлем заңдылықтарын танып қабылдауға ұмтылатын, тілдік фактілерді де сол танымдық үдерістің ұшқыны деп қарастыратын сала ретінде ұғынылады»[1,147-б.]. Тіл біліміндегі антропоөзектік парадигма бірінші орынға адамды (тілдік тұлғаны) шығарады да, ал тіл адам танымын құрастырушы сипатта қарастырылады [2,40-б.].

Бір қарағанда, «тілдік тұлға» термині өз-өзінен түсінікті көрінеді. Тілдік тұлға – белгілі бір тілде сөйлейтін, жазатын, ойлайтын субъект, сол тілдің сөздік құрамын еркін игерген, қоршаған әлемді сол тілде танитын тұлға, тілді тасымалдаушы адам. Әрине, тілдік тұлғаға берілетін мұндай сипаттама барынша жалпылама, үстірт екені түсінікті. Зерттеулерге қарасақ, тілдік тұлға ұғымының жалпығылымдық терең негізі бар екенін көреміз.

Тілдік тұлғаны қалыптастыратын белгілі бір ұлттың дүниетанымына, ұзақ ғасырлық философиясына, әлемді өзіндік тұрғыдан қабылдау тәсіліне, этикалық және адамгершілік құндылықтарына негізделеді. Мәтін арқылы көрінетін тілдік тұлға болмысы - аса күрделі құрылым, аталған факторлардан туындап отыратын көптеген құрастырушы сыңарлардан тұрады, атап айтқанда, олар: әлеуметтік-этикалық, психологиялық және эмоционалдық компоненттер. Тілдік тұлға өзінің дискурсы арқылы сөз саптаулары, қойған мақсаттары мен уәждемелері негізінде айқындалатын ұғым.

Зерттеушілер көркемдік мән, тілдік тұлға ұғымын оның жүйелілігімен тығыз байланыстырады. Әр тілдің жүйелі болуы сол тілдің тілдік тұлға, жеке тіл ретіндегі даралық қалпын, бейнесін дәлелдей алатындығын атап көрсетеді. Яғни, жүйеліліктің қажеті тілдің тіл ретінде өмір сүруі үшін бірден-бір белгісі екендігін негізге алады. Біздің ойымызша, көркемдік мән болуы үшін тілде өзіндік қалыптасқан сөзжасам

жүйесі, тілдік қолданыс жүйесі болуы керек екендігіне дау жоқ. Себебі, әр жазушы, әр көркемөнер иесі сол халықтың тілі негізінде ғана өзіндік сөз қолдану ерекшелігін жасай алады.

Зерттеуші Ю.Н.Караулов өз еңбегінде тілдік тұлға ұғымына былай анықтама береді: «...тілдік тұлға тілде(мәтіндерде) және тіл арқылы танылатын тұлға, өзінің негізгі сипаттары жағынан тілдік құралдар базасында қайта толықтырылған тұлға»[3,38-б.]. Демек, жеке жазушы шығармаларының тілі ұлт тілінің негізгі көрінісі, соның нәтижесінде шыңдалған шеберліктің жемісі болып табылады. Яғни, ұлт тілін тани отырып, жеке тұлға тілінің шеберлігін түсінуге, жеке тұлға тілінің ерекшеліктерін тани отырып, жалпы ұлт тілінің өзіндік сипатын тануға, тілдік құрылымы мен лексикалық қабатындағы, сөзжасам жүйесіндегі заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік береді.

Тілдік тұлға тұрғысынан келгенде қазақ тілінің байлығы, сөз қолданысының ерекшелігі біршама жеткілікті Ә.Кекілбаев сынды жазушы шығармаларын, оның шығармаларының тілін зерттеу өте орынды. Мысалы: *«Ине жұтқан тазыдай Ханбалық пен Петербордың арасында кезек қыңсылап, қоңтайшының жүрісі –анау»*. Сойлемдегі *ине жұтқан тазыдай* деген теңеудің қолданысы іс-әрекет иесін бейнелеп, сөйлемнің көркемдік мәнін ашып тұр. Бұл қолданыс арқылы жазушы өлуге жақын қалған образдың бейнесін сомдаған.

Жеке тұлға тілінің өзіндік қырлары арқылы жалпы ұлт тілі ғана емес, жеке тұлғаның ішкі әлемі жан-жақты ашыла түседі. Осы тұрғыдан, тілдік тұлға ұғымы жеке адамның ішкі әлемі, оның тіл арқылы берілген нұсқасы болып табылады. Демек, Ә.Кекілбаев шығармалары тек ұлт тарихы, ұлт танымы ғана емес, оның жеке жазушы ретіндегі тұлғалық бейнесі де айқындала түседі. Осы арада дәлел ретінде мысал келтіре кетсек: ... *тіпті, қыбыр-қыбыр жүрісі де өмір емес, жай әншейін жартыкеш, жанбағыс, итшілеген құр әуре-сарсаң*(Дала балалары, 2т.160-б.). Жартыкеш – бүтін емес, сынық, ойық [4,114-б.]. Бұл сөйлемдегі *жартыкеш, жанбағыс* тіркесі бұрын-соңды Ә.Кекілбаевқа дейін қолданылмаған. Себебі, кез келген қазақ тілін қолданушының немесе қазақ жазушысының тілінен мұндай тіркесті жиі кездестірмейсіз. Тіпті, жоқ деп айтуға болады. Осы сөздерді өзара үйлесіммен тіркестіре отырып, жазушы әдемі сөз қолданыстарын жасап, жаңа тіркестер қалыптастырған.

Нәтижесінде, алдымен сөйлемдегі ойды көркемдетіп жеткізіп тұр. Оның көркем болуына себеп – аталған қолданыс алдымен тіркес түрінде жасалғандығы. Екіншіден, бұл тіркес ауыспалы мағынасында белгілі бір мағынаны білдіріп, тілдің эмотивтілігін мазмұнды беруге қызмет етуіне ұйытқы болып, көркем шығарма тілінің талабына сай, көркемдік деңгейді сақтай отырып қолданып тұр. Жазушының әлемге, қоршаған ортаға деген көзқарасын кейіпкердің ішкі толғанысын суреттеу кезінде пайда болған тіркестен көре аламыз. Күнделікті өмірдің күннен-күнге нашарлап бара жатқанын, тіршіліктің нашарлағанын автор қолданысындағы сөзден көре аламыз.

Г.Е.Имашева тілдік тұлға қалыптасуының төмендегідей алғышарттары болатындығын баяндайды: 1) Ұлттық тәрбие (отбасылық тәрбие); 2) Ұлттық үлгідегі өлшемдер (қабылданған, қабылданбаған құндылықтар); 3) Мәдени ақпарат (салт-дәстүр, әдет-ғұрып); 4)Рухани сана (дін қағидалары); 5) Үлгі тұтатын тұлғалар(Абай, Шоқан, т.б.); 6) Озық білім жүйесі; 7) Тектілік интеллектісі [5,7-б.].

Тілдік тұлғаның айқындалуы тілді қолданушының шешендігімен, тілдік шеберлігімен де байланысты. Адам тілдік қазына мен шешендік өнерді терең меңгергенде елге танымал тілдік тұлға дәрежесіне көтеріледі. Шешендік -қазақ халқының ұлттық ерекшеліктерінің бірі. Қазақ халқы бейнелі, астарлы, тұспалдап айтатын шешендік сөздерді терең меңгерген. Шешендік өнер дарыған тұлға Отаншыл, елінің салт-санасын, әдет-ғұрпын жетік білетін ұшқыр ойлы, «орақ ауыз, от тілді» болып келеді. Ол халқының басынан өткерген мұң-зарын, арман-тілегін, өмірлік құндылықтарын түйіндеп айтып береді. Бұл елге танымал тілдік тұлға дәрежесіне көтерілуіне бірден-бір себеп болады. Жеке тұлға тілінің өзіндік қырлары арқылы жалпы ұлт тілі ғана емес, жеке тұлғаның ішкі әлемі жан-жақты ашыла түседі. Осы тұрғыдан, тілдік тұлға ұғымы жеке адамның ішкі әлемі, оның тіл арқылы берілген нұсқасы болып табылады

Демек, Әбіш Кекілбаев шығармаларынан тек ұлт тарихы, ұлт танымы ғана емес, оның жеке жазушы ретіндегі тұлғалық бейнесі де айқындала түседі. Ойымызды нақтылап, мысалдар келтіре кетейік. Мысалы: *Оның тұңғиық жанарында қуаныш та, мұң да, ақжарылыс та, абыржушылық та емес, олардың бәрінен де терең, бәрінен де жұмбақ, бұрын бұл жан баласынан көрмеген бір тұңғиық тосын сыр тұнып тұр.* Осындағы *ақжарылыс* сөзінің жазушының контекске сәйкес қолданған өзіндік сөз жасау мәнері. Халықтың тілінде «ағынан жарылу, барын айту» деген ұғымдар бар екені рас. Дегенмен аталған сөз қуаныш сөзінің орнына қолданылып, сөйлемге ерекше бір ажар беріп тұр.

Ә. Кекілбаев: «Бірі бастап берген әңгімені екіншісі қостай жөнелгенде, тоты құстың қауырсынындай құлпырып, аяқ астынан ажарланып жүре беруші еді. Сол үшеуінің аузының дуасындай бірлік бергенде, қазақтың жұлдызы қалай-қалай жарқырар еді?! Қандай қиын түйінде де Әйтеке бауыздап, Қазыбек ұшалап, Төле мүшелеп берер еді. Қандай қиқар даукесің де Әйтеке айтқанда құлақ аспасқа, Қазыбек айтқанда қоштамасқа, Төле айтқанда «төресі осы» деп жығыла кетпеске жағдайы жоқ-ты. "Әйтеке жарып, Қазыбек қазып, Төле тауып айтады" деген сөз осыдан қалған екен. Үш арысты қазақ сөйлетіп қойып, қақаған қаңтарда арқар сорпасын ішкендей бусанып, тал бойы түгел еріп, балбырап отырар еді-ау?» деп тіл кестесін танытып, дәлелдей түседі.

Әр жазушының өзіндік тіл қолданысындағы, сөз саптау мәнеріндегі шеберлігі, стильдік ерекшелігі болатыны белгілі. Өзінің шығармашылық тұлғасымен де, адамдық болмысымен де, елден ерек тұлға-тұрпатымен де қазақ деген тағдыр-талайы талқыға түскіш "құдайдың сүйген құлының" табиғатын таныта алатын, көп азулының шамына тигіш осы бір ұлттың сырбаздығы мен тектілігін, кірпияздығын, соған қарамастан кең қолтық кеңдігі мен замананың жазылмаған заңдарына сия бермейтін шектен тыс

сахилығын бір бойына жинаған, Маңғыстау деген өңірде дүниеге келгені өзіне бек жарасатын қазақтың біртуар перзенті, «Айдаса қойдың көсемі, Сөйлесе қызыл тілдің шешені, Ұстаса қашағанның ұзын құрығы, Қалайыланған қасты орданың сырығы» (Қазтуған, «Мадақ жыры») Әбіш Кекілбайұлының тілдік әлеуеті, қазақтың сөз қазынасындағы әрбір дүниені орнымен қиыстыра білудегі ешкімді қайталамайтын, ешкімге қайталата алмайтын хас шеберлігі тіл өнеріндегі бөлекше әлем деуге татиды.

Қорыта келе, Ә.Кекілбаев сынды дара тұлғаның тілдік арсеналы мен раурсы кең,әсіресе, ұлттық ментальділікті танытанын сөз,сөз тіркестерін жиі қолданатын сөздік қоры мол жазушының тілдік тұлғасын танудың да танытудың бір парасы осы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Оразалиева Э. Когнитивті лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. Ғылыми монография. -Алматы: Ан Арыс, 2007. -312 б.
2. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері. // Тілтаным, 2001. №4.-39-44 бб.
3. Караулов Ю.Н. «Языковая личность» // Русский язык: Энциклопедия.-М, 1986.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: Тілтаным. 15 томдық. 6-том. Д-Ж. – Алматы, 2007.
5. Имашева Г.Е. Міржақып Дулатұлы шығармашылығындағы «Ғаламның тілдік бейнесі»: -10.02.02: филол.ғыл.канд.дисс.автореферат.- Алматы, 2007.- 31 б.

ҚАЗАҚ ТҮСІНІГІНДЕГІ «ҮШ» САНЫНЫҢ КОНЦЕПТІСІ

Г.С. Сырым
студент
Guljihan98@mail.ru
Г.С. Обаева
аға оқытушы, магистр
Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ
gso72@mail.ru

Аннотация. *В этой статье анализируется понятие о цифре «три» и связанные с этим же цифром фразеологизмы. А также приведены примеры пословицы и поговорки Обзор к старым традициям казахского народа.*

Ключевые слова. *Три, понятие, фразеологизмы, религия, пословица.*

Abstract: *This article analyzes the concept of the number "three" and associated with the same numeral idioms. And examples of proverbs and sayings. Browse to the old traditions of the kazakh people.*

Keyword. *Idioms, number "three", religion, proverb.*

Қазақ ауыз әдебиетінде «үш» – өте қасиетті сан, бұл санның ерекше саналуы көнеден келе жатыр. Бұл сан халқымыздың ұлттық болмысына, санасына, салт-дәстүріне әбден сіңіп кеткен.Қазақ тілінде «жеті» тәрізді көп айтылмағанмен «үш» санының да ала-бөле қолданылатын жерлері бар.Ертегілерде: «Біреудің үш баласы болыпты»немесе «...хан үш қайтара сұрапты »деген сияқты фразалар жиі кездесіп отырады. Күнделікті өмірде де «үш» саны айрықша, жиі қолданып отырады.

«Жан алу», «жан беру» сияқты дәстүр көп елдерде болған. Бұл әдет қазақтарда болды.Ертеде бірдемеге "жан беруге" тура келсе,өлген бір ардақты кісінің (еркек кісінің) моласына барып,одан «үш» рет айналып: «Жалған айтсам осы кісінің аруағы ұрсын» деп қарғанған;ол кезде жан беруші айыпқа тартылған кісі емес, ол кісінің «үш ата» алыстығы бар жақын туысы болу шарт болған. Туысқандығы үш атаға жеткен кісінің өзі әшкереленіп, жаман қылығы жұртқа аян,сенімсіз болса ғана айыпқа тартылған кісінің басқа туысы(бірақ үш атадан бері болмау керек)жан беретін болған.(Қазақта болған бұл салтты (Н.И.Ильминский өзінің «Материалы к изучению киргизского наречия» дегенінде келтірілген).

«Үш» сөзімен байланысты ойын аты ырым, салт, түрлі сенім, жыл маусымы (кей халықтарда ай аттары) тәрізді сөздер бар. Қазақта «үш табан» деген-асық ойынының бір түрі. Қырғызда «ордо» деген балалардың асық ойынныда үш-пен келетін сөз тізбектері (синтагмалар) бар. Ұйғыр тілінде бұрынғы уақыт жылдың үшінші айын «үшінді» ай деген. Жыл айларын осы ретпен санау түркі елдерінде де болған. Мұсылман елдерінің ауыз бекітетін «Ражаб», «Шабан», «Рамазан» айларын басқа айлардан бөліп алып, айрықша «үш айлар» деп атаған. Шағатай тілінде «үш» деген жақыг туған қаны бір туысқан деген ұғымды берген. [1, 183-б.]. Сонымен қатар халықтық шығармаларда, фольклорлық мұраларда сандық ұғымның көрініс табатынын «Жүсіп – Зылиқа» дастанынан да көреміз. Шығармада Зылиханың Жүсіпті түсінде көріп ғашық болғандығын: Жатады үш күн, үш түн тағам татпай, Бір ауыз еш адамға жауап қатпай. Әйтеуір тіршілік бар, рахаты жоқ Ах, дейді анда-санда тыныш жатпай, – деп суреттейді. Жүсіп Зылиханың түсіне үш рет кіреді. Жалпы дастанның бойында үш саны он бір жерде ұшырасады екен [2,184-б.]. Сонымен қатар қайтыс болған адамның “үшін беру” деген ұғым қалыптасқан. Мұны ғылымда былайша түсіндіреді: адам өлгеннен кейін денеден бөлініп шыққан шыбын жан тәнді қимай, үш күнге дейін оны айналып жүреді екен. Және өлі денедегі биологиялық процестер әлі үздіксіз жүріп жататындықтан, осы кезде адамның сақал-мұрты, шашы, тырнақтары өседі. Молда өлген адамның денесін жуып, жаназа дұғасын оқығаннан кейін барып ғана жан тәнмен толық байланысын үзіп, тәннің сезімталдығы толығымен доғарылады екен [3, 27-б.]. «Христиан әлемі «үш» санын тікелей Құдаймен байланыстырады. Олардың ұғымынша, құдай – баласы – қасиетті рух «үштігі» арқылы тіршілік сақталып тұр [2, 185-б.]. Сондай-ақ тілімізде үш сан есімінен келетін культтік фразеологизмдер де баршылық. Бұлардың бәрі ескі салт-дәстүрге қатысты болып келеді. Олар: үш жұрт (жігіттің үш жұрты бар: өз жұрты; қайын жұрты; нағашы жұрты); үш қазына (ер қазынасы – жүрген із; ел қазынасы – көрсе көз; тіл қазынасы – ескі сөз); үш із (бала – артта қалған із; бақыт – ұзатылған қыз; байлық – қолға ұстаған мұз); үш арсыз (ұйқы, тамақ, күлкі). Осылардың қатарына үш дана, үш арыс, үш қат, үш жамандық, үш асыл т.б. фразеологизмдерді жатқызуға болады. «Үш қайнатса сорпасы қосылмайды» деген фразеологизм берекесіздік, бірікпеушілік деген

мағынада; «үш ұйықтаса түсіне кірмеген» тіркесі көңіліне де алмаған, ойына кіріп-шықпаған деген мағынада айтылады. Ал осы фразеологизмдерде неге үшті қолданған, неге төрт, бес емес деген сұрақ туады. Бұл сұрақтарға жауап әлі нақты беріле қойған жоқ [4, 146-б.

1.2. Киелі үш санымен байланысты ұғымдар.

Қазақ халқы тілге бай. Әр сөзін талдай білген, әр сөзіне мән берген халық. Қазақ үшін әр сөздің ғана емес, әр санның өзіндік қасиеті, шариғатқа қатысы, тәрбиелік мәні, саналы орны болған. Расында Қазақ бір санынан бастап, әр санның қадірі мен қасиетін салмақтап, өзіне тән ерекшелігін саралай білген, орнына, маңызына сай қолданған. Әр санда өзіндік ие болатынын мақсаты мен мағынасы болатынын сезе, түйсіне білген.

Мәселен «үш» санының қадір-қасиетіне көз жүгіртсек .

Мысалы қазақ үш санының байламдарын былай түйіндеген:

Үш көз: Су анасы – бұлақ, жол анасы – тұяқ, сөз анасы – құлақ

Үш тоқтам: Ақыл – арқан, ой - өріс, адам – қазық

Үш қасиет: өліде – аруақ, малда – кие, аста – кепиет

Үш талғам: мейірім – сауап, жақсылықтан шарапат, жамандықтан кесепат

Үш жүз: Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз

Үш би: Қазыбек би, Төле би, Әйтеке би

Үш тәтті: жан тәтті, жар тәтті, мал тәтті

Үш қуат: ақыл, жүрек, тіл:

Үш із: бала, байлық, бақыт – білім

Үш ғайып: қонақ, несібе, ажал

Үш алыс: жер мен көк, жас пен кәрі, жақсы мен жаманның арасы

Үш арсыз: күлкі, ұйқы, тамақ

Үш байлық: денсаулық, ақ жаулық, он саулық

Үш қазына: Ер қазынасы – жүрген із,

Ел қазынасы – көне сөз,

Тіл қазынасы – ескі сөз

Үш мақсат: Саудагер мақсаты – ұту, жол мұраты – жету, дау мұраты – біту

Үш үміт: жазылам деп науқас үмітті, байимын деп кедей үмітті, кетем деп қыз үмітті

Үш қадірлі: ырыс, бақ, дәулет

Үш қадірсіз: жастық, денсаулық, жақсы жар

Үш кемшілік: атың шабан болса – жалғанның азабы, алғаның жаман болса – дүниенің тозағы, балаң жаман болса – көрінгеннің мазағы.

Қазақ ұғымында осы күні басталған істің бәрі де сәтті болады деп сенген. Аптаның үшінші күні, яғни сәрсенбінің сәтті күні деп сапарға шығатын болған. Қазақ халқынан өзге де ұлттарда үш саны қасиетті болып саналған. Бір мен екінің қосындысы ретінде қандай да бір істің бастамасын да, жалғасын да білдіреді. Қытайларда үш саны біраз құбылыстың символикасы болып табылады. Жарықтың үш көзі – Жұлдыз, Күн, Ай. Үш бастау – Аспан, Жер, Адам. Отбасының үш элементі – еркек, әйел, ұрпақ. Үш саны қытайлардың түсінігінде Марс арқылы басқарылады және жалынға теңеледі.

Бала тәрбиесіне байланысты салт-дәстүрдің бірі – 3-4 жасқа келген ұл баланы атқа мінгізу. Алдымен ағаштан ашамай-ер жасалған. Осыны жуас құнанға ерттеп, баланы мінгізіп байлап қойған. Тізгінді балаға ұстатып, бір адам құнанды жетектеп, ауылды айналдыра жүргізіп, жиналып тұрған үлкендерге сәлем бергізетін. Әйелдер баланың атқа міну құрметіне шашу шашқан. Ересек балалар таймен жарысып, бірімен-бірі күресіп, түрлі ойындар ойнаған. Балаға ат қою бала дүниеге келгеннен кейін атасы мен әжесі немесе ауыл ақсақалы балаға ат қояды. Ат қоюшы адам баланың құлағына: «Сенің атың…» деп үш рет қайталайды.

Үш санына байланысты мақал-мәтелдер

1.Досыңды үш күн сынама, үш жыл сына.

2.Жұмысқа үш жылда үйренеді, жалқаулыққа үш күнде үйренеді.

3.Ат баспаймын деген жерін үш басады.

Үш санының қасиетін барша халық бағалаған. Қазақ қауымы ұлт болып ұйысып, ел болып еңсе көтергенде отбасылық үштікті негізге алған. Отбасы үштік бірліктен құралған. Әке мен шеше және бала. Кадимги уш ошақтың буты бар7

Үлкендер шүйіркелескенде «Ошақтың үш бұтындай емеспіз бе?» деп жақын тартады. Үштікті халық бірігудің негізіне жатқызған. «Үйірімен үш тоғыз», «Үш жүздің баласымыз», «Ер кезегі үшке дейін».Нәрестенің дүниеге келген құрметіне арналатын салт дәстүрдің бірі шілдехананың да үш күн, үш түн бойы күзетуінің де себебі бекер емес. Яғни жаңа босанған ана мен жас нәрестені назардан ты қалдырмай, сыртқы кері әсерлерден қорғау сенімінен туындаған ырым. Қазақ ұғымында осы күні, яғни аптаның үшінші күні басталған істің бәрі сәтті болады деп сапарға шығатын болған. «Үшті» құрметтеу ислам дінінде де бар. Мәселен, қасиетті «Ыхылас» сүресі, кез келген аятты оқығанда үш рет қайталанып отырады.

Корыта келгенде, «Үш – жаратылыс дамуының алғашқы баспалдағы немесе даму заңдылығы «үштен» бастау» алады деген ойдың дұрыстығына күмән келтірмеген жөн. «Санның да киесі бар» деген қазақ. Сол себепті қазақ санасында қалыптасқан үш санына байланысты ұғымдардың мағынасын білуіміз міндет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. І.Кеңесбаев Қазақ тіл білімінің мәселелері -Алматы: Арыс, 2008.
2. Әбдуов М.І. Қазақтың діни эпосы. Діни эпостың типологиялық және поэтикалық мәселелері: Монография. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2006. – 254 б.
3. Парасат, 2006, №4. -23-24 б.б.
4. Н.Сауранбаев және қазақ тілі білімі. Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы, 2000. – 253 б.
5. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы: Ана тілі, 2004.

Мазмұны

1.	**С.Б. Қуанышбаев**	Алғысөз.....	3

II СЕКЦИЯ

Тіл біліміндегі дәстүрлі бағыттар мен жаңа үрдістер

2.	**Ш.Б. Сейітова**	Кейбір этнотұрақты тіркестердің рухани құндылығы (Шығыс Қазақстан аймағы материалдары негізінде).....	4
3.	**С.С. Сейтенова**	Бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу мәдениетін қалыптастыру мәселелері.....	10
4.	**Г.Баялиева**	Ноғайлы дәуірі мұраларының лексика-грамматикалық сипаты.....	15
5.	**А.М. Абасилов** **Ж.Қ. Кеңес** **А.Е. Төлеген**	Қазіргі сөз қолданысында ұшырасатын келеңсіздіктер.....	20
6.	**К.О. Өмірбаева**	Оқу үрдісінде көркем мәтінді лингвистикалық талдау әдістері.....	25
7.	**А.А. Қасымова** **Нергис Бирай**	Салыстырмалы қазақ және түрік тілдеріндегі қалып сөздер.....	30
8.	**Б.А. Төлегенова**	Тіл мәдениетін жетілдіру – басты парыз.....	34
9.	**Н.Ж. Бекеева**	Кәсіби тілдік құзіреттілікті қалыптастыруда болашақ маман мүддесінің қамтамасыз етілуі...	38
10.	**Ж.У. Калимова**	Семантические особенности имен собственных в английском языке	42
11.	**А.Т. Акишева**	Речевые (текстовые) тактики в жанре интервью	49
12.	**Н.А. Екибаева** **А.Х. Сатышева**	Использование видеоматериалов в обучении слогам английского языка.....	54
13.	**Б.З. Ахметова** **А.Е. Ибрагим**	Топонимия Костанайской области: ассоциативный анализ.....	58
14.	**Б.З. Ахметова** **А.Е. Ибрагим**	Лексико-семантическая особенность годонимов г.Аркалыка Костанайской области	63
15.	**А.С. Даулетова** **М.Ж. Умбетова**	Есімшелердің қалыптасу тарихы.....	68
16.	**Э.М. Самекбаева**	Фразеологиялық компаративтердің теориялық мәселелері.....	74
17.	**С.Қ. Түсіпбаева**	Тілдік тұлғалар шығармашылығындағы ой үндестігі.....	80
18.	**Г.Р. Налибаева** **К.А. Исентаева**	Жеке тұлға қалыптастыруда үштілділіктің маңызы.....	91
19.	**Н.Ә. Кенжебекова**	Бастауыш сынып оқушыларын мәтінмен жұмыс жасауға дағдыландырудың тиімді жолдары.....	95

20.	**А.С. Хибадуллина**	Қазіргі қазақ публицистерінің негізгі тақырыптары мен тілдік стильдік ерекшеліктері.....	100
21.	**Ә.Т. Тұрғалиева А.Қабдықалымқызы**	Происхождение “сленг”, его характеристика и особенности.....	105
22.	**Ш.С. Ауезова**	Туыстық атаулардағы кірме сөздер, қазақ түркі тілдеріндегі туыстық атаулар.....	108
23.	**Р.А. Абдрашитова**	Воспитание учащихся в процессе обучения русскому языку.....	116
24.	**Р.А. Абдрашитова**	Исследование проблем для чего учить, чему учить, как учить и как учиться русскому языку	122
25.	**Ж.З. Аубакирова Г.С. Жумабаева**	Работа с научным текстом при изучении синтаксиса русского языка в группах неязыковых специальностей.....	128
26.	**Г.С. Штатбаева Б.Б. Айтжанова**	Қазақ және ағылшын тілдеріндегі тұрақты сөз тіркестерінің ерекшеліктері.	132
27.	**М.С. Оскина Ж.М. Бакирова**	Тілді меңгерген полимәдениетті тұлға қалыптастыруда сыни тұрғысынан ойлау технологиясы.....	135
28.	**А.С. Шонғалова Ж.Ж. Байдалина**	Ақпараттық технологияларды оқытудың кәсіби іс-әрекеттерде пайдалануда дайындықтың теориялық негіздері.....	141
29.	**Г.С. Жумабаева Ж.З. Аубакирова**	Приемы, используемые в технологии критического мышления на уроках русского языка.....	147
30.	**А.Б. Боранбаева Ш.С. Багитжанова**	Ағылшын тілі сабақтарында халық даналығы негіздерін тиімді пайдалану арқылы оқушы бойына ұлттық құндылықтарды сіңіру.....	152
31.	**Д.Б. Курманбаева Б.Т. Тургумбекова**	Компетентностый подход в обучении иностранным языкам.....	158
32.	**Р.К. Жунусова Ж. Турганбек**	Формы, методы и средства формирования основ экологической культуры детей старшего дошкольного и младшего школьного возраста.....	162
33.	**А.Ж. Хамит А.Е. Сейлова А.Д. Нүркенова**	Химия тілі − таным құралы.....	167
34.	**К.К. Досмагулова Қ.К. Хамитова А.С. Аятов**	Қазақ халқының қолданбалы химия туралы білімін қалыптастырудың әлеуметтік негіздері	172

35.	**С.А. Арыстанова** **Г.С. Тасбулатова** **М.С. Амиров**	Үш тұғырлы тіл бағдарында білім берудегі тиімділік.....	176
36.	**Ә.Д. Нүркенова** **А.С. Аятов** **А.К. Кемелбаева**	Биолоия, химия пәндерін ағылшын және орыс тілдері пәндерімен кіріктіре оқыту.....	180
37.	**О.Д. Сулейменова** **О.О. Садыканова**	Способствуют ли интегрированные уроки русского языка и информатики развитию устной речи учащихся?.....	184
38.	**М.А. Аскарова**	Перспективы и развитие полиязычия в системе образования.....	188
39.	**А.А. Аубакирова**	Ойын технологиясын қолдану арқылы оқушылардың құзыреттілігін жетілдіру.....	192
40.	**Ж.Б. Абдрахманова**	Развитие творческих навыков учащихся на уроках русского языка через мотивационный и инструментальный признаки одарённости.....	197
41.	**Н.А. Сайлаубекова**	Проблемы развития социокультурной компетенции у учащихся средней школы ...	203
42.	**Р.К. Абышева**	«Пути развития навыка «говорение» через комментированный ответ учащихся в рамках интегрированной образовательной программы (на уроках русского языка в 7 классе в работе над текстом)».....	208
43.	**Г.Ж. Жукокова**	Возможности групповой работы при качественном анализе текста.....	212
44.	**Г.У. Бекболатова** **А.Н. Бекмашева**	Қазақ, ағылшын тілдеріндегі эмоционалды мәнді соматикалық фразеологизмдер.....	219
45.	**А.М. Джумагалиева** **У.К. Доукариева**	Использование интернет-ресурсов при обучении иностранному языку.....	223
46.	**А.С. Батырғалиева**	Аксиологиялық лингвистикалық талдаудың аспектілері.....	227
47.	**Ә. Темірғалиқызы**	Сын есімдердің символдық мәні.....	232
48.	**Ы.Т. Серікбаева** **Б.С. Қарағұлова**	Когнитивті лингвистика және «дәурен» концептісі.....	238
49.	**Ә.Н. Самбаева** **Б.С. Қарағұлова**	Махмұт қашқаридің «Диуани лұғат-ат түрік» сөздігіндегі кейбір мақал-мәтелдердің қазақ тіліндегі баламасы.....	243
50.	**Қ.М. Айнадин** **Б.Қ. Мұратбек**	Тіл біліміндегі тілдік тұлға мәселесі.....	248
51.	**Г.С. Сырым** **Г.С. Обаева**	Қазақ түсінігіндегі «үш» санының концептісі.....	252

«ҚАЗІРГІ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР»
халықаралық қатысуымен республикалық
ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ
II бөлім

23 ақпан 2017 жыл

МАТЕРИАЛЫ
республиканской научно-практической конференции
с международным участием
«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННЫХ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ»
II часть

23 февраля 2017 года

Компьютерлік беттеу: Г.Қ. Төлебаева
Басуға 22.02.2017 қол қойылды. Гарнитура Times New Roman
Пішіні 29,7х21½. Көлемі 26,24 ш.б.т
Таралымы 100 дана. Тапсырыс №1011

Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институтының
редакциялық-баспа бөлімі

110300, Арқалық қаласы
Әуелбеков көшесі, 17
e-mail: arkgpi@mail.ru